

KROPOTKIN
EGY
OROSZ
FORRADALMÁR
EMLÉK-
IRATAI

Fordította:
GERGELY GYŐZŐ

II.

1912

Minden jog fenntartva.

MÁSODIK KÖTET

ELSŐ FEJEZET.

A pétervári egyetemen. – Északázsia hegyrajzának és térképének kijavítása. – Az akkori idők orosz földrajzi kutatói. – Sarkvidéki kutatások tervei. – Jég tanulmányok Finnországban. – Tudományos pályám megszakítása társadalmi okok miatt.

Ezernyolcszázhatvanhét kora tavaszán bátyám a családjával és én Pétervárott telepedtünk le. Én egyetemi polgár lettem a pétervári egyetemen és a tanteremben magamnál nagyobbbrészt jóval fiatalabb diákok között ültem. Amiután öt évvel ezelőtt oly nagyon kíváncsotam, íme bekövetkezett: egészen a tanulásnak szentelhettem magam. Minthogy azon nézetem voltam, hogy a matematikában való alapos kiképzés egyedül megbízható alapja minden későbbi tudományos munkának, a természettanmatematikai fakultás matematikai osztályába iratkoztam be. Bátyám a jogtudományok katonai akadémiájába lépett be, én pedig teljesen hátat fordítottam a katonai szolgálatnak,

atyám nagy bosszúságára, aki előtt a polgári ruhának már a látása is gyűlöletes volt. Most már mindketten csak a saját magunk erejére támaszkodhattunk.

A következő öt évben egyetemi tanulmányaim és a tudományos munkálkodás töltötte be minden időmet. A matematikával foglalkozó diáknak természetesen igen sok a dolga, de a magasabb matematikában előbb szerzett jártásom lehetővé tette számomra, hogy időm egy részét a földrajzi tanulmányokra fordítsam. Annál is inkább, mert nem szoktam le arról a Szibériában szerzett szokásomról, hogy megfeszített munkával dolgozzam.

A legutóbbi expedícióról szóló jelentés már nyomás alatt volt, közben azonban hatalmas probléma merült fel előttem. Szibériában tett utazásaim meggyőztek arról, hogy a hegyek, amelyeket Északázsia akkori térképei feltüntettek, legnagyobbbrészt csak képzeletben vannak meg és hogy e térképek a legcsekélyebb mértékben sem adják vissza az ország valóságos struktúráját. Nyilvánvaló vált, hogy a térképek szerkesztőinek sejtelme sem volt azokról a nagy fensíkokról, amelyek oly jellegzetes vonást adnak Ázsia felszínének. A topográfiai intézetek az adatok, sőt még a kutatók, így L. Schwartz vázlatai ellenére is, különböző hegyhátaikat ábrázoltak ama fensíkok helyett, így például a keleti Sztanovoj-hegységet, mely mint valami fekete, kelet felé mászó hernyó nyúlt el a térképeken. A valóságban nincsenek meg ezek a hegyláncok. Azoknak a folyóknak

a forrásai, amelyek itt az Északi Jeges tenger és a Csendes Óceán felé folynak, egy terjedelmes fensíkon sorakoznak egymás mellé és gyakran egy és ugyanazon ingóványból erednek. De az európai topográfusok képzeletében a legmagasabb hegységeknek a fővízválasztók hosszában kell elterülniök és ezért alpesi hegyvonalakat húztak ott, ahol a valóságban nyoma sincs ezeknek. Észak-Ázsia térképein az ily képzeletbeli hegységek jelentékeny száma húzódott el így minden irányban.

A valóságban meglévő északázsiai hegységek megtalálása – a hegyképződés harmóniája – volt a feladat, amely éveken át lebilincselte figyelmemet. Kutatásaimban sokszor megzavartak a régi térképek és még inkább Humboldt Sándor teoriája, aki a kínai forrásmunkák hosszas tanulmányozása után a délkörök hosszában és az egyenlítővel párhuzamban a hegyvonalak egész hálózatával rakta meg Ázsiát, amíg végül rájöttem arra, hogy Humboldt teoriája, noha kezdeményezőleg hatott reám, még sem felel meg a valóságnak.

Aztán teljesen előlről induktív módon főtam hozzá, összegyűjtöttem valamennyi régebbi utazó barométer-tapasztalatait és ezek nyomán a magaslatok százait számítottam ki. Minden geológiai és fizikális észleletet, amelyet a legkülönfélébb kutatók szereztek, azaz a tényeket és nem az elméleteket vittem át egy nagyméretű térképre és így igyekeztem azokat a vázlatvonalakat megtalálni, amelyek a leginkább megfeleltek a rendelkezésemre álló adatoknak.

Ez az előkészítő munka több, mint két évi időt vett igénybe. Aztán a megfeszített gondolkozás hónapjai kezdődtek, hogy az egyes szétszórt tapasztalatok káoszában értelmet és rendet teremtsék, míg végül egyszerre minden világosan és érthetően állott előttem. Ázsia elosztásának vonalai nem észak-déli vagy kelet-nyugati irányban húzódnak el, hanem néhány északnyugati irányú mellékágtól eltekintve, délnyugattól északkelet felé, tehát ferde irányt vesznek fel, amint az Amerika sziklahegységeinél és fensíkjainál észlelhető, csak hogy ezek megfordítva északnyugatról délkelet felé húzódnak. Azonkívül Ázsia hegyesei nem önálló hegyláncok csoportjai, mint az Alpok, hanem csak alkatrészei egy óriási fensíknak, egy régi kontinensnek, amelynek csúcsa a Rehring-út felé volt. Szélein nagy párkányhegvségek tornyosultak és a geológiai korszakok folyamán későbbi lecsapódások következményeképpen terraszok emelkedtek ki a tengerből és így mindkét oldalon új részeket fűztek Ázsia eredeti gerincéhez. Kevés öröm van az emberi életben, amely megközelítené azt az örömet, amely egy általános, megvilágító igazságnak hosszú, türelmes kutató munka után bekövetkező hirtelen megnyilatkozása alkalmával fogja el az embert. Ami évek hosszát oly kuszának, oly értelmetlennek és megfoghatatlannak tűnt fel, azonnal egy harmonikus egészbe simul egybe. A tények vad összevisszaságából és a ködös sejtelmeken keresztül, amelyeket alig hogy feltámadtak, mindjárt el is kell vetnünk, egy kiformált kép

lép előtérbe, egy alpesi hegylánchoz hasonlóan, amely a maga teljes nagyszerűségében bontakozik ki az őt még az imént eltakaró ködből és teljes egyszerűségében és nagyszerűségében, hatalmas és szépséges mivoltával ott áll előttünk. És amikor az ember teoriája igazát az egyes észleletek százaival vizsgálja, akkor ezek mindegyike egy pillanattal ezelőtt még reménytelen ellenmondásnak látszva, most őt megillető helyére sorakszik és a kép hatása az új, meg nem sejtett és mégis jelentős vonással még teljesebbé lesz. Az eszme terjedelmében és mélységében megnő, alapjai megszilárdulnak és megerősödnek, miközben a szem a távol ködén keresztül a horizonton túl új és még nagyobb körre kiterjeszkedő teoriákat sejt meg.

Aki életében egyszer megízlelte a tudomány terén kutatónak ezt az örömét, soha sem felejtje el azt. Mindig kívánni fogja ennek megisméltódását, de kell, hogy fájdalom fogja el annak tudatára, hogy oly kevésnek jut osztályrészül ez a szerencse, holott – kisebb-nagyobb mértékben oly sokan megérhetnék, ha a tudományos módszerek és a tudomány művelésének lehetősége nem lenne egy maréknyi ember előnye.

Ez a munkám véleményem szerint a legnagyobb, amivel a tudományhoz hozzájárultam. Eleinte az volt a szándékom, hogy egy vastag kötetet írok, amelyben Észak-Ázsia hegységeiről és fensíkjairól való új eszmémet minden egyes országterület pontos megvizsgálásával fogom bebizonyítani. De amikor 1873-ban előre-

láttam, hogy fogságba kerülök, csak egy megállapításaimat ábrázoló térképet rajzoltam és egy magyarázó szöveget írtam hozzá. Mindkettő a földrajzi társaság megbízásából és bátyám ellenőrzése mellett nyilvánosságra is jutott, amikor én már a Péter-Pál erődben voltam. Petermann, aki akkor Ázsia térképét akarta kiadni és előmunkálataimról tudott, már az én tervrajzomat foglalta bele térképébe és ennél fogva a legtöbb kartográfus azt alkalmazta. Ázsia térképe, ahogy azóta felfogják és ábrázolják, véleményem szerint nemcsak a nagy földrész fizikai vázlatának, hanem éghajlatának, állat- és növényvilága területének, sőt még történetének magyarázatát is adja. Megmutatja nekünk, a mint azt legutóbbi amerikai utam alkalmával felismerni alkalmam volt, azt a hasonlatosságot, amely az északi földgömb két szárazföldjének szerkezete és geológiai alakulása között megvan. Most ugyan már csak kevés térképrajzoló tudná megmondani az Ázsia térképén történt nagy változtatások eredetét, de a tudományban jobb, ha az új eszmék úgy törnek maguknak utat, ha nincsenek egy névhez kötve; ebben az esetben ugyanis a hibák, amelyek egy új teória felállításánál elkerülhetetlenek, kevésbé nehezen nyerik el kiigazításukat.

Ugyanebben az időben sokat munkálkodtam az orosz földrajzi társaságban és pedig mint a fizikai geográfia szaktitkárja.

Akkoriban Turkesztán és Pamir kutatása felé fordult nagy mértékű figyelem. Szeverzov épp akkor érkezett meg egy több évig

tartó útvjáról. Nagy zoológus, tehetséges geográfus és intelligens ember léte, amilyenél különbet nem találtam, mint sok orosz ember, ő is ellensége volt a könyvírásnak. Ha a társaságban szóbeli előadást tartott, előadása szövegének áttekintésén kívül nem lehetett rábírní, hogy valamit leírjon. így aztán a neve alatt megjelent jelentések egyáltalán nem adják megfigyeléseinek és elméleteinek teljes képét. Sajnos, Oroszországban nem szokatlan jelenség ez az irtózás, amellyel a gondolkozás és megfigyelés eredményeinek írásban való megrögzítése iránt viseltetnek. Azok a megjegyzések, amelyeket ez a kutató Turkesztán hegyrajzáról, a növények és állatok geográfiai elterjedéséről, különösen pedig különböző új madárfajoknak keresztezés által történt kifejlődéséről és a faj fejlődésénél a kölcsönös támogatás fontosságáról előttem elejtett – az utóbbiról épp néhány jegyzetet olvastam egy ülésről szóló jelentésben – az eredetiség és a közepszerűségeen felül álló tehetség bélyegét viselték magukon. Ha az ennek megfelelő szép és formás előadás képessége ugyanily mértékben meg lett volna benne, korunk tudományos életének egyik elsőrangú világitó fáklója lett volna.

Ugyanehhez az osztályhoz, azaz azokhoz az emberekhez, akiknek értéke jóval nagyobb annál, mint amit tőlük nyomtatásban olvashatunk, tartozott Miklucho Maklay, aki élete későbbi szakában Ausztráliát második hazájának választotta és ott is neves ember lett. Kicsiny, ideges ember volt és állandóan malária-rohamok

gyötörték. Épp akkor ismerkedtem meg vele, amikor visszaérkezett a Vörös-tenger partjairól. Mint Haeckel tanítványa sokat foglalkozott a gerinctelen állatok életfeltételeivel. A földrajzi társaság megbízásából egy orosz hadihajó fedélzetén elment Új-Guinea egyik ismeretlen partjára, ahol a legalacsonyabb fokon álló benszülöttek tanulmányozásának szentelte magát. Egyetlen matróz kíséretében tették a partra, a melynek lakóit kannibáloknak mondták. A két Robinzon tizennyolc hónapig vagy még tovább is élt itt újonnan berendezett kunyhójában, amely a benszülöttek falujának tőszomszédságában volt és kitűnő jó viszonyban volt a szomszédaival. Erkölcsi magatartásának vezérelve az volt, hogy mindig őszinte és nyílt volt velük szemben még teljesen közömbös dolgokban is és még tudományos célból sem csalta meg őket. E tekintetben való lelkiismeretességét jellemzi a következő eset. Amint röviddel ezután beutazta a maláji félszigetet, útjában egy benszülött kísérte el, aki azzal a határozott feltétellel lépett a szolgálatába, hogy soha sem fogja lefényképezni. Ismeretes ugyanis, hogy a civilizáltan népek között az a hit, hogy a fényképükkel együtt a személyükből is elvesznek valamit. Mint Maklay, aki antropológiai anyagot gyűjtött, maga is beismeri, egyszer, amikor kísérője mélyen aludt, erős kísértésben volt, hogy lefényképezze és a kísértés annyival nagyobb volt, mert a maláji fajának tipikus képviselője volt és soha sem tudta volna meg, hogy lefényképeztek. De Maklay ígéretére gondolt és sem most,

sem pedig máskor nem szegte meg azt. Amint Új-Guineát elhagyta, meg kellett ígérnie a benszülöttnek, hogy visszatér; és néhány évvel később, noha komoly beteg volt, megtartotta a szavát. Azonban ez a ritka ember csak elenyésző csekély részben ismertette meg a világgal megbecsülhetetlen megfigyeléseit.

Ezzel szemben Fedcsenko, aki nagy utazásokat és zoológiai megfigyeléseket tett Turkesztánban, miközben ugyancsak jeles természetkutatóként ismeretes neje Olga Fedcsenko a segítségére volt, ahogy mi szoktuk mondani: nyugateurópai volt, azaz nagy gondot fordított arra, hogy kutatásainak eredményeit tökéletes formában ismertesse. Sajnos, egy svájci hegy megmászásánál életét vesztette. Minthogy sokat utazott a turkesztáni hegyvidéken, fiatalos izzó buzgóságában és saját erejében bízva, kísérő nélkül vállalkozott egy csúcs megmászására és a hóviharban halálát lelte. Felesége szerencsére befejezte „Utazások” című könyvének kiadását és értesülesem szerint, egyik fia folytatja atyja művét.

Ezenkívül gyakran találkoztam Prsevalszky, vagy ahogy nevét – noha orosz „hazafi”-ként szeretett fellépni – helyes lengyeliséggel írta: Przevalszki-val. Szenvedélyes vadász volt s hogy oly nagy lelkesedéssel fogott hozzá Közép-Ázsia kikutatásához, annak indító oka majdnem annyira az a vágya volt, hogy minden lehető nemes vadat – őzet és szarvast, vad tevét és nehezen megközelíthető vad lovat és egyéb ilyesmit elejtsen, mint az a vágy, hogy új és nehe-

zen megközelíthető országokat felfedezzen. Ha valamelyik utazására terelték a beszédet, jelentéktelen leírását csakhamar e lelkes felkiáltással szakította félbe:

– De micsoda vad van itt! Micsoda vadászat esik itt! ... és lelkesülten írta le, hogy mint mászott ennyire és ennyire előre, hogy lőtávolba jusson egy vad lóhoz. Mihelyst megint Pétervárott volt, megint új felfedező utat tervezett, e célra összerakta minden pénzét és még tőzsdespekulációval is igyekezett anyagi eszközeit gyarapítani. Erőtéljes testalkatával és azzal a képességével, amellyel egy hegyi vadász nélkülözésteljes életét elviselni tudta, a kutató mintaképe volt. Sőt, épp az ily fáradságteljes élet felelt meg a leginkább az ízlésének. Első útján, amelyet csak három kísérővel tett meg, igen jó viszonyban volt a benszülöttekkel. De mert a következő expedíciók mindinkább katonai természetűek voltak, inkább fegyveres kíséretének nyers erejében bizakodott, mint az országlakókkal való békességes megegyezésben és mint jól értesült oldalról hallottam, a tibeti expedícióból aligha került volna vissza élve, ha a halál véletlenül ennek megkezdése előtt el nem ragadta volna. Tudvalevő, hogy kísérői: Pjarov, Roborovszky és Kozlov csodálatraméltó és békés módon végezték el az expedíciót.

Akkoriban igen élénk volt az élet a földrajzi társaságban és számos geográfiai kérdés foglalkoztatta szakosztályunk és így természetesen ennek titkárának élénk érdeklődését is.

Nagyobbrészt sokkal inkább technikai természetűek voltak ezek a kérdések, mintsem hogy itt felemlíthetném őket, de legalább röviden rá kell mutatnom arra, hogy mily élénk érdeklődés volt akkor az Északi-Jeges tenger orosz részében való betelepítés, mint hajózás, halászat és kereskedelem iránt. Egy orosz kereskedő és aranybányatulajdonos, Szidorov volt az, aki folyton a legnagyobb mértékben dolgozott azon, hogy ezek felé irányítsa a közfigyelmet.

Előrelátó tekintetét nem kerülte el, hogy a hajózás és halászat mily óriási fejlődését eredményezné, ha hajóiskolák alapításával a Murmaszki-part, a fehér tenger kikutatását előmozdítanák. De sajnos, ez a kevés is csak pétervári kerülőúton történhetett meg volna és ez a bürokrata, irodalmi, művészeti és kozmopolita célokat szolgáló város nem tudott ily „vidéki” cél iránt felmelegedni. Egyszerűen nevettek a szegény Szidorov törekvésén. Először a külföldön kellett valaminek történnie, hogy az orosz földrajzi társaság a mi távoli északi vidékünk iránt érdeklődjék.

Az 1869-től 1871-ig terjedő időben a bátor norvég főkavadászok általános meglepetésre a kari tengert megnyitották a hajózás számára. A legnagyobb mértékben csodálkoztunk, amikor a társaságban egy nap megtudtuk, hogy löbb kisebb norvég ketárbócos a Novaja-Zemla és a szibériai part között lévő tengerrészbe hatolt, amely tengerrészt a könyveinkben minden további nélkül mint „örökös jeges pincé”-t szok-

tuk megjelölni és hogy minden irányban keresztülhajózták azt; sőt, a rettentetlen norvégok még azokat a helyeket is felkeresték, ahol a híres németalföldi Barentz áttelelt, és amely helyeket véleményünk szerint évszázados jégmezők mindenkorra elzártak az ember elől.

„Kivételesen enyhe nyár és rendkívüli jégállás.” Ez volt tapasztaltabb, idősebb tengerészeink véleménye. De egynéhányunk nem kételkedett abban, hogy a bátor, jéghez szokott norvég vadászok kis árbócosaikkal és gyenge legénységükkel félelem nélkül törték keresztül a zajló jeget, amely a karai tengerhez való utat rendszerint elzárja, míg a hadihajók kapitányai szolgálati felelősségük tudatában mindig visszarettek e merészségtől.

Ezek a felfedezések a sarki kutatások iránt általános érdeklődést keltettek fel. Tulajdonképpen ezeknek a főkavadászoknak tulajdonítandó az az új lelkesedés, amely a sarki vállalkozások iránt fellendült és amely végül is Nordenskjöld Ázsia körül való hajójását, a Szibériával való hajóösszeköttetés tartós berendezését, Észak-Grönlandnak Peary által való felfedezését és Nansen „Fram”-újtját eredményezte. Az orosz földrajzi társaság is mozogni kezdett és egy bizottságot neveztek ki, hogy ez egy orosz sarki expedíciót szervezzen és készítsen tervet az expedíció által megoldandó tudományos feladatokról. Szaktudósok vállalták magukra e jelentős egyes részeinek megszerkesztését; de ahogy ez már meg szokott történni,

csak néhány növénytani, földtani és légtünet-tani fejezet készült el időre, a többit mint titkárnak, nekem kellett megírnom. Némely tárgy, mint például a tengeri növényzet, a dagály és az apály, az inga megfigyelés és a földmágnesség számomra teljesen új volt. De mindent megtettem, amit egy egészséges ember összes erejének megfeszítésével és feladatának minden lényegtelen körülményt mellőző világos felismerésével megtehet, és ami szinte hihetetlen, idejére elkészültem a jelentéssel. Ebben egy nagy sarki expedíció kiküldését indítványoztam, a mely Oroszországban tartós érdeklődést biztosítana a sarki kérdés és a sarki hajózás iránt, de indítványom értelmében ezt megelőzőleg egy kisebb expedíciót kellene előleges szemügyre vétel céljából Novaja-Zemlától északi vagy északkeleti irányban kiküldeni. Ennek az is volna a rendeltetése, hogy egy ismeretlen, Novaja-Zemlától nem is messze eső földet elérjen vagy legalább is megközelítsen. Annak valószínűségére, hogy ez a föld megvan, egy orosz tengerész-tiszt, Schilling báró mutatott rá egy kitűnő, de kevésbé ismert értekezésében, amelyben az Északi Jegestenger áramait ismertette. Amint ezt az értekezést, valamint Lütke „Utazás Novaja Zemlába” című könyvét és az Északi Jegestenger e részének általános körülményeiről tájékozást nyertem, rögtön beláttam, hogy ennek a sejtelemnek alaposnak kell lennie. Novaja-Zemlától északnyugatra fel, még magasabb szélességi fokig, mint ameddig a Spitzbergák érnek, szárazföld terült el. A tény, hogy a zajló jég

Novaja-Zemla nyugati részén mindig megtartotta ugyanazon helyzetét, a rajta lévő homok és kődarabok és más kisebb jelentőségű jelek megerősítették ezt a hipotézist. Azonkívül, mint azt Schilling báró helyesen megjegyezte, a jégáradat, amely a délkörtől le Grönland felé, a Behring-úttól nyugatra folyik (ez volt az áradat, melybe a Fram jutott) ha a sejtett szárazföld nem volna a vélt helyen, elérné az északi fokot, éppúgy, ahogy ez Grönland északi részén történik. A meleg áram, amely a Golf áram gyenge folytatásaképpen odaér, egymagában nem tudná megakadályozni a jég felhalmozódását Európa északi partjain. Tudvalevő, hogy ezt a szárazföldet néhány évvel később az osztrák északsarki expedíció fedezte fel és Ferenc-József-földnek nevezte el.

A sarki vállalkozásról szóló jelentéseim egészen váratlan következménnyel járt reám nézve, amikor az általam ajánlott és egy norvég kétárbócoson tervezett előleges expedíció vezetését nekem ajánlották fel. Természetesen azt feleltem, hogy még soha sem voltam tengeren. De azt felelték nekem, hogy épp egy Garlsen vagy Johansen tapasztalatától és egy tudós iniciatívájától együtt remélnék valami értékes eredményt. Már bele is mentem volna, ha a pénzügyminisztérium, amikor az ügy ennyire fejlődött, nem emelt volna vétót. Kijelentette, hogy a kincstár nem bírja el a hatvan-nyolcvanezer korona költséget, amivel az expedíció járna. Azóta egészen a legújabb időkig nem vette elő Oroszország az Északi-Jegestenger felkutatását.

A szárazföldet, amely a sarkvidéki homályból intett felénk Payer és Weiprecht fedezte fel és a szigetcsoportokat, amelyeknek No va ja Zemlától északkeletre kell elterülniük – még most is az a meggyőződésem, hogy felfedezetlenek maradtak.

A földrajzi társaság a sarkvidéki expedíció helyett egy szerény kutatóútra küldött Finnországba és Svédországba a jég lerakódásának tanulmányozása végett, amely után aztán egészen más vizekbe veztem át.

Az orosz tudományos akadémia minden nyáron két tagját: egy öreg geológust, Helmersen tábornokot és a fáradhatatlan szibériai kutatót, Schmidt Frigyest ki szokta küldeni ama hosszú hordalék tanulmányozására, amely Svédországban és Finnországban „azar” és a brit szigeteken „esrer”, „kames” sib. néven ismert. Hasonló célból küldött ki engem is Finnországba a földrajzi társaság. Mindhárman felkerestük a Pungardju szép hegyhátaikat, aztán elváltunk. Egész nyáron át megfeszített erővel dolgoztam. Számos út után, amit Finnországban tettem meg, Svédországba utaztam, ahol Nordenskjöld társaságában sok kellemes órát töltöttem el. Már akkor (1871-ben) említette nekem azt a tervét, hogy északkeletre utazva a szibériai folyók torkolatát, sőt magát a Behringutat elérje. Ezután visszatértem Finnországba, ahol kutatásaimat egészen a késő őszig folytattam és az ország glecseredéséről egész tömeg érdekes megfigyelést végeztem. Azonban ez utamon is sokat gondolkoztam a szociális vi-

szonyokról és e gondolatok elhatározó befolyást gyakoroltak későbbi fejlődésemre.

Sokféle és értékes tudományos anyag ment keresztül a kezemen, ami mind Oroszország földrajzára vonatkozott és így érlelődött meg bennem lassanként a gondolat, hogy a földgolyó) e hatalmas részének kimerítő fizikai geográfiáját megírjam. Az országnak felületi alkata fővonalainak alapján való alapos geográfiai leírását terveztem, amely európai Oroszországot illetőleg világosan kezdett előttem kibontakozni és amely leírásban a gazdasági élet azon különböző formáit kívántam vázolni, amely gazdasági formák az országrész fizikai tulajdonságainál fogva a túlnyomók. így például a nagy kiterjedésű déloroszországi síkságon oly gyakori a szárazság és a rossz termés. Ezeket a szárazságokat és rossz terméseket azonban nem szabad véletlen bajoknak tekinteni, mert épp úgy hozzátartoznak a vidék természetadta tulajdonságaihoz, mint déli fekvésük, termékenységük és minden egyéb; így tehát a déli síkság gazdasági organizációjának feltétlenül számolni kellene a száraz idő kikerülhetetlen visszatérésével. Oroszország valamennyi vidékét hasonló gazdasági szempontból kellene tárgyalni, ahogy azt Ritter Károly szép monográfiáiban Ázsia több részével tette.

Egy ily mű megírásának előfeltétele volna, hogy a szerző sok idő és teljes szabadság felett rendelkezék és ez időben, amikor főleg e tervek foglalkoztattak, igen sokszor megfordult eszemben a gondolat, hogy mennyire közelebb

juttatna a célokhhoz, ha egy nap a földrajzi társaság titkári állását tölthetném be. (Mostanáig csak egyik alosztályának titkára voltam.) Miálatt 1871 őszén Finnországban dolgoztam és a tengerpart hosszában gyalogszerrel vándoroltam az újonnan épített vasút felé, hogy a helyet meghatározzam, ahol a jégkorszak utáni tenger kiterjedésének nyomai látszanak, – a földrajzi társaság egy táviratát kaptam kézhez, amely így szólt: „A vezetőség felkéri önt, hogy a társaság titkári állását elfoglalja.” Ugyanekkor a leköszönt titkár sürgetett, hogy az ajánlatot fogadjam el.

Ezzel teljesültek korábbi reményeim. Azonban időközben gondolataim és kívánságaim más cél felé irányultak. Komoly megfontolás után azt táviratoztam vissza: „Szívélyes köszönet, de nem fogadhatom el.”

Az emberek nem ritkán az államban, társadalomban vagy családban hozzájuk nem való szerepet töltenek be, inert soha nincs arra való idejük, hogy azt a kérdést tegyék fel maguknak, hogy az állás, amelyet elfoglálnak, és a munka, amelyet végeznek, hozzájuk való-e, hogy az, amit véghez visznek, valóban az ő kívánságaiknak és tehetségeiknek felelnek-e meg és azzal a megalégedéssel tölti-e el őket, amely megalégedettséget mindenki jogosan elvárhatja a működésétől. Különösen tevékeny emberek jutnak könnyen e helyzetbe. Minden nap új munkát hoz számukra és késő éjszaka elterül az ember a fekhelyén anélkül, hogy elérte volna azt, amit

el akart érni; másnap reggel újra neki fekszik az azelőtt való nap félbehagyott munkájához, így tűnik tova az élet és nem marad idő a gondolkozásra, annak megfontolására, hogy mely célt szolgálja ez az élet. így volt ez velem is.

Most azonban, finnországi utamon végre elég időm jutott erre is. Amikor egy kétkerekű finn karmán a síkságon keresztül kocsiztam, amely semmi érdekeset nem nyújtott a geológus számára, vagy amikor kalapáccsal a vállamon vándoroltam egyik murva-veremtől a másikig, elég időm volt a gondolkozásra és önmagában véve igen érdekes geológiai elfoglaltságom közepe tette állandóan az a gondolat foglalkoztatott, amely egészen másképen ragadta meg bensőmet, mint a geológia.

Láttam, hogy mily óriási munkát kell végeznie a finn parasztnak, hogy a földet meggyomlálja és a kemény agyagtalajt megmunkálja, és így szoltam magamban: „Nos, jól van, segíteni akarok rajta azzal, hogy megírom Oroszország e részének geográfiáját és eközben a legjobb tanáccsal szolgállok neki arra nézve, hogy mily eszközökkel dolgozhatja meg legjobban e földet. Itt nagy hasznát lehetne venni egy amerikai gyökértépőnek, amott a tudomány tanításai szerint igen hasznos volna a trágyázás egy bizonyos módja ... De mi haszna van annak, hogy ennek a parasztnak beszéljek amerikai gépekről akkor, amikor alig van annyi kenyere, hogy életét az egyik aratástól a másikig eltengesse, ha a bér, amit ezért

a kemény agyagért kell fizetnie, ugyanoly mértékben növekszik, mint amennyire az δ munkája révén megjavul a talaj? Beletöri a fogát a kemény rozslépenybe, amit évenként kétszer süt; és megelégszik, ha a rettenetesen besózott tőkehalból egy harapásnyit haraphat és egy korty sovány tejet ihat hozzá. Hogy beszélhetek hozzá amerikai gépekről, amikor egész termését a haszonbér és adója kifizetése végett el kell adnia? Nála kell maradnom, hogy első sorban ahhoz segítsen, hogy tulajdonosa vagy szabad művelője legyen e földnek. Aztán majd haszna lesz neki is a könyvolvasásból, most azonban nem”. És gondolataim messzi tovaszálltak Finnországból a mi nikolszkojei parasztjainkhoz, akiket nemrég láttam. Most szabadok és igen nagyra becsülik szabadságukat, gondoltam. De nincs rétjük. A földesurak minden esetben egyik vagy másik napon el tudták intézni, hogy majdnem valamennyi rét az övék maradjon. Gyermekkoromban Szavochinék esténként hat lovat küldhettek ki legelni, Tolkacsovék pedig hetet, most azonban mindegyik családnak egyenként csak három lovat, más család, amelynek ezelőtt egyenként két lóva volt, most egyet, vagy egyet sem tartíat. De minek is tartson egy nyomorúságos lovat? Nincs legelő, nincs ló, nincs trágya! Miként is adhatnék nekik utasítást a fűmag vetéséhez? Már tönkrejutottak – oly szegények, mint Lázár – és néhány év múlva a megfordított adózás következtében még szegényebbek lesznek. Mily boldoggá tette őket az a közlésem, hogy

atyám megengedi nekik a kosztinói erdőbeli kis tisztásokon a fű kaszálását! „Nikolszkojei parasztjaitok egészen megszilajodnak a munka után” mondják róluk általánosan a szomszédságunkban; azonban a szántóföld, melyet mostohaanyám a „minimum-törvény”-nek ama pokoli klauzulája alapján, amelyet az urak a felszabadító törvény revíziója alkalmából keresztülvittek, elveit tőlük, most bogáncserdő és „a munka után szilaj” parasztok nem művelhetik meg. És ugyanaz mondható egész Oroszországról. Már akkor nyilvánvaló volt, sőt császári hivatalnokok is mutattak rá, hogy Középoroszországban az első komoly rossz termés rettenetes éhínséget von majd maga után és az éhínség 1876-ban be is következett, bekövetkezett 1884-ben, bekövetkezett 1891-ben, aztán ismét 1895-ben és megint 1898-ban.

A tudomány nagyszerű valami. Örömeitán még inkább ismertem és becsültem, mint számos kollégám. Most is új és szép teóriák merültek föl lelki szemeim előtt, miközben Finnország tavai és dombjai fölött szállt el a tekintetem. Láttam, amint a messzi múltban, úgyszólván az emberi kor első pirkadásánál a jég az északi szigetcsoportokon Skandinávia és Finnország fölött felhalmozódott. Óriási eljegesedés foglalta el egész Észak-Európát és lassanként egészen e földrész közepéig terjedt el. Az északi földgömb e részén elnyomorodott az élet és szegényes, veszedelmesen fenyegetett maradványai mind inkább délre menekültek az óriási jégmasszák fagyos lehelete elől. Az ember a

maga nyomorúságos, gyenge és tudatlan mivoltában csak óriási fáradtsággal volt képes bizonytalan létét fentartani. Végtelen idő múlt el, amíg a jég olvadni kezdett és ezzel bekövetkezett a tengeri korszak, amelyben számtalan tenger és tó képződött a mélyebb helyeken és a víztömegek szélén lévő feneketlen ingoványokban szükös, sarkvidéki növényzet kezdett erőre kapni. Ismét végtelen idő telt el, amíg egy csak lassanként haladó kiszáradási processzus következett be és a vegetáció délfelől lassanként előrenyomult. És most a gyors száradás kellős közepén és száraz prairik és puszták keletkezésének korszakában vagyunk, amikor az emberek elé mindinkább az a feladat háramlik, hogy távoltartsák azt a kiszáradást, amelynek Közép-Ázsia már áldozatul esett és amely jelenleg Dél-Európát fenyegeti.

Akkoriban a Közép-Európáig terjedő eljegesedésben való hit valóságos eretnekség számba ment; de szemeim előtt nagyszerű kép tárult föl és én valamennyi ezernyi apró részletével, amit benne észrevettem, le akartam azt festeni, hogy aztán kulcsul szolgáljon a mostani növény és állatvilág keletkezésének magyarázatához és új látkört nyisson meg a geológia és fizikai geográfia számára.

De mi jogom van ezekhez a magasabb örömhöz, amikor környöskörül csak nyomort látok és egy falat penészes kenyérért való küzdelmet, amíg mindent, amit ama magasabb, szellemi világ szórakoztatására kiadok, szükségszerűkig azoknak a szájától vonnak el, akik

a búzát termelik és akiknek nem jut kenyér a gyermekeik számára? Valakinek senyvedni kell miatta, mert az emberi társadalom összes termelése még oly csekély.

A tudás nagy hatalom. Az ember kell, hogy a tudásra szert Legyen. Azonban már sokat tudunk. Mint is volna, ha a tudás – és csak az, a mi már megvan – mindenki tulajdonává válna? Nem akkor haladna-e csak ugró lépésekben a tudomány és tenné lehetővé az emberiségnek, hogy termelésben, találmányokban és szociális tekintetben oly tempóban haladjon előre, amelyhez való mérték sincs meg most.

A tömegek azok, amelyeknek a tudásra szükségük van, amelyek tanulni akarnak és, amelyek tudnak is tanulni. Ott áll a finn paraszt egy óriási ingovány szélén, amely ingovány egyik tótól a másikig ér el, mintha óriási kezek gyors munkával összekötő útnak építettek volna a két part között ott áll és gondolatokba elmerülve néz a szigetekkel teleszórt szép tavakra, amelyek lába előtt terülnek el. Nincs oly paraszt, ha még oly szegény és eltiport is, aki e helyen elmenne anélkül, hogy csodálatteljesen ne nézné e vidéket. És amott a tóparton áll egy másik és egy szép dalt énekel oly érzésseljesen és megragadó dallammal, hogy a legjobb muzsikus irigységét is felkeltené. Mindkettőnek mély érzés jutott ki, mindkettőnek jutott a megfontolás és gondolkozás képességéből; készek arra, hogy tudásukat gyarapítsák; csak kínáld meg őket vele! Csak teremtsd meg nekik az eszközöket, hogy idejük jusson rá! Ebben az

irányban és ezekért az emberekért kell dolgoznom! Mindaz a zengő szólam az emberiség előrehaladásáról, mialatt az előrehaladott vezető távol áll azoktól, akiket állítólag előre vezet, semmi más, mint frázis, amelynek az a rendeltetése, hogy a kínzó ellentmondás öntudatát elhárítsa.

És tagadó választ menesztettem a földrajzi társaságnak.

MÁSODIK FEJEZET.

Pétevéári állapotok. – II. Sándor kettős tevévészete. – A közigazgatás korrupciója. – A tevéviki oktatás elhanyagolása. – A pétevéári társaság sölvedése irodalmi, művészeti és politikai tekintetben.

Pétevéár azóta, hogy 1862-ben elhagytam lényegesen megváltozott.

– Oh, igen, ön a Csernisevszki Pétevéárát ismerte, mondotta egyszer nekem Maikov, a költő. Csakugyan azt a Pétevéárt ismertem, amelynek kedvence Csernisevszki volt. De mint jelöljem meg a várost, amelyet visszatérve találtam? Talán a tingli-tangli, a zenecsarnokok Pétevéárának, ha ugyanis „egész Pétevéár” abból a felső társaságból állna, amelynek hangját az udvar adja meg.

Az udvarnál és az udvari körökben igen rossz hire volt a szabadelvű eszméknek. Valamennyi a hatvanas évekből való jelentékeny férfiú, még az oly mérsékelték is, mint Muravjev Miklós gróf és Miljutin Miklós gyanúsak voltak. Csak Dimitri Miljutint, a had-

ügyminisztert hagyta meg az állásában II. Sándor, mert az általa megkezdett hadügyi reformok megvalósítása sok évet vett igénybe. Valamennyi többi államférfíú, aki a reformkor-szakban állami szolgálatban működött, mel-lőzték.

Amint egyszer a külügyminisztérium egy magasrangu hivatalnokával beszélgettem és ez egy másik magas méltóságot viselő személyt elítélt, az utóbbi védelmére megjegyeztem:

– De javára kell írni, hogy I. Miklós alatt soha sem fogadott el állást.

Mire a következőket válaszolta nekem:

– És most egy Suvalov és egy Trepov uralma alatt vállal szolgálatot, – amivel oly ta-lálóan jellemezte a helyzetet, hogy nem tudtam többé neki ellentmondani.

Suvalov tábornok, az állami rendőrség ve-zetője és Trepov tábornok, aki a pétervári rend-őrség élén állt, voltak Oroszország tulajdonkép-peni uralkodói és II. Sándor csupán az ő végre-hajtójuk, eszközük volt. És ők a félelem segít-ségével uralkodtak. Trepov egy pétervári for-radalom kísérletével annyira megrémítette a cárt, hogy amikor egyszer a mindenható rendőr-főnök a szokottnál néhány perccel később érke-zett jelentéstétel végeit a palotába, Sándor mindjárt kérdezte:

– Minden nyugton van Pétervárott? Röviddel azután, hogy II. Sándor „örök búcsút” mondott X. hercegnőnek, meleg barát-ságra gyuladt Fleury tábornok, III. Napoleon hadsegéde, amaz áldatlan emlékü emlékü férfiú

íránt, aki az 1852. december 2-iki államcsíny lelke volt. Mindig együtt lehetett őket látni és Fleury elmondhatta Parisban, hogy egyszer különösen nagy megtiszteltetésben részesítette az orosz cár. Amikor ugyanis az utóbbi a Nevszki-Prospekten végig kocsizott, észrevette Fleuryt, meghívta magához kocsijára, amelyen csak egy ülés volt és az is összesen tizenkét hüvelyk hosszú, egy személy részére való ülés volt; és a francia tábornok széltében-hosszában mondta el, hogy a minden oroszok cárja és ő, szorosan egymáshoz szorulva, az ülés szűk mivoltánál fogva félig a levegőbe lógatták a testüket. Teljesen elegendő ennek a csak most Compiègne-ből érkezett barát nevének említése, e barátság mivoltának jellemzésére.

Suvalov is értette a módját, hogy mint kell urának szellemi tulajdonságait mindenféleképpen kihasználni. Egyik reakciós rendelkezést a másik után indítványozta és ha Sándor néha aggodalmát nyilvánította, Suvalov a bekövetkező forradalomról és XVI. Lajos sorsáról beszélt neki és könyörgött neki, hogy „mentse meg a dinasztiát” a szabadságokat elnyomó további törvényjavaslatok elfogadásával. Mindazonáltal időről-időre, szomorú, bűnbánó hangulat fogta el II. Sándort. Sötét melankóliába merült és fájdalmas megindultsággal beszélt uralkodása fényes kezdetéről és arról a visszafelé haladó jellegről, amelyet most visel magán. Ilyenkor különösen érdekes medvevadászatot rendezett Suvalov. Vadászok, vidám udvari társaság és bal-lethölgyekkel teli kocsik kerekedtek útnak a

novgorodi erdőkbe. Sándor elejtett néhány medvét, mert jó vadász volt és puskacsövéhez néhány méternyi közelségre engedte jönni a vadat; és ott, a vadászünnepély izgalmában, Suvalov minden általa kieszelt tervhez, lett légyen az akár valami újabb elnyomó rendelkezés akár kreatúrai gattetteinek való újabb kedvezés, megkapta urának beleegyezését.

Az bizonyos, hogy Sándor nem volt közönséges ember, de két teljesen különböző, teljesen kifejlődött és egymással folyton hadakozó természet lakozott benne; és ez a benső meghasonlás annál mélyebb lett, minél öregebb lett. Az egyik percben elbájolóan szeretetreméltó volt, a másik percben felháborító durvaságot követett el. A való veszedelemmel szemben nyugodt, meggondolt természet jelét adta, egyébként pedig állandóan képzelt veszedelmektől reszketett. Bizonyos, hogy nem volt gyáva, szemtől szembe állt meg a medve előtt; egyszer, amint a vadállat az első golyójától nem esett el és a lándzsával mögötte álló embert, amikor az előreontott, a medve leteperte a földre, maga a cár sietett segítségére és a puskáját szinte a bestia szájára szorítva terítette azt le (ahogy ezt az illető ember maga mondta el nekem.) Mégis egész életén át saját fantáziájának és nyugtalan lelkiismeretének rémképei üldözték. Barátaival szemben rendkívüli jó tudott lenni, de ugyanakkor félelmetes, hidegvérű kegyetlenséget tanúsított, olyat, amilyen csak a tizenhetedik század despotáinál és nála található, amikor a

lengyel forradalmat nyomta el, és amilyennel később, 1880-ban dolgozott, amikor a forrongó ifjúságot hasonló intézkedésekkel tiporta el, – oly kegyetlenség volt ez, amilyenre soha senki sem tartotta volna képesnek. Ilyen kettős életet élt és abban az időben, amelyről épp most beszélek, mosolyogva írta alá a legreakciósabb rendeleteket, amelyek aztán kétségbeejtették. Életének vége felé még hevesebb lett ez a belső harc és szinte tragikus jelleget öltött.

Suvalovot 1872-ben követték nevezték ki Angolországba, de barátja, Polapov tábornok, ugyanezt a politikát folytatta egészen az 1877-ben kitört török háborúig. Mindez idő alatt az államkincstárt, a koronauradalmakat, a felkelés után Litvániában elkobzott birtokokat, az orenburgi bask területet és a többi mind a legnagyobb mértékben és a legszerencsétlenebb módon fosztogatták. Amint Potapovot, aki megőrült és Trepovot elbocsátották, és néhány udvari vetélytársuk be akarta őket való mivoltukban mutatni II. Sándornak, napvilágra került néhány botrány, amely fölött aztán a szenátus, mint legfelsőbb bíróság ítélkezett. Egy ily bírósági tárgyaláson megállapították, hogy Potapov egyik barátja egy litvániai birtok parasztjaitól a leggyalázatosabb módon rabolta el a saját földjüket és aztán, amikor jogorvoslatot kértek, néhány minisztériumbeli barátja segítségével bebörtönöztette, tucatjával megkorbácsoltatta és a csapatokkal lelövette őket. Ez még az orosz történelemben is a legfelháborítóbb esetek

egyike volt, amely történelem pedig még a jelenben sem szűkölködik hasonló gaztettekben. Csak amin tán Vera Szasszulits, hogy egy politikai fogoly megkorbácsoltatását megboszulja, Trepovra rálőtt, lett nagyobb körben ismeretes Trepov pártjának ördögi eljárása és csak akkor bocsátották el Trepovot. Amikor halálát közellévőnek gondolta, megírta a végrendeletét, amely alkalommal kitűnt, hogy ez az ember, aki abban a hiszemben tartotta a cárt, hogy annak ellenére, hogy évek hosszú során át tölti be a pétervári rendőrfőnökség jövedelmező állását, szegénységben él, – nagy vagyont hagyományozott az örököseinek. Néhány udvarbeli úr elmondta ezt a cárnak, Trepov minden hitelét elvesztette és a Suvalov-Potapov-Trepov-párt néhány lopása is a szenátus elé került. A csalások, amiket valamennyi minisztériumban, különösen a vasutak és mindenféle ipari vállalkozás körül véghez vittek, csakugyan óriásiak voltak. Egyesek mesés vagytonokat „szereztek” ilyen módon. A hajóhad, ahogy azt egyszer maga II. Sándor egyik fiának mondta, bizonyos urak zsebében volt. Amibe az állam által garantált vasutak kerültek, az egyszerűen hihetetlen. Az meg általánosan tudott dolog volt, hogy egy ipari vállalkozás nem is jöhetett létre, ha emez vagy amaz minisztériumbeli hivatalnoknak meghatározott tandemet nem biztosítottak. Egyik barátomnak, aki Pétervárott ilyes vállalkozás létesítését tervezte, a belügyminisztériumban minden kerülgetés nélkül, egyenesen megmondották, hogy a tiszta

nyereség huszonöt százalékát egy bizonyos személyiségnek, majd tizenöt százalékot a pénzügyminisztérium egy hivatalnokának, tíz százalékot ugyané minisztérium egy másik hivatalnokának és öt százalékot egy negyedik „részesének” kell majd fizetnie. Egészen leplezetlenül úzték ezeket az üzelmeket és II. Sándor is tudott róla, amint ez az állami ellenőr jelentésére írt megjegyzéséből kiderült. Azonban a tolvajokban a forradalom ellen való védelmezőit látta és mindaddig tartotta őket, amíg gazságaik nyílt botrányban nem törtek ki.

A trónörökösön, a későbbi III. Sándor cáron kívül, aki mindig jó és takarékos családapa volt, a fiatal nagyhercegek követték az uralkodóház fejének példáját. Az orgiák, amelyeket egyikük a Nevszki-Prospekt egyik kisebb vendéglőjében szokott rendezni, oly csúfosak és nyilvánosak lettek, hogy egy este a rendőrfőnöknek kellett közbelépni, amely alkalommal kijelentette a vendéglő tulajdonosának, hogy Szibériába küldi, ha még egyszer átengedi a nagyhercegnek a „nagyhercegi szobát”.

– Képzelve a helyzetemet, – mondotta ez a vendéglős, amint egyszer megmutatta nekem a szobát, amelynek falait és mennyezetét vastag selyempárnák takarták. – Egyrészt a császári család egyik tagját kellett megsértenem, aki kényének ki voltam szolgáltatva, másrészt Trepov tábornok Szibériával fenyegetődött! Természetesen a tábornoknak engedelmeskedtem; mint tudja, ő most mindenható.

Egy másik nagyherceg a pszichopátiába

való üzelméről volt ismeretes, egy harmadikat pedig Turkesztánba száműztek, mert anyja gyémántjait ellopta.

Mária Alexandrovna császárné, miután férje elfordult tőle és az udvari élet új fázisa letaszította a polcra, mind szenteskedőbb lett és nemsokára teljesen a palota pópájának, az orosz egyház egy egészen új típusának, a jezsuitá-nak kezébe került. A klérusnak ez az új, külsőleg kifent, bensőleg elromlott, jezsuitafajtája gyorsan termett elő, buzgón munkába fogott és nem eredménytelenül fogott hozzá, hogy hatalom legyen az államban és kezét rátegye az iskolákra.

Már elég gyakran bebizonyosodott, hogy az orosz falusi papságot hivatali kötelességei, a keresztelők, lakodalmak, áldozások és a többi olyannyira igénybe veszik, hogy még ott is, ahol a papot a falusi iskolában való vallásoktatásért megfizették, a tanítást rendszeresen valaki másra ruházta át, mert neki nem volt hozzá való ideje. A magasabb klérus mégis azon volt, hogy II. Sándornak az úgynevezett forradalmárok ellen való gyűlöletét kihasználva, hatalmába kerítse az iskolát. „Nem kell iskola, ha nem egyházi” – volt a csatakiáltásuk. Egész Oroszország iskolák után kiabált. De még azt a nevetségesen csekély hetven millió koronányi összeget sem adta ki a közoktatásügyi minisztérium, amelyet az állami költségvetésben előirányzott népiskolák céljára, mialatt a színódus szinte ugyanannyit kapott oly egyházi iskolák alapításához való hozzájárulásképen, amely is-

kólák akkor éppen úgy, mint most, csak a papiroson voltak meg.

Egész Oroszország hangosan követelt technikai iskolákat, de a minisztérium, csak klaszszikns gimnáziumokat nyitott meg, mert a rengeteg latin és görög kurzus a legalkalmasabb módja volt annak, hogy a tanulókat az olvasástól és gondolkozástól távoltartsa. E gimnáziumokban száz tanuló közül csak kettőnek-háromnak sikerült a nyolc éves kurzust elvégeznie, mert valamennyi fiút, akinek gondolkozásában valami önállóság jelét észlelték, a legnagyobb gonddal irtották ki, mielőbb a legfelsőbb osztályt elérte volna és valamennyi eszközt felhasználtak, hogy a tanulók számát csökkentsék. A tanulást a lukszus egy nemének tartották, amely csak keveseket illet meg. Ugyanakkor állandóan szenvedélyes harcban élt a közoktatásügyi minisztérium mindazokkal a magánosokkal vagy testületekkel, mint például a járási és kerületi képviselőkkel, városi községekkel stb.-vel, akik tanítóképzőket vagy technikai iskolákat vagy csak egyszerű népiskolákat akartak alapítani. A technikai oktatást alig tekintették egyébnek, mint a forradalom iskolájának és ez így volt egy országban, amelyben oly nagy hiány volt mérnökeikben, művelt gazdáknak és geológusokban. Minden módon azon voltak, hogy az ily iskolák alapítását megakadályozzák és megnehezítsék, olyannyira, hogy egészen a jelen korig a túltömöttség következtében évente mintegy két- vagy háromezer fiatal ember nem talált már helyet a magasabb technikai

intézetekben. Nem kellett tehát, hogy mindenkit, aki a nyilvános életben valami hasznosat akart művelni, ily körülmények között elfogjon a kétségbeesés érzése? És ehhez hozzájárult, hogy a parasztságot a túlhalmozott adóteherrel félelmetes gyorsasággal kergették a gazdasági tönk felé, amit pedig még inkább siettetett az, hogy az adóhátralékok „kipréselését” félig katonai kényszer-végrehajtással szedték be. Csak azoknak a vidéki kormányzóknak volt a fővárosban jó hírük, akik értettek az adóknak kíméletlen behajtásához.

Ilyen volt a hivatalos Pétervár és ez volt a hatás, amit Oroszországra gyakorolt.

Amint fivéremmel Szibériából hazatértünk, gyakran beszélgettünk arról, hogy Pétervárott szellemileg tevékeny életet találunk és hogy az irodalmi körökben érdekes emberekkel találkozhatunk majd. Mindenesetre ilyen ismeret-ségre is tettünk szert úgy a radikális, mint a mérsékelt pánszlávok között, de azért mégis bizonyos csalódottság fogott el minket. Kiváló emberekben nem volt hiány – Oroszország tele van velük – de nem feleltek meg eszményünknek, amelyet a politikai téren működő írótl magunknak alkottunk. Legjobbjaik, mint Gser-nisevszki, Michajlov, Lavrov száműzetésben voltak, vagy mint Piszarev, a Péter-Pál erődben sínylődtek. Mások, akik a helyzetet a lehető legsötétebbnek látták, megváltoztatták elveiket, mialatt a legtöbb bensőleg megmaradt eredeti

álláspontján, de ennek hirdetésében oly óvatos volt, hogy viselkedése szinte olyan volt, mintha elveit elhagyta volna.

A reformkorszak virágkorában majd mindenki, aki valamelyik haladó irodalmi körhöz tartozott, valamelyes vonatkozásban állt Herzenhez, Turgenyevhez és ezek barátaihoz vagy a „Nagyoroszország” vagy „Föld és szabadság” nevű titkos társaságokhoz, amelyek akkor élték múltó éltüket. Most ugyan e férfiak a legbuzgóbban azon fáradoztak, hogy előbbi szimpátiájukat minél mélyebbre elássák és minden politikai gyanút magukról elhárítsanak.

Egy-két szabadelvű folyóirat, amely főleg kiadójának a diplomácia terén való kiváló talentumánál fogva még megjelenhetett, felfedte a parasztok nagy tömegének mindinkább fokozódó nyomorát és kétségbeesett helyzetét és világosan megjelölte az akadályokat, amelyek mindenki útjába állottak, aki a haladás szolgálatába szegődött. A tények, amelyeket e folyóiratok nyilvánosságra hoztak, oly nyomasztók voltak, hogy bárkit is kétségbeeejthettek. De senkinek sem volt meg a bátorsága, hogy valamelyes orvoslást ajánljon vagy hogy valamely kibontakozási útra mutasson, amelyen a reménytelen helyzetből ki lehessen jutni. Néhány szerkesztő még abban reménykedett, hogy II. Sándor még egyszer fellép reformátorként, de a legtöbbnél az az aggodalom volt uralkodó minden más érzés fölött, hogy lapjukat elnyomhatják és a kiadót, valamint munkatársait „a birodalom valamelyik közelebb vagy távolabb

eső vidékére” küldhetik; a félelem és a reménység egyformán bénította meg őket.

Minél radikálisabbak voltak egy évtizeddel ezelőtt, annál inkább féltek most. Bátyámat és engem egyik vagy másik irodalmi körben szívesen fogadtak és mi hébe-korba résztvettünk társas összejöveteleiken. Mihelyst azonban a társalgás elvesztette frivol jellegét, vagy pedig a bátyám, akiben különös tehetség lakozott arra, hogy komoly kérdéseket juttasson felszínre, a belső oroszországi állapotokra vagy a francia állapotokra, amelyek III. Napóleont szem melláthatólag a bukása felé sodorták – terelte a beszélgetést, akkor soha sem kellett valamelyes megszakításra várnunk. Aztán az idősebb vendégek egyike hirtelen, hangosan szólt közbe:

– Mi a véleményük, uraim, a „Szép Heléna” legutóbbi előadásáról? vagy — Hogy Ízlik ez a füstölt hal? – És ezzel a komoly beszélgetés véget ért.

Az irodalmi körökön kívül még rosszabb volt a helyzet. A hatvanas években Oroszország, de különösen Pétervár tele volt haladó gondolkozású férfakkal, akik akkor eszméik kedvéért minden áldozatra késznek látszottak. „És mi lett belőlük?” kérdeztem magamban. Néhányat felkerestem, de „óvatosság, fiatal ember!” volt minden, amit belőlük kivehettem. „A szalmánál erősebb a vas” vagy „nem lehet fejjel nekimenni a falnak” és ehhez hasonló közmondásokból, melyekből túlsók is jutott ki az

orosz nyelvnek, állott most minden gyakorlati életbölcességük.

– Valamit megtettünk országunknak, többet most ne kívánjatok tőlünk, vagy: – Türelem, sokáig így már nem mehet tovább. így szóltak hozzánk, mialatt mi bennünk fiatalokban égett a vágy, hogy cselekedjünk és ott, ahol arra szükség van, mindent feláldozzunk. Egyebet sem akartunk tőlük, mint jó tanácsot, utasítást és intellektuális támogatást.

Turgenyev „A füst”-ben bemutat néhány ilyen, a felső társadalomból való ex-reformert és a róluk rajzolt kép csüggesztő. De csak azokban a szívettpő novellákban és rajzokban láthatjuk meg „a hatvanas évek liberálisainak” elfajulásának sokféle változatát, amely novellákat és rajzokat Kochanovszkaja asszony „V. Kresztovszki” álnéven írt meg és mint ilyen, nem tévesztendő össze egy másik, Vszevolod Kresztovszki nevű novellairónővel. Az „élet öröme”, tán az öröm, hogy a túlélőkhöz tarthatnak, lett az istenségük, mihelyt azok nagy serege, akik tíz évvel ezelőtt a reformmozgalmat szították, minden „ilyes szentimentális gerjedelemről” lemondtak. Annak a gazdágúknak az élvezetébe merültek, amelyből akkor bőven jutott ki a „praktikus” embereknek.

A jobbágyság megszüntetése óta számos út nyílt meg, amely a szerencse javaihoz vezetett és a tömeg serényen tódult ez út felé. Lázas buzgalommal fogtak hozzá a vasutak építéséhez, az újonnan alapított magánbankokba

csak úgy özönlött a nemesség, hogy jelzalogkölcsönt vegyen fel, az újdonsült jegyzők és ügyvédek óriási jövedelmekre tettek szert, a részvénytársaságok bámulatos gyorsasággal szaporodtak és alapítóik számára felvirradt az aranykor. Emberek, akik azelőtt kicsiny, mintegy száz jobbágy által művelt földbirtokukból vagy egy bírósági hivatalnok még szerényebb jövedelméből voltak kénytelenek megélni, most vagyonokra tettek szert vagy oly évi jövedelemre, amilyen a jobbágyság korszakában csak a mánásoknak jutott osztályrészül.

A „társaság” ízlése is mind mélyebbre sülyedt. Az olasz opera, amely ezelőtt radikális demonstrációk színhelye volt, üres volt, és az orosz operát, amely szívós erővel igyekezett nagy énekművészeinek jogait érvényesíteni, csak néhány rajongó látogatta. Mindkettőt „unalmas”-nak találták és a pétervári finom társaság a varietébe özönlött, ahol a kisebb párisi színházak másodrendű csillagai a jeunesse dorée-hoz tartozó bámulóiknál könnyű szerrel arattak babért, vagy a „Szép Heléná”-nak tapsoltak, amelyet az orosz színpadokon játszottak, miközben nagy dramatikusainkat elfelejttek. Offenbach muzsikája uralkodott a zene birodalmában.

Meg kell adni, hogy az Oroszország felett lebegő atmoszféra olyan volt, hogy mindenkinek alapos oka, vagy legalább is nyomós mentésege volt arra, hogy nyugodtan viselkedjék. Karakoszovnak 1866. áprilisában II. Sándor ellen

való merénylete után az állami rendőrség mindenható lett. Aki a „radikális elv”-nek csak a gyanújába is keveredett, tekintet nélkül arra, hogy elkövetett-e valamit, vagy sem, minden pillanatban készen lehetett arra, hogy valamelyik politikai ok miatt, bajba keveredett ember iránt nyilvánított rokonszenve miatt, vagy valamelyik éjféli házkutatás alkalmával talált ártatlan levél vagy egyszerűen „veszedelmes nézetek” okából letartóztatják; és a politikai okokból való letartóztatás minden lehetőt jelenthetett: évek hosszát tartó fogságot a Péter-Pál erődben, Szibériába való küldetést, sőt a vár kazamatáiban való kínzatást is.

A Karakoszov-társaság törekvéseit még Oroszországban is igen tökéletlenül ismerik. Én akkor Szibériában voltam és csak hallomás után tudok róla. De úgy látszik, hogy két különböző áramlat találkozott benne. Az egyik annak „a néphez” jelszavú hatalmas mozgalomnak kezdete volt, amely később oly áldásosan terjedt el, mialatt a másik áramlat főleg politikai természetű volt. Egész sor fiatal ember, aki a legjobb úton volt, hogy mint kiváló egyetemi tanár, vagy történész, vagy etnográfus neves emberré legyen, 1864-ben összefogott, hogy a kormány ellenére is tanítást és tudást nyújtson a népnek. Mint egyszerű kézművesek mentek a nagy ipari városokba és szakszervezeteket, valamint ingyenes magániskolákat rendeztek be abban a reményben, hogy értelmes és türelmes munkával művelni fogják a népet és így megteremthetik az első központokat, amelyekből

aztán jobb és magasabb tudás sugározhat ki a tömegekbe. Céljuk nagy volt, jelentékeny pénzeszközök is álltak rendelkezésükre és azt hiszem, hogy ez a vállalkozás a később életbe lépettekhez viszonyítva a legraktikusabb alapon épült fel. Szervezői mindenesetre igen közel álltak a dolgozó néphez.

Másrésről e mozgalom a társaság néhány tagja, mint Karakoszov, Isutin és ezek legszorosabb barátai révén politikai színezetet nyert. 1862-től 1866-ig II. Sándor politikája határozottan visszafelé haladó jelleget öltött; hamisítatlan reakcionárius gondolkozású férfaktól vettette körül magát és csak ezek szavára hallgatott. Még azokat a reformokat is, amelyek uralkodásának elején oly dicsőségteljesen alakultak, a végrehajtási törvények és miniszteri rendeletek a legnagyobb mértékben megcsönkítették és veszedelmeztették. Az egykori földesurak táborában már egészen nyíltan reménykedtek abban, hogy a földesúri bíraskodást és a jobbágyságot valamelyes ürügy alatt ismét helyre fogják állítani a túlsó oldalon, pedig akkor senki sem remélte, hogy a legfontosabb reform, a jobbágyság felszabadítása magából a téli palotából kiinduló viharnek ellen tud majd állni. Mindez arra a gondolatra juttathatta Karakaszovot és barátait, hogy II. Sándor további uralkodása alatt még az a kevés is, amit az ország népe elért, kérdéssé válik és hogy Oroszországnak ismét a Nikolaj-féle uralom borzalmasságait kell majd átélnie, ha II. Sándor trónon marad. Megisméltódott a régi mese,

amely mindig új marad”; ugyanakkor nagy reményeket tápláltak a trónörökös és ennek nagybátyja, Konstantin nagyherceg liberális hajlandósága iránt. Ez a félelem és ez a remény, mint magam is tapasztaltam, nem ritkán sokkal magasabb rangú körökben nyert kifejezést, mint amilyen rangúak azok voltak, akikkel Karakoszov érintkezett. És egy nap Karakoszov rálőtt II. Sándorra, mikor ez a nyári kertből kijövet kocsiba szállt. A lövés nem talált és Karakoszovot menten letartóztatták.

Katkov, a moszkvai reakciók vezére, aki nagy mester volt abban, hogy mint kell a politikai nyugtalanságból tőkét kovácsolni, mindjárt valamennyi radikálist és liberálist bűnrésszességgel vádolt meg, ami persze hamis vád volt, és a lapjában egészen nyíltan fejtette ki, – úgy hogy egész Moszkva elhitte neki – azt a gyanúját, hogy Karakoszov csak eszköz volt Konstantin nagyhercegnek, a magasabb körök reformpártja vezérének kezében. Elképzelhető, hogy a két mértékadó személyiség: Suvalov és Trepov mint használták ki e vádakat és II. Sándor félelmét.

Muravjev Mihály, aki – mint azt már említettem, a lengyel felkelésben a „hóhér” nevet érdemelte ki, parancsot kapott, hogy szigorú vizsgálatot indítson és minden módon derítse fel a vélt összeesküvést. A népesség mindegyik osztályából tartóztatott le embereket, százszámra rendelte el a házkutatásokat és azzal dicsekedett, hogy majd talál rá módot, hogy beszédessé tegye a foglyokat. Muravjev Mihály

nem az az ember volt, aki a kínzás alkalmazásától visszarettent volna és Pétervárott szinte egyértelmű volt az a vélemény, hogy Karakoszovot kínozták, hogy vallomást csikarjanak ki belőle, de a kínvalatás minden eredmény nélkül való volt.

A várakban jól megőrzik az államtitkokat, különösen jól megőrzi az az óriási kőhalmaz ott a téli palotával szemben, a kőhalmaz, amely sok borzalmi látott már, amely borzalmakból egynéhányat csak a legutóbb lepleztek le a történetírók. Muravjev titkai még mindig ott pihennek elrejtőzve, de meglehet, hogy a jövő fényéből az ő viselt dolgaira is ráesik néhány megvilágító napsugár.

1866-ban még Szibériában voltam. Szibériai tisztjeink egyike, aki az év vége felé Oroszországból Irkuckba utazott, az egyik postaállomáson két csendőrrel találkozott. Egy lopás miatt száműzött hivatalnokot kísértek volt és visszatérőben voltak. Irkucki tisztünk, aki igen szeretetreméltó ember volt, ép teánál találta a csendőröket – hideg téli éjszaka volt akkor – hozzájuk ült és mialatt lovakat váltottak, beszélgetésbe eredt velük. A csendőrök egyike ismerte Karakoszovot.

– Ravasz egy fiú volt, beszélte róla, nagyon ravasz. Amint a várban volt, két óránként kettőnknek kellett mellette őrt állnunk és az a parancsunk volt, hogy nem szabad őt elaludni hagyni. Egy kis zsámolyra ültettük és mihelyt szenderegni kezdett, felráztuk, hogy ébren maradjon . . . Mit akar? Ez volt a parancs! . . .

Hát íme, mit tett a ravasz; ott ült keresztbe tett lábbal és egyik lábát mindig mozgatta, hogy azt higgyük, hogy ébren van, pedig hát aludt egyet, miközben így gépiesen mozgatta a lábát. De csakhamar rájöttünk a csalásra és megmondottuk azoknak is, akik minket felváltottak, így aztán öt percenként felrázták és fölkellették, akár mozgatta a lábát, akár nem.

– És mennyi ideig tartott ez? kérdezte a barátom.

– Oh sokáig, több napig, tovább, mint egy hétig.

Ennek az elbeszélésnek a naivitása is az igazság mellett szól; ilyet nem lehetett volna ki találni és így való ténynek tekinthető, hogy Karakoszovot ily módon kínozták.

Ehhez tartozik még a következő. Amint Karakoszovot felakasztották, apródintézetbeli bajtársaim egyike kúraszir-ezredével volt jelen a kivégzésnél.

– Amint a várból kihozták, beszélt bajtársam, és ott ült a taligán, amely a várudvar göröngyös kövezetén állandóan döcögött, első benyomásom az volt, hogy egy gummibábut hoztak ki akasztani, mert Karakoszov már meghalt. Képzeld: a feje, a keze, az egész teste petyhüdten lógott alá, mintha már nem volna csont benne vagy mintha valamennyi csontja törött volna. Borzasztó volt ezt látni és arra gondolni, hogy ez mit jelentett. Amikor azonban két katona levette a taligáról, láttam, hogy erőlködött, hogy a maga erejéből járhasson és mehessen fel a bitóhoz vezető lépcsőkön. Te-

hát nem bábú volt és ájult állapotban sem volt. Valamennyi tisztet megdöbbsentette ez a rejtélyes állapot és egyikünk sem tudta magának megmagyarázni.

Mikor azonban bajtársam előtt kifejeztem azt a gyanúmat, hogy Karakoszovot kínozták, elpirult és így válaszolt:

– Mindannyian erre gondoltunk.

A hetekig tartó álmatlanság mindenesetre megmagyarázza azt az állapotot, amelyben ez az erkölcsileg igen erős ember volt a kivégzés alatt. De meg akarom említeni, hogy amint én kétségtelen bizonyosságot szereztem róla, hogy – legalább ebben az egy esetben – egy fogolyba fűszert csepegtettek bele, Szaburov volt a fogoly és ez 1879-ben történt. Csak ebben az egy esetben alkalmazott kínvallatást Muravjev? Nem tudom. De annyit tudok, hogy Pétervárott gyakrabban hallottam magasrangú hivatalnoktól, hogy ez esetben kínvallatást alkalmaztak.

Muravjev megígérte, hogy Pétervár radikális elemeit teljesen kiirtja és ezért mindenki, akinek hajdan valamely része volt a radikális mozgalmakban, abban a rettegésben élt, hogy a despota karmaiba kerülhet. Mindenekelőtt a fiatalabb emberektől tartották magukat távol, nehogy valamelyes politikai vonatkozásba keveredjenek velük. Így aztán nemcsak az „apák” és a „fiúk” között keletkezett a mély szakadék, melyet Turgenyev a regényében leír, hanem mindazok között, akik harmincévesek elmúltak és azok között, akik a húszas évek elején

voltak. Így aztán az orosz ifjúságnak nemcsak hogy az apák ellen, mint a jobbagyság védelmezői ellen kellett harcolnia, hanem bátyái is teljesen elhagyták, minthogy nem akarták a fiatalabakat a szocializmus felé hajló vonzalmaikban követni, sőt még a nagyobb politikai szabadságért való küzdelmükben sem akartak melléjük állni. Kérem, van-e arra példa a világtörténelemben, hogy ily fiatal csapatnak ily félelmetes ellenség ellen kellett volna harcolnia és hogy a harcban ennyire elhagyták apjai, idősebb testvérei, noha tulajdonképpen ezeknek az apáknak és lest véreknek szellemi örökségei fogadták szívükbe és igyekeztek az életben megvalósítani? Volt-e valaha küzdelem, amelyet tragikusabb körülmények között vettek fel.

HARMADIK FEJEZET.

Az orosz ifjúság reformmozgalma. – Fiatal leányok önképzése és tevékenysége. – Számos női kurzus megalapítása. – Új élet a régi lovarda-negyedben.

Az egyetlen fénysugár, amit a pétervári életben észleltem, a mindkét nembeli ifjúság mind tovább terjedő mozgalma volt. Különböző áramlatok találkoztak, hogy azt a hatalmas agilációt hozzák létre, amely csakhamar titkos és forradalmi jelleget öltött és a következő tizenöt évben mind nagyobb mértékben vonta magára Oroszország figyelmét. A következő fejezetek egyikében még lesz róla elmondani valóm, de meg kell említenem azt a mozgalmat, amelyet női világunk egészen nyíltan indított meg, hogy a magasabb műveltséghez vezető utat megnyissa magának. E mozgalom központja Pétervár volt.

Bátyám fiatal felesége minden délután, a mikor hazajött, arról a pedagógiai nőkurzusról, amelyen ő is résztvett, mindig tudott valami újat mondani az ott uralkodó törekvésekről. Tervbe vették egy nők számára való orvosi aka-

démia és egyetem alapítását; a kurzussal kapcsolatban vitákat rendeztek az iskolákról és a különböző tanmódokról és a nők százai szenvedélyes érdeklődéssel kísérték ezeket a kérdéseket és tették őket szóvá a magánkörökben is. Szakszervezetet alapítottak a női fordítók, könyvkiadók, nyomdászok és könyvkötők számára, hogy a nők e testvériségének azon legszegényebb tagjai számára szerezzenek munkát, akik abban a reményben, hogy valaha ők is részesei lehetnek a magasabb műveltségnek, Pétervárra özönlöttek és minden munkára készek voltak, hogy magukat fentartsák. Erőtéljesen lüktető élet keletkezett e női körökben, teljesen ellenkező azzal, amit egyebütt találtam.

Mínthogy a kormány kijelentette amaz elhatározását, hogy a meglévő egyetemekre nem engedi a nőket, különösen abban az irányban buzgólkodtak, hogy saját egyetemeket alapítsanak. Erre a közoktatásügyi minisztériumban kijelentették nekik, hogy azok a leányok, akik a leánygimnáziumot elvégezték, még nem eléggé képzettek ahhoz, hogy az egyetemi előadásokon megjelenjenek.

– Jól van, felelték ők, engedjétek meg nekünk, hogy az egyetemre előkészítő kurzusokat alapítsunk és írjátok elő nekünk a tantervet, amelyet jónak találtok. Nem akarunk semmi kedvezményt az államtól. Adjátok meg az engedélyt és a kivitelről majd mi gondoskodunk.

Természetes, hogy az engedélyt nem adták meg nekik.

Erre Pétervár minden részében magánkur-

zusokat és szalanelőadásokat rendeztek. Számos egyetemi tanár, aki rokonszenvvel viseltetett az új mozgalom iránt, ajánlkozott az előadás elvállalására. Noha ők maguk is szegény emberek voltak, mégis kijelentették a kurzusok és előadások vezetőinek, hogy a fizetésnek még a megemlítését is személyes sértésnek tekintik. Majd pedig minden nyáron egyetemi tanárok vezetése alatt természettudományi kirándulásokat rendeztek és e kirándulások résztvevőinek nagy tömege nőkből telt ki. A szülészeti kurzuson arra birták a tanárokat, hogy mindegyik tantárgyat sokkal kimerítőbben tárgyalják, mint ahogy azt a tanterv előírja, vagy pedig, hogy tágabb kurzusokat rendezzenek be. Minden alkalmat megragadtak, minden rést, amit észrevettek, felhasználtak, hogy rohamot intézzenek ellene. Beengedték őket az öreg Gruber dr. anatómiai múzeumba is és ott olyan előhaladást tanúsítottak, hogy a lelkes anatómust teljesen megnyerték ügyük számára. Ha megtudták, hogy valamilyik tanárnak nem volna ellene kifogása, ha vásárnaponként vagy hétköznapokon esténként laboratóriumában dolgoznának, rögtön hasznát vették ennek az engedelemnek.

Végül is a minisztérium ellentállása ellenére is megnyíltak az előkészítő tanfolyamok, csak épp hogy „pedagógiai tanfolyamokénak” nevezték el őket. Utóvégre is nem lehetett megakadályozni, hogy jövendő anyákat eltiltsanak attól, hogy a tanítás módszerét tanulmányozhassák. Minthogy pedig a botanikai és matematikai tanítást elvont módon nem tanulhatták meg, a bo-

tanikát, matematikát és valamennyi egyéb szakot felvették a pedagógiai tanfolyam tervébe, amely ezzel általános előkészítést nyújtott az egyetemre.

Így tágították lépésről-lépésre a nők jogait. Mihelyst megtudták, hogy valamelyik német egyetem tanára néhány nőnek helyt adott a tantermében, bekopogtattak nála és bebocsátást nyertek. Heidelbergben jogot és történelmet, Berlinben matematikát tanultak, Zürichben több mint száz leánydiák volt az egyetemen és a politechnikán. Itt az orvosi doktorátusnál is becsesebbet: az első tanárok elismerését 113'érték el, akik ennek többször kifejezést is adtak. Amikor 1872-ben Zürichbe jöttem és néhány leánydiákkal megismerkedtem, bámulva láttam, hogy egészen fiatal lányok, akik a politechnikumra jártak, a melegség teóriájából való bonyolult feladatokat a differenciálszámítás segítségével oly könnyű szerrel oldottak meg, mintha a matematikai stúdium hosszú évei állnának mögöttük. Egy orosz nő, Kovalevszki Zsófia, aki Berlinben Weierstrassnál tanult, hírneves matematikus lett és meghívást kapott a stockholmi egyetemre; tudtommal ő volt az első nő, aki a tizenkilencedik században férfi egyetemen tanári állást töltött be. Mindamellet oly fiatal volt, hogy Svédországban általában csak becéző nevén, Szonjának hívták.

Annak a leplezetlen gyűlöletnek ellenére, amellyel II. Sándor a művelt nők irányában viseltetett, – ha sétaútján szemüveges, garibaldi-kalapos nővel találkozott, reszketés fogta el, ab-

ban a hiszemben, hogy ez csak nihilista nő lehet és most rá fog lőni – annak ellenére, hogy az állami rendőrség elkeseredetten ellenezte a nők művelődését, mert mindegyik leánydiákban a forradalom hívét látta és annak ellenére, hogy Katkov a méreglapjának majdnem mindegyik számában meny dörgött és aljas vádakát emelt az egész mozgalom ellen, mégis sikerült a nőknek a kormány szemeláttára egész sor tanintézetet megnyitniuk. Amint néhányan közülük a külföldön elnyerték a doktorátust, 1872-ben arra kényszerítették a kormányt, hogy engedje meg nekik, hogy magáneszközökből alapított orvosi akadémiát nyissanak meg. És amint az orosz kormány az orosz leánydiákokat, hogy a forradalmárokkal való érintkezésüket megakadályozza, visszahívta, még azt is kieszközölték, hogy a belföldön négy saját egyetemet állítsanak fel. Hihetetlennek látszik, pedig tény, hogy tekintet nélkül azokra az üldöztetésekre, amiket a nők orvosi akadémiájának el kellett szenvednie, és noha időközönként teljesen be is zárták azt, több mint hatszázhetven orvosnő van most Oroszországban.

Az bizonyos, hogy ez nagyszerű, csodálatosan eredményes és nagy mértékben tanulságos egy mozgalom volt. Az eredmény mindenekelőtt annak a határtalan áldozatkészségnek tulajdonítandó, amelyet a nők tömege minden helyzetben tanúsított. Már a krimi hadjárat alatt mint irgalmas nővérek, később mint iskolaalapítók és a falusi iskolákban mint felette kötelességtudó tanítónők, majd mint képzett szülésznők

és a parasztok között mint orvosi segítők voltak tevékenyek. Aztán az 1878. évi török hadjáratban mint ápolónők és orvosnők bementek a láz-betegekkel telt kórházakba és ott kivívták maguknak a katonai parancsnokok, sőt magának II. Sándornak is a csodálatát. Ismerek két hölgyet, akiknek mindkettőjét buzgón „kereste” a rendőrség és akik hamis néven és megfelelőleg kiállított hamis útlevéllal a háborúban ápolóként tevékenykedtek; sőt egyikőjüket, aki a nagyobb bűnös volt, akinek nagy szerepe volt a szökésben, egy nagyobb kórházban sebesült harcosok körül főápolónőnek nevezték ki, míg a barátnője majd hogy áldozatául nem esett a tífusznak. Röviden szólva, a nők minden állást betöltöttek, akármily alacsonynak látszott ez a társadalmi rangfokozatban és akármily megaláztatással is járt, ha csak valamilyen módon hasznára lehettek benne a népnek és ezt nem egynéhány kevés, hanem száz, meg ezer tette meg. A szó szoros értelmében véve *kiharcolták* jogaikat.

E mozgalom sajátos vonása volt, hogy ebben a két generáció, az idősebb és ifjabb nővérek között nem volt szakadék és ha volt is, úgy azt legnagyobb részben át is hidalták. A mozgalom kezdetétől fogva volt vezetői nem szakították meg az összeköttetést fiatalabb testvéreikkel, noha ez utóbbiak ideálja sokkal távolabb ért, mint az idősebb nőké.

Az idősebb nők a magasabb körökben volt céljaik után mentek és szigorúan tartózkodtak minden politikai agitációtól, de soha sem estek abba a hibába, hogy elfelejtsék, hogy erejük

azoknak a fiatal nőknek a tömegében rejlik, akik közül sokan radikális vagy forradalmi csoportokhoz csatlakoztak. Ezek az idősebb vezetők a megtestesült korrektség, az én szememben tulkorrektek is voltak, de soha sem szakítottak fiatalabb testvéreikkel, akik mint tipikus nihilistánők, rövidre nyírott hajjal, az abroncsszoknyát megvetve és egész viselkedésükben demokratikus életnézetüket hirdetve, jártak közöttük. A vezetők nem vettek részt agitációjukban, alkalomadtán súrlódásra is került a sor, de sohasem tagadták meg őket és ez, azt hiszem, nagy dolog volt a veszettül dühös üldöztetés korszakában.

Mintha azt mondanák a fiatalabbaknak és demokratikusabbaknak: „Mi továbbra is bársonyruhánkban és mütincseinkben fogunk járni, mert bolondokkal van dolgunk, akik bársonytoalettben és hajtoldalékban a politikailag gyanúsíthatatlan ember ismertetőjelét látják, de ti fiatal leányok, ízléstek és hajlamotok szerint jártok.” Amint a kormány kiadta a parancsot, hogy a zürichi diáknők térjenek vissza, a korrekt hölgyek nem fordultak a rebellisek ellen. Egyszerűen azt mondták a kormánynak:

– Nektek ez nem tetszik? Nos hát, nyissatok női egyetemeket az országban. Mert különben leányaink még nagyobb mértékben mennek majd a külföldre és kerülnek összeköttetésbe a politikai menekültekkel.

Ha pedig azt a kifogást hozták fel ellenük, hogy csak forradalmárnőket nevelnek és akadémiáik meg egyetemeik bezárásával fenyegették őket, ezt felelték:

– Igen, ez már így van. Sok diákból válik forradalmár, de vajjon ok ez arra, hogy az egyetemeket bezárják?

Mily ritkán van meg a politikai vezérekben a bátorság, hogy ne forduljanak saját pártjuk radikálisabb része ellen!

Ennek a bölcs és mindenkifelett eredménydús magatartásnak a magyarázata az, hogy azok a nők, akik az egész mozgalom lelkei voltak, nem voltak csupán feministák, akik a társadalomban és államban való kiváltságokban részesülni akartak. Nem, ők nem ez után törekedtek. Rokonszenvük mindig a nép nagy tömegének szólt. Emlékszem arra, hogy Staszova kisasszony, a nőmozgalom öreg vezetője, 1861-ben mily élénk részt vett a vasárnapi iskolák szervezése körül, mily barátságos viszonyt ápolt barátnőivel egyetemben a gyári munkásnőkkel, hogy mily melegen érdeklődött az iskolából kikerült leányok nehéz sorsa iránt, hogy küzdött velük együtt kapzsi munkáltatóik ellen. Emlékszem továbbá arra az élénk érdeklődésre, amelyet a nők pedagógiai kurzusaikon a falusi iskolák alapítása és ama kevés meglévő iskola iránt tanúsítottak, amelynek, mint például Korff bárónőének működését egy ideig megtűrték és emlékszem arra a szociális szellemre, amely a kurzusoknál érvényesült. A jog, amelyért a vezér és serege küzdött, nemcsak a magasabb individuális képzettségre való jog volt, hanem az a jog is, hogy a tömegek között hasznos munkát művelhessenek. Ezért volt ily nagy eredményük.

Az utóbbi években mindinkább hanyatlott atyám egészsége és amint 1871 tavaszán bátyám és én meglátogattuk, az orvosok megmondták nekünk, hogy a legközelebbi őszi fagyok végezni fognak vele. A sztaraja konyusennájában élte az ő régi életét, de körülötte környöskörül minden megváltozott ebben az arisztokrata negyedben. A gazdag földesurak, akik hajdan oly nagy szerepet játszottak itt, eltűntek. Miután eltékozolták a váltságdíjakat, amelyeket a jobbagység megszüntetése alkalmával kézhez kaptak, és mind újabb jelzálogkölcsonök felvétele után, amelyeknél tehetetlen helyzetüket kihasználva, a jelzálogbankok kizsákmányolták őket, falujukba vagy vidéki városokba vonultak vissza, hogy itt aztán a feledésben merüljenek el. Házaikat a „betolakodók”, a gazdag kereskedők, vasúti vállalkozók és hasonló emberek foglalták el, miközben a régi családok majd mindegyikében, már amennyire a régi lovardanegyedben megmaradhettek, új élet támadt, amely heves küzdelemmel igyekezett a régi jogok romjain új jogokat kiharcolni. Néhány szolgálton kívüli tábornok, aki a dolgok új rendjét átkozta és itt tombolta ki dühét, miközben az ország biztos és gyors pusztulását jövendölte meg, vagy hébe-korba egy látogatóba jött rokon, ez volt az egész érintkezés, ami atyám számára megmaradt. Számos rokonaink közül, gyermekkoromban magában Moszkvában húsz rokon család lakott, már csak kettő maradt a fővárosban és ezek már az új idők áradatában éltek, mert ezekben az anyák, leányaik és fiaik már népiskolákról, női egyete-

mekről és egyéb ilyes dolgokról beszéltek, úgy hogy megvetéssel nézett reájuk. Mostohaanyám és mostohahúgom Pauline, akik mit sem változtak, amennyire tudták, vigasztalták, de ők maguk is idegenül érezték magukat a szokatlan környezetben.

Atyám mindig barátságtalan és a legnagyobb mértékben igazságtalan volt Sándor bátyám irányában, de Sándor teljesen képtelen volt bárki iránt is haragot tartani. Amint sötétkék szeme benső, barátságos tekintetével és ajkán oly mosollyal, amely végtelen szívjóságát elárulta, lépett apa betegszobájába és amint rögtön kitalálta, hogy mint igazítsa kényelmesebbre a hordszék párnáját és ezt mint valami önmagától értődő dolgot csinálta, mintha csak egy órával ezelőtt hagyta volna el a szobát, atyám egészen megrökönyödött és értelmetlenül bámult rá. Látogatásunk életet hozott a magános, komor házba; az ápolást pontosabban végezték, mostohaanyám, Pauline, sőt még a szolgaszemélyzet is felbuzdult és frissebben dolgozott és atyám is megérezte a változást.

Csak egy valami nyugtalanította. Azt várta, hogy mint bűnbánó fiuk jelenünk meg majd előtte és hogy támogatásért könyörgünk neki. De amint a beszélgetést e felé a cél felé akarta irányítani, oly vidáman és fesztelenül feleltünk neki, hogy „ne okozzon ez neked gondot, egészen jól boldogulunk”, hogy bámulata még csak fokozódott, amolyan régi stílusú jelenetet várt, azt hitte, hogy a fiuk bocsánatot és pénzt kérnek majd tőle; meglehet, hogy egy pillanatra sajnálta

is a jelenet elmaradását; de azóta nagyobb tisztelettel nézett reánk. A búcsúzásnál mindhárman elfogultak voltunk. Szinte úgy látszott, mintha félt volna annak a rendszernek a romjai között magánosságban maradni, amely rendszer fentartásának szentelte egész életét. De Sándort a szolgálata szólította el, én pedig Finnországba mentem.

Amint Finnországból ismét hazahívtak, Moszkvába siettem és épp akkor érkeztem meg, amikor a temetési szertartás kezdődött, amelyet ugyanabban a vörös templomban tartottak meg, amelyben atyámat megkeresztelték és ahol anyja elhunytával elmondották volt az utolsó imát. Amint a temetési menet végighaladt az utcákon, amelyeknek minden egyes házát jól ismertem, úgy láttam, hogy a házak meglehetősen változatlanok maradtak, de tudtam, hogy mindegyikükben új élet kezdődött.

Abban a házban, amely azelőtt atyai nagyanyámé, aztán Mirszki hercegnőé volt és amelyet legutóbb N. tábornok, a régi lovarda-nyegyed egyik régi lakója vett meg, a család egyetlen leánya több éven át fájdalmas harcot vívott jószívű, de az új szellemnek makacsul ellenszegülő szülőivel, akik imádták őt, de nem engedték meg neki, hogy a moszkvai egyetemen megnyílt női tanfolyamon résztvegyen. Végül is résztvehetett benne, de elegáns kocsin kellett oda mennie és állandóan anyja felügyelete alatt maradt, aki órák hosszat, bátran tartott ki a diákleányok között szeretett gyermeke oldalán; és mégis, minden gondozás és vigyázat ellenére a leány néhány

év múlva a forradalmi párthoz szegődött, fogóságba került és egy évet töltött a Péter-Pál-erődben.

A szemközt lévő házban a két despota család fő: S. gróf és felesége élt elkeseredett háborúságban mindkét leányával, akik megelégtelve a tétlen és haszontalan életet, amelyet szüleik akaratából éltek és ama leányokhoz hasonlóan szerettek volna élni, akik szabadon és boldogan özönlöttek az egyetemi tanfolyamokra. Évekig tartott a küzdelem; ez alkalommal nem engedtek a szülők, aminek következménye az lett, hogy az idősebbik leány méreggel vetett véget életének, mire a fiatalabbiknak megengedték, hogy hajlamát kövesse.

A mellette lévő házban, amelyben családjunk egy évig lakott, amikor Csajkovszkival léptem be oda, hogy egy Moszkvában alapított kör titkos ülésén részt vegyek, azonnal felismertem a fákat, amelyek ifjú koromban és egy egészen más atmoszférában oly jó bizalmasaim voltak. Most annak az Armfeld Natáliának családjáé volt a ház, annak a mindenekfelett rokonszenves korai „bűnös”-nek a családjáé, akiről George Kenan oly megragadó módon emlékezik meg Szibériáról írt könyvében.

És még egy kődobásnyira sem attól a háztól, amelyben atyám meghalt és alig néhány hónappal a halála után láttam vendégül a paraszt-álruhában lévő Stepnyákot, aki egy faluból szökött meg, ahol szocialista propaganda miatt a parasztok között fogták el.

Ezek voltak a változások, amelyeken az elmúlt tizenöt év alatt a régi lovarda-negyed át-
esett. A régi nemesség ez utolsó várába is beha-
tolt az új szellem.

NEGYEDIK FEJEZET.

Első utam a külföldre. – Zürichi tartózkodásom. – A nemzetközi munkásszövetség. – Ennek eredete. – Munkája. – Kiterjedése. – A szocialista mozgalom tanulmányozása a szocialista újságok olvasásával. – Az internacionálé genfi osztálya. – Kétkedésem a vezetők tiszta szándékában.

A következő évben, alighogy a tél elmúlt, tettem meg első utam Nyugat-Európába. Amikor az orosz határt átléptem, ugyanazt éreztem, sőt még fokozottabb mértékben, mint ahogy azt előre gondoltam volna, amit mindegyik orosz érez, amikor hazáját elhagyja. Amíg a vonat orosz területen, a gyér lakosságú északnyugati tartományokon keresztül halad, az az ember érzése, mintha egy sivatagon menne keresztül. A területet vagy száz mértföldnyi hosszúságban alacsony fás fedi, amelyet alig lehet erdőnek mondani. Itt-ott hóval eltemetett nyomorult kis falut, vagy úttalan, keskeny, szűk és kanyargós falusi utat lát a szem. De minden, a vidék és ami hozzá tartozik, egy csapásra megváltozik, mihelyst a vonat külföldre, Poroszországba

ér, ahol tiszta falvak és udvarok, kertek és kövezett utak vannak; és minél inkább behatol az ember Németországba, annál erősebb lesz az ellentét tudata. Még a holt Berlint is élénknek találja az ember a mi orosz városaink után.

És az éghajlati különbség! Két napja, hogy a vastag hótakaróba burkolt Pétervárt elhagytam és most Közép-Németországban meleg napsugárban felöltő nélkül sétáltam a pályaudvaron és bámultam a virágbimbókat. Aztán következett a Rajna, aztán a ragyogó napsugárban fürdő Svájc, kicsiny tiszta szállóival, ahol a szabadban, szemben a hótakarta hegyekkel terítnek reggelire. Soha sem értettem meg ily világosan, hogy mit jelent Oroszországra északi fekvése és hogy mily befolyással volt az orosz nép történelmére az a körülmény, hogy élete legfőbb központjának oly északi szélességben kellett kifejlődnie, mint amilyen a finn öbölé. Csak most értettem meg a maga valójában azt a leküzdhetetlen vonzó erőt, amelyet a déli országok gyakorolnak az oroszokra, megértettem hatalmas erőfeszítésüket, hogy a Fekete tengert elérjék és megértettem a szibériai telepések állandó előrenyomulását le, dél felé, mind mélyebben Mandsuria közepébe.

Akkoriban Zürich telve volt orosz diákokkal és diákleányokkal. Az ismert Oberstrasse nevű külváros, a politechnikum közelében egy kis darab Oroszország volt, ahol az orosz nyelv elterjedtsége minden más nyelvét felülmúlta. Mint az orosz diákok általában, különösen a

leány diákok igen visszavonult életet éltek. Tea és kenyér, egy kevés tej és igen vékony, spirituszláng fölött megsütött szelet hús és e mellett élénk társalgás a szocialista világ legújabb eseményeiről vagy a legutóbb olvasott könyvről, ez volt a rendes lakomájuk. Akinek több volt a pénze, mint amennyi az ily élet-hez kellett, azt a „közös ügy”-nek áldozta fel: könyvtárra, orosz folyóírra, amelyet kiadni készültek, vagy a svájci munkássajtó támogatására. Ami ruházatukat illeti, e tekintetben a legszélsőbb takarékoskodásra törekedtek. Puskin egy ismeretes verse mondja: „Mely kalap nem díszíti a tizenhatéves nőt?” Mintha a zürichi orosz nők kihívóan kérdezték volna a régi Zwingli-város lakosságától: „Van-e oly ruhabeli egyszerűség, ami nem felelne meg oly leánvnak, aki fiatal, intelligens és teli tetterővel?”

E közben pedig nagyobb buzgalommal dolgozott ez a kis község, mint valaha, amióta csak egyetem van a világon és a zürichi tanárok nem győztek eléggé a diákok előtt a diákleányok munkáját és igyekezetét követendő példának állítani oda.

Régóta kívántam alaposan megismerni a nemzetközi munkásszövetséget. Az orosz lapok hasábjaiakon meglehetősen gyakran emlegették; de itt tilos volt a szövetség alapelveit vagy eredményeit ismertetni. Bátyám és én úgy éreztük, hogy nagy, súlyos mozgalomnak kell lennie, de céljai és irányai ismeretlenek voltak előttünk.

Elhatároztam, hogy most svájci tartózkodásom alatt megismerkedem vele.

A szövetség akkor fejlődésének magaslatán állt. Az 1840-től 1848-ig terjedő időben nagy eredmények ébredtek föl az európai munkások szívében. Csak most látjuk meg lassankint, hogy mily óriási tömeg szocialista-irodalmat termeltek ezekben az években a mindenféle csoportbeli szocialisták, a keresztény-szocialisták, az állami szocialisták, a Fourieristák, Saint-Simonisták, Owenisták stb.; csak most kezdjük e mozgalom mélységét felismerni és meglepődve látjuk, hogy mily sokat hirdettek már akkor a legnagyobb szabattal abból, amit a jelenkor eszmemunkájának hiszünk. Abban a korban a köztársaságiak egészen más valamit értettek „köztársaság” alatt, mint a kapitalista uralom demokratikus szervezetét, amit most neveznek köztársaságnak. Amikor az Európai Egyesült Államokról beszéltek, akkor a munkások testvériességére gondoltak, arra gondoltak, hogy a fegyvereket munkaeszközökké kovácsolják és arra, hogy a munkaeszközöket a társadalom valamennyi tagja számára és hasznára hozzáférhetővé teszik, hogy, mint Pierre Dupont mondja egyik dalában, hogy „a vasat visszaadják a munkás kezébe”. Hitük szerint nemcsak a büntetőtörvény előtt és a politikai jogokban legyen meg az emberek egyenlősége, hanem mindenekelőtt a gazdasági egyenlőség uralkodjék. Maguk a nacionalisták is az ifjú Olaszországot, az ifjú Németországot és az ifjú Magyarországot álmukban messzire kiterjedő agrárius

és gazdasági reformokban előjárónak álmód-
ták meg.

A júniusi felkelés kudarca Parisban, Magyarország leigázása I. Miklós hadserege által és Olaszország gúzsbakötése a franciák és osztrákok által, valamint a politikai és szellemi téren bekövetkezett rettenetes reakció, amely Európaszerte teljesen megsemmisítette ezt a mozgalmat. Irodalma, tevékenysége, sőt még a gazdasági forradalomra és az általános testvériségre vonatkozó elvei is a feledésbe merültek és elvesztek a következő húsz év alatt.

De egy eszmét megmentettek a hajótörésből, ez az eszme: a világ valamennyi munkásának nemzetközi testvérisége, amelyet az Egyesült Államokban néhány francia bevándorolt és Angliában Robert Owen hívei hirdettek tovább. A megegyezés, amelyre az angol és a francia munkások képviselői 1862-ben jutottak, kiinduló pontja lett annak a hatalmas mozgalomnak, amely csakhamar egész Európára kiterjeszkedett és néhány millió munkást foglalt magában. A remény, amely két évtizeden át szendergett, még egyszer életre ébredt, amikor eljuttott a munkásokhoz a felhívás, hogy vallásra, nemre, nemzetségre, fajok és színre való különbség nélkül egyesüljenek, hirdessék, hogy „a munkások felszabadítása maguk a munkások által” kell, hogy bekövetkezzék és egy erős, egyesült, nemzetközi szervezet súlyát érvényesítsék – nem a szeretet és könyörület, hanem saját céljai és törekvései teljes öntudatában lévő közösségek igazsága és ereje nevében.

Két párisi munkabeszüntetés 1868-ban és 1869-ben (amelyet a külföldről, különösen Angolországból kisebb-nagyobb mértékben segítettek) noha önmagában nem volt jelentékeny és az üldöztetés, amelyet a nápolyi kormány az internacionálé ellen indított, óriási mozgalmat keltett, amelyben nyíltan hirdették minden nép munkásságának szolidaritását, ellentétben az egyes államok versengésével. A gondolat, hogy valamennyi szakma nemzetközileg egyesüljön és nemzetközi segítséggel indítson háborút a tőke ellen, a munkások legközönyösebbjét is magával ragadta. A futótűz gyorsaságával haladt a mozgalom Franciarországban, Belgiumban, Olaszországban és Spanyolországban, számos intelligens, tevékeny és áldozatkész munkást vitt a csatasor elejére és a művelt és vagyonos osztályok néhány magasan álló férfiára és asszonyára is vonzóerőt gyakorolt. Azelőtt soha nem sejtett hatalma volt ennek a mozgalomnak, ereje mindennap gyarapodott és ha növekedését a német-francia háború nem tartotta vona fel, nagy dolgok estek volna Európában, amelyek műveltségi állapotunknak egészen más formát adtak volna és kétségtelenül meggyorsították volna az emberiség előrehaladását. A németek nagy győzelme szerencsétlenségre rendkívüli helyzetet teremtelt Európában; egy negyedszázadig visszatartotta Franciaország normális fejlődését és egész Európát a militarizmus korszakába taszította, amelyben most is benne vagyunk.

Minden lehető szociális megoldásnak, amely

mindenesetre csupán a nagy szociális kérdés részleges megoldásának tekinthető, meg voltak a maga hívei a munkásságban: együttműködés, szakszervezet állami támogatással, kamatnélküli kölcsön stb. Ez indítványok mindegyikét a szövetség osztályai, aztán a helyi, az országos, nemzeti és nemzetközi kongresszusai elé hozták és buzgón tárgyalták. A szövetség minden évi kongresszusa új lépést jelentett előre ama nagy szociális probléma alapvető gondolataiban, amely probléma generációnk elé került és megoldást követel. Azt az intelligenciát, amely e kongresszusok tárgyalásaiban kifejezést nyert és azt a számos megtámadhatatlan és mélyen átgondolt ideát, amely így, mint a munkások kollektív gondolkodásának eredménye, forgalomba került, soha sem méltatták eléggé érdemének megfelelőleg. Mindenesetre minden túlzás nélkül el lehet mondani, hogy a szociális új rend minden terve, amely most a „tudományos szocializmus” vagy az „anarkizmus” lobogója alatt evez, az internacionálé különféle kongresszusainak tárgyalásai-ból és jelentéseiből indult ki. Az a néhány művelt ember, aki a mozgalomhoz csatlakozott, csak teoretikus formába öntötte azt, amit a munkások az osztályokban és aztán a kongresszusokon kritikai vagy alkotó irányban kifejezésre jut-tattak.

Az 1870-71-iki hadjárat meggátolta ugyan a szövetség fejlődését, de nem semmitte meg azt teljesen. Svájc minden ipari gócpontjában számos és tevékeny osztálya volt az internacio-

nálának és a munkások ezrei tódultak gyűléseire, amelyeken háborút izentek a birtok- és gyár-magántulajdonosok mostani rendszerének és a kapitalista uralom közeli végét hirdették. Az ország különböző részeiben helyi kongresszust tartottak és ezeknek a gyűléseknek mindegyikén a mostani szociális szervezet legsúlyosabb kérdéseit tárgyalták, még pedig az anyag oly bő ismeretével és az értelem oly mélységével, hogy ez a középosztályokat még inkább nyugtalanította, mint a hívek nagy száma, akik az internacionálé osztályaihoz vagy csoportjaihoz csatlakoztak. Az a féltékenykedés és előítélet, amely eddig Svájcban az órássok és aranyművesek kiváltságos ipara és a durvább munkájú takácsok, földmunkások stb. között fennállt és a bérmozgalmakban az egyesült eljárást megakadályozta, eltűnőben volt. A munkások mind nyomatékosabban hangoztatták, hogy a modern társadalomban lévő különbségek semmiesek ama különbségekhez képest, amely a tőkés és azok között van, akik nemcsak hogy egy fillér nélkül jönnek a világra, hanem arra is kárhozottak, hogy mind folyton a kevés kiváltságos számára termeljenek javakat.

Olaszországnak különösen középső és északi részében számos osztálya és csoportja volt az internacionálének és ezekben pusztán illúziókat jelentettek ki az oly rég óhajtott olasz egységet. A munkásokat felhívták, hogy ők szervezzenek forradalmat, hogy a földet a parasztnak, a gyárakat meg önmaguknak birtokába juttassák és hogy törüljék el a kegyetlenül centralizált ál-

lami szervezetet, amelynek a történelemben csak az volt a feladata, hogy az emberek kölcsönös kizsákmányolását tartsa fenn.

Spanyolországban hasonló szervezetek hájlója borította be Cataloniát, Valenciát és Andalúziát; központjuk és egyszersmind főtámaszuk a hatalmas barcelonai munkásszövetség volt, amely az építőiparban már keresztülvitte a nyolcórás munkaidőt. Nem kevesebb mint nyolcvanezer rendes járulékot fizető tagja volt az internacionálénak Spanyolországban, a lakosság minden törekvő és gondolkodó eleme tartozott hozzá és azzal, hogy az 1871. és 72. évi politikai zavarokba vonakodott beleelegyedni, rendkívül megnyerte a tömegek rokonszenvét. Tartományi és nemzeti kongresszusaik tárgyalásai és az általa kiadott manifesztumok valóságos mintái voltak a meglévő állapotok kritikáinak és a munkáscélok rendkívül világos formulázásával tűntek ki.

Belgiumban, Németalföldön és magában Portugáliában is hasonló mozgalom terjedt el, sőt a belga bányászok és takácsok között a nagy tömegeket és a legjobb elemeket nyerték meg a szövetség számára. Angolországban a mindig a régihez ragaszkodó Trade Unionok legalább az alapelveikben, hozzácsatlakoztak a mozgalomhoz és anélkül, hogy nyíltan a szocializmushoz szegődtek volna, készek voltak kontinensbeli testvéreiket a kapitalisták ellen való harcukban, különösen munkabeszüntetéseknel támogatni. Németországban a szocialisták és Lassalle meglehetősen számos hívei egyesültek és ezzel megvetették a

szociáldemokrata párt alapját. Ausztria és Magyarország ugyané nyomon haladtak és noha Franciaországban akkor, a kommün leveretése után és az ezt követő reakció alatt (amikor drákói törvényeket hoztak a szövetség hívei ellen) nem állhatott fenn semmi nemzetközi szervezet, mégis mindenki abban a meggyőződésben volt, hogy ez a visszafelé haladó korszak nem tarthat soká, hogy Franciaország csakhamar hozzácsatlakozik az internacionáléhoz és átveszi benne a vezető szerepet.

Amint Zürichbe jöttem, a nemzetközi munkásszövetség egyik helyi osztályába léptem be. Orosz barátaimat megkérdeztem, hogy hol szerezhetek tájékozódást a többi ország nagy mozgalmairól. „Olvasson”, volt a válasz és akkor Zürichben tanuló sógornóm könyvek és a legutóbbi két évről való újságok egész gyűjteményét hozta el nekem. Éjjel-nappal olvastam és az olvasás oly mély benyomást keltett bennem, hogy azt mi sem törölhetette el többé. Az új gondolatok egész áradata zúdult reám és ez az áradat képzeletemben egybeforrott kicsiny, tiszta Oberstrasse-beli szobám emlékével, amelynek ablakából kitekinthettem a kék tóra és az e mögött levő hegyekre, ahol a svájciak függetlenségükért küzdöttek és a régi város magas tornyaira, annyi vallásháború tanúira.

A szocialista irodalom soha sem volt könyvekben gazdag. Munkások számára íródott, akiknek egy fillér is drága és ennek az irodalomnak legfőbb erőssége a röpiratokban és újságokban

rejlük. Ezért, aki a szocializmusban tájékozódni akar, az abból, amit meg akar tudni, a legkevesebbet találja meg a könyvekben. A könyvek a szocialista célok teóriáját vagy tudományos megokolását tartalmazzák, de nem adják annak képét, hogy mint jutnak a munkások szocialista eszmékhez és mint valósíthatják meg azokat. Nem marad egyéb hátra, mint hogy az ember az újságok évfolyamait előveszi és egészen elolvassa őket, a napihíreket épp úgy, mint a vezércikkeket, sőt az előbbieket tán még inkább, mint az utóbbiakat. A szociális vonatkozások egészen új világa és a gondolat és tett egészen új módszere bontakozik ki ennél az olvasásnál és betekintést nyújt abba, amit sehol másutt megtalálni nem lehet, ugyanis a mozgalom mélységébe és erkölcsi erejébe és annak magas fokára, hogy az új teóriák mennyire töltik el az embereket, valamint arra a készségre, hogy e teóriákat napi életükre alkalmazzák és értük szenvedjenek. Minden szóbeszéd, amely a szocializmus kivihetlenségéről és egy lassú evolúció szűkségéről szól, igen keveset ér, mert ennek a fejlődésnek a tempóját csak annak az emberiségnek pontos megismerése szabhatja meg, amelynek evolúciójáról szó van. Mint lehet egy összeget megbecsülni, ha annak egyes lételeit nem ismerjük?

Minél többet olvastam, annál inkább jutottam annak tudatára, hogy egészen új világ tárult elém, amelyről eddig mitsem tudtam és amely a szociológiai teóriák tudós szerzői számára idegen volt, egy új világ, amelyet csak úgy

ismerhetek meg, ha a munkásszövetséghez tartozom és a munkások mindennapi életében résztveszek. Elhatároztam tehát, hogy néhány hónapig ily életet élek. Orosz barátaim is rábeszéltek és így mentem tizenkét napi zürichi tartózkodásom után Genfbe, mely akkor a nemzetközi mozgalom jelentős központja volt.

A genfi osztálynak a Temple Unique szabadkőműves páholyban volt a gyülekező helye. Több mint kétezer személy foglalt helyet a nagy özszejövetelek alkalmával a nagy csarnokban, mi alatt a mellékhelyiségekben mindenféle bizottsági és osztályüléseket, vagy pedig történelmi, természettani, géptani és hasonló előadásokat tartottak. Ingyen nyertek ott oktatást a munkások azon igen kevesek részéről, akik a középosztályból a mozgalomhoz csatlakoztak, legtöbbszörre azonban a párisi kommün idemeneült tagjaitól. A nép felső iskolája és egyszerűsmind fóruma volt ez.

A szocialista mozgalom ez ágának lelke, úgy látszott, egy orosz, Útin Miklós volt, aki felvilágosodott, ügyes és tevékeny férfiú volt, de az egésznek tulajdonképeni lelke egy nő volt, egy felette rokonszenves orosz nő, akit a munkások széltében Olga asszonynak hívtak. Valamennyi bizottságban ő dolgozott a legtöbbet. Úgy Útin, mint Olga asszony igen szívélyesen fogadtak, a különböző szakosztályok valamennyi kiváló személyiségével ismertettek meg és meghívtak a bizottsági ülésekre. Követtem a meghívást, de szívesebben maradtam a munkások között. Egy

pohár savanyú bor mellett szoktam minden este a gyűlés csarnokainak egyik asztalánál ülni és csakhamar több munkással, különösen egy elszázi kőfaragóval barátkoztam össze, aki a kommün felkelése után hagyta el Franciaországot. Gyermekei véletlenül épp oly idősek voltak, mint bátyám két gyermeke, akiket két hónappal ezelőtt oly hirtelen elvesztett és a gyermekek által csakhamar szorosabb viszonyba kerültem a családdal és ennek ismerőseivel. Így bizonyos mértékben belülről kísérhettem figyelemmel a mozgalmat és tudhattam meg, hogy a munkások mikép nézik azt.

Ezek minden reményüket a nemzetközi mozgalomra építették. A munkásság fiatalja és öregje a hosszú napi munka után a páholyba tódult vagy a kevés oktatás kedvéért, amiben ott részesült, vagy hogy a szónokokat meghallgassa, akik nagy jövőt hirdettek nekik, ugyanis minden értéktermeléshez szükséges eszköz közös tulajdonát és rang, faj és nemzetiségi különbség nélkül való általános testvériséget. Mindannyian remélték, hogy egy nagy békés vagy erőszakos szociális forradalom jön, amely a gazdasági viszonyokat alapjából kiforgatja. Senki sem kívánta az osztályharcot, de mindmegannyi kijelentette, hogy ha az uralkodó osztályoknak makacssága következtében nem menne másképen, úgy a harcot végigharcolnák, feltéve, hogy az az eltiport tömegeknek jólétet és szabadságot hozna.

A munkások között kellett volna akkor élni, hogy az ember megértse, hogy mily hatást gya-

korolt a munkásokra a szövetség hirtelen megnövekedése, hogy megértse a bizalmat, amellyel iránta viseltettek, a szeretetet, amellyel róla beszéltek és az áldozatokat, amelyeket érte meghoztak. A munkások ezrei naponta adták oda hétről-hétre és évről-évre az idejüket és filléreiket, amelyeket egyenesen a szájuktól vontak el, hogy minden egyes csoport megmaradását lehetővé tegyék, hogy az újságok megjelenését biztosítsák, hogy a kongresszusok költségeit kibírják, hogy a szövetség kedvéért sínylődő társaikat támogassák és hogy az üléseken és tüntetéseken személyesen résztvegyenek. A szövetségből kiinduló nemesítő hatás is nagy hatást gyakorolt reám. Párisi hívei legnagyobb részét tökéletes absztinensek voltak és valamennyien leszoktak a dohányzásról. „Minek tápláljam magamban ezt a gyarlóságot?” mondták. A közönségesség, az aljasság eltűnt és fenkölt, nemesítő törekvésnek adott helyet.

Aki bele nem tekinthet a mozgalomba, az soha sem fogja megérteni, hogy mily áldozatot hoztak érte a munkások. Az erkölcsi bátorság nem csekély mértéke kellett ahhoz, hogy valaki nyíltan hozzácsatlakozzék az internacionálé valamelyik osztályához és az elégedetlenséget meg annak veszedelemét kockáztassa meg, hogy a legelső alkalommal elbocsátják és tán hónapokig munka nélkül marad. De valamelyik munkásközösséghez vagy radikális párthoz való hozzátartozás még a legkedvezőbb körülmények között is szakadatlanul áldozatot kíván. Már az a néhány fillérnyi kiadás is, amelyet a közös

ügyre kiad valaki, terhet jelent az európai munkás sovány költségvetése számára és minden héten sok fillért kellett áldozniok. Még a gyűlések gyakori látogatása is áldozatszámba ment. Szá munkra szórakozás lehet valamelyik gyűlésen való néhány órai részvétel, de oly emberek, akiknek munkaideje reggel öt vagy hat órakor kezdődik, ezeket az órákat szükséges pihenőidejükből rabolják el.

önfeláldozásukért állandó önvádat éreztem. Láttam, hogy mily buzgón törekedtek magukat kiművelni és hogy mily borzasztóan kevés volt azok száma, akik ebben a segítségükre akartak lenni. Láttam, hogy a dolgozó tömegeknek mily nagy szükségük lett volna művelt és a szükséges idő felett rendelkező férfiakra; de mily kevesen voltak hajlandók e támogatásra anélkül, hogy ne lett volna szándékuk a népnek épen ebből az elhagyatottságából politikai tőkét kovácsolni! Mindinkább uralkodóvá lett bennem az érzés, hogy kötelességem életemet ügyüknek szentelni. Stepanyák mondja az ő „Egy nihilista pályája”, című könyvében, hogy mindegyik forradalmár életében volt egy pillanat, amikor egy önmagában igen jelentéktelen körülmény arra az elhatározó fogadalomra bírta, hogy a forradalom ügyének adja oda magát. Ismerem ezt a pillanatot, egy a szabadkőműves páholyban lefolyt ülés után értem meg, amikor életemben mint máskor, kerekedett felül bennem a meggyőződés, hogy mily gyávák azok a művelt emberek, akik tétováznak, műveltségüket, tudásukat, tetterejüket azok szolgálatába állítani,

akiknek oly nagy szüksége van erre a tudásra és tetterőre. „Íme, itt vannak emberek, mondtam magamban, akik szolgaságuk tudatában vannak, akik azon vannak, hogy megszabaduljanak tőle, de hol vannak a segítők? Hol vannak azok, akik a tömegeket szolgálni akarják anélkül, hogy becsvágyuk zsámolyának akarnák felhasználni?”

Azonban lassanként kétség szállt meg a szabdkörműves, páholyban üzött agitáció tiszta szándékai iránt. Egy este A., az ismert geníi ügyvéd állított be a szabdkörműves páholyban tartott gyülekezetbe és kijelentette, hogy mostanáig azért nem csatlakozott a szövetséghez, mert saját ügyeit kellett rendeznie. Most, hogy ez sikerült neki, eljött, hogy csatlakozzék a munkásmozgalomhoz. Ez a cinikus beismerés felháborított, amikor barátommal, a kőfaragóval közöltem is, hogy mint gondolkozom erről, ez megmagyarázta nekem, hogy ez az ügyvéd a legutóbbi választáson, amikor a radikálisok támogatásáért törekedett, megbukott és most azt reméli, hogy a munkásszavazatok segítségével elérí célját.

– Most elfogadjuk a szolgálataikat, fejezte be a barátom, de mihelyst a forradalom jön, első dolgunk lesz mindannyijukat kidobni.

Aztán gyorsan összehívtak egy gyűlést, hogy, mint mondták, a „Journal de Genève” rágalmi ellen tiltakozzanak. A geníi kapitalistáknak ez az orgánuma azt állította, hogy a Temple Unique-ben rosszra készülnek, mert hogy az építőmunkások ismét általános munkabeszün-

tetést készítenek elő, úgy ahogy azt 1869-ben tették. A rendes vezetők erre összehívták a gyűlést. A munkások ezrei jöttek el és Utin egy határozatot javasolt, amelynek tartalmát igen különösnek találtam; ugyanis felháborodott tiltakozást tartalmazott az ellen a semmiképen sem sértő állítás ellen, hogy a munkások munkabeszüntetést terveznek. „Miért tekintik ezt sértésnek?” kérdeztem magamban. „Hát bűn-e a munkabeszüntetés?” Közben Utin sebbel-lobbal elmondott beszédét, amelyben határozati javaslatát elfogadásra ajánlotta, e szavakkal fejezte be:

– Ha ehhez a javaslathoz polgárok, hozzájárultok, mindjárt el is juttatom a sajtóhoz.

Amint a szónoki emelvényt el akarta hagyni, a gyűlés egyik tagja úgy gondolta, hogy tegyék vita tárgyává a dolgot, mire valamennyi építő szakma képviselője felállt és egyik a másik után kijelentette, hogy az utóbbi időkben úgy lementek a munkabérek, hogy alig tudnak belőle megélni. A tavasz kezdetével fokozott munkaalkalom ígérkezik, amely körülményt magasabb munkabérek elérésére akarják kihasználni; ha követeléseiket nem teljesítenék, úgy tervük, általános munkabeszüntetést rendezni.

Magamon kívül voltam és másnap a leghevesebb szemrehányásokkal halmoztam el Utint.

– Önnek, mint vezetőnek, mondtam neki, tudnia kellett volna, hogy a munkabeszüntetés csakugyan tervben volt.

Ártatlanságomban nem is sejtettem a vezetők tulajdonképpen való okait, és csak maga Utin magyarázta meg nekem, hogy egy időelőtti

munkaszünetelés A. ügyvéd megválasztására végzetessé válna.

A vezetőknek ezt az eljárását nem tudtam összeegyeztetni azokkal a lángoló beszédekkel, amelyeket tőlük hallottam. Eltaszítottnak éreztem magam és kijelentettem Utinnek abbeli szándékomat, hogy az internacionálé másik genfi osztályát, amelynek tagjait „Bakunisták”-nak szokták nevezni, – akarom megismerni; az „anarkista” megjelölés akkor még kevésbé volt szokásos. Útin mindjárt néhány sornyi ajánlást adott nekem egy másik oroszhoz, Joukovszki Miklóshoz, aki amaz osztályhoz tartozott, bele-nézett a szemembe és sóhajtva mondta nekem:

– Azt hiszem, hogy ön nem tér hozzánk vissza; ön ott fog maradni.

Sejtelmének igaza volt.

ÖTÖDIK FEJEZET.

A Jura órásai között. – Az anarkizmus első kezdete. – Barátaim Neuchâtelben. – Menekülő kommünardok. – Bakunin hatása. – Szocialista programmom. – Tilos könyvek át-
csempészése a határon.

Először Neuchâtelbe mentem és mintegy tizenkét napot töltöttem a Jura órásai között. Ekkor ismertem meg a Juraszövetséget (Jura föderációt), amelynek a következő néhány évben oly nagy szerepe volt a szocializmus fejlődésében, amikor belevitte abba az antiguvernementális vagy anarkista irányzatot.

1872-ben volt, amikor a Jura-szövetség fel-
lázadt az internacionálé vezértanácsának tekintélye ellen. Ez lényegében munkásszervezet volt és tagjainak tömege ezért munkás- és nem politikai pártnak tekintette magát. Belgium keleti részében például az alapszabályok közé vették, hogy csak kézi munkások lehetnek a szekció tagjai és még az előmunkásokat is kizárták onnan.

Ezenkívül a munkások alapjában föderalisztikus meggyőződésűek voltak. Mindegyik nép-

nek, mindegyik vidéknek, sőt mindegyik helyi szekciónak függetlenül és saját elvei szerint kell fejlődnie. De a régi iskolának a középosztályok soraiból kikerült forradalmárai, akik a centralisztikus és piramis-alakra épített ideákból való előbbi dátumbeli titkos társaságokban csatlakoztak az internacionáléhoz, itt is alkalmazták régi nézeteiket. Így aztán a föderáció- és nemzeti tanácsokon kívül Londonban egy vezérlőtanácsot szerveztek, amely amolyan közvetítő szerepet töltött be a különböző nemzetek között. Vezető szellemei Marx és Engels voltak. De csakhamar kiderült, hogy ahol ilyen centrális testület van, az súlyos visszasságok forrása. A vezérlőtanács nem elégedett meg a levelező-iroda szerepével, hanem ő akarta irányítani a mozgalmat és a helyi szövetségeket és osztályokat, sőt magukat az egyes tagokat is az ő jóváhagyó vagy visszautasító ítéletének akarta alávetni. Amint Parisban kezdetét vette a kommünfelkelés, amikor „a vezetőket vezették”, s anélkül, hogy ezek tudták volna, hogy a legközelebbi huszonnégy órában hová vezetik őket, a vezérlőtanács ragaszkodott ahhoz, hogy Londonból irányítsa a felkelést. Megkövetelte, hogy naponta értesítsék a történekről, parancsokat osztogatott, ezt támogatta, azt elvetette és így tette nyilvánvalóvá azokat a hátrányokat, amelyek egy vezetőtanácsnak a szövetség kebelében való lételemével járt. Még nyilvánvalóbbá lett ez a hátrány, amikor 1871-ben a vezérlő-tanács egy titkos tanácskozásán, amelyen rajta kívül csak néhány küldött volt jelen, elhatározta, hogy a szövetség minden

erejét érvényesítse a németországi politikai választásokon. Ezzel erővel rábírták az embereket annak megfontolására, hogy minden kormánynak, ha még oly demokratikusak is a gyökerei, mily káros a hatása. *Ez volt az anarkizmus első szikrája.* Központja a Juraszövetségnek a vezérlőtanáccsal szemben való ellenállása volt.

A vezetők és a munkások között való széjjelválás, amit a genfi szabadkőműves páholyban észleltem, nem volt meg a Jurában. Ott is volt néhány férfiú, aki élesebb elméjű és aki mindenekelőtt tevékenyebb volt, mint a többi, de ez volt minden különbség. Guillaume Jakab, aki egyike volt a legokosabb és legtöbb oldalú műveltségű embereknek, akikkel valaha találkoztam, faktor és korrektor volt egy kis nyomdában. Mint ilyen oly keveset keresett, hogy éjszaka németből franciára fordított regényeket és ezért ívenként nyolc frankot kapott.

Amint Neuchatelbe érkeztem, mint mondtam, még néhány órát sem szentelhettem nekem barátságos beszélgetésre. Véletlenül egy délután egy helyi lap első számát adta ki a nyomda és a korrektori és társkiadói rendes teendőin kívül még neki kellett a címszalagokat mindazon személyeknek ezer darab címét megírni, akiknek a lap első három számát meg akarták küldeni és neki kellett a címszalagokkal a lapokat átkötni.

Felajánlottam neki, hogy a címek megírásánál a segítségére leszek, de ez lehetetlennek bizonyult, mert vagy egyáltalán nem, vagy csak ki-

csiny papírdarabokra, olvashatatlan írással jegezték fel őket . . .

– Jól van, mondtam, tehát délután bejövök az üzletbe és ráteszem a címszalagokat és ön nekem szenteli az időt, amit ily módon megtakarít.

Megértettük egymást. Guillaume melegen megrázta a kezem és ez volt tartós barátságunk kezdete. Az egész délutánt a nyomdában töltöttük, ahol ő a címszalagokat írta, én pedig a címszalagokat ragasztottam, miközben egy francia kommünard, aki szedő volt, társalgott velünk. Az utóbbi eközben egy regényt szedett és beszédét minduntalan megszakította a hangosan elolvasott mondatokkal, amelyeket éppen akkor szedett. Beszélgetése körülbelül így folyt:

– Az utcai harc igen heves lett . . . „Kedves Marie, szeretem önt” ... – A munkások dühtől eltelve, mint oroszánok harcoltak a Montmartre-on . . . „és térdre borult előtte” . . . és így tartott a harc négy napig. Tudtuk, hogy Gallifet valamennyi foglyot lelöveti – és annál borzasztóbban dült a harc, és így folytatta, miközben fürgén szedte a betűket a szedőszekrényből.

Csak késő este vethette le Guillaume zubbonyát és csak akkor beszélgethettünk néhány órát, mire aztán mint a Juraszövetség lapja, a „Bulletin” kiadójának munkába kellett állnia.

Neuchatelben ismerkedtem meg Malonnal is. Egy faluban született és fiatal korában pásztor volt. Később Parisba ment, itt mesterséget, kosárfonást tanult, és amikor III. Napoleon

1869-ben üldözőbe vette az internacionálét, két társával, Varlinnel a könyvkötővel, és Pindyvel, az asztalossal együtt többen ismerték, mint a vezető emberek bármelyikét. Mind a három teljesen megnyerte a párisi munkások szívét és amikor a kommün felkelése bekövetkezett, óriási számú szavazattal választották be őket a legfelsőbb tanácsba. Maion maire is lett egy párisi arondissement-ban. Svájcban mint kosárfonó kereste meg a kenyerét. Egészen csekély hónapi bérért kibérelt egy kicsiny nyitott színt, amely egy domb oldalán volt, ahonnan mesés kilátás nyílt a neuchateli tóra. Este leveleket és egy könyvet írt a kommünről, rövid cikkeket munkáslapok számára és így lett belőle író. Naponta meglátogattam és figyeltem a széles fejű, szorgalmas és némiképen költői természetű és végtelenül jószívű kommünard elbeszéléseit a felkelésről, amelyben jelentékeny szerepe volt és amelyet épp akkor írt meg „A francia proletariátus harmadik veresége” című könyvében.

Amint egyszer megmásztam a dombot és beléptem a bódéjába sugárzott az örömtől és e szavakkal fogadott:

– Tudja-e, hogy Pindy él! Itt egy levél tőle, Svájcban időzik.

Május 25. vagy 26-ika óta, amikor a Tuileriákban látták utoljára, Pindy eltűnt és halottnak tartották, pedig Parisban rejtőzött. Közben aztán Maion folytatta a munkáját és a fűzfavesszőből elegáns kosarat font, az ő csendes és csak néha megremegő hangján mondta el, hogy hány embert lőttek agyon a versailles-i csapatok

abban a hiszemben, hogy Pindy, Variint, vagy őt magát vagy más vezetőt lőnek agyon. Elmondott nekem mindent, amit a párisi munkások által isteníttet Varlin könyvkötő haláláról tudott, azt is, amit az öreg Delecluze-ról tudott, aki nem akarta túlélni a vereséget és még sok másról beszélt nekem. Aztán azokról a borzalmakról beszélt, amelyeknek a vérorgiák közben tanuja volt, melyeket a birtokos osztályok rendeztek, amikor a fővárosba visszatértek, valamint a boszú szelleméről, ami egy Raoul Rigault által vezetett tömeget szállt meg és a kommün túszaik agyonlövésére vezetett.

Remegő ajkkal beszélt az ifjúság hősiességéről és a szíve meg akart szakadni, amikor elmondta annak a fiúnak a történetét, akit épp agyon akartak lőni a versailles-iek és aki engedelmet kért a tiszttől, hogy ezüst óráját egészen a közelben lakó anyjának elvihesse. A tiszt a könyörület pillanatnyi felülkerekedésének engedve, megadta az engedelmet, nyilván abban a hiszemben, hogy a fiú nem tér vissza. De ez egy negyed óra múlva visszajött, az agyonlőtt emberek holttesteik közé állt és odakiáltotta:

– Készen vagyok! . . .

Tizenkét golyó vetette végét ifjú életének.

Azt hiszem, hogy soha semmi nem hatott rám fájdalmasabban, mint a „Le livre rouge de la justice rurale” című rettenetes könyv olvasása. Nem tartalmazott egyebet, mint a londoni lapok, a „Standard”, „Daily Telegraph” és „Times” levelezőinek 1871. május utolsó napjairól való tudósításai kivonatát, amely Gallifet ver-

saillesi seregének rémtetteiről szólt és a párisi „Figaro” néhány cikkét, amely izzott a felkelők ellen való vérszomjtól. E sorok olvasásánál kétségbeestem az emberiség fölött és a kétségbeesésnek ez az érzése nem hagyott el volna egyhamar, ha a levert párt embereinél, akiken mindez a borzalom végigvihartzott, nem tanúsították volna a gyűlölet érzésének teljes hiányát és azt a bizonyosságot, hogy eszményük végül is győzni fog, ha nem láttam volna szemüknek a jövőre irányuló, ugyan bánatos, de nyugodt tekintetét, azt a készséget, hogy a múltak kísértetét elfelejtsék, ahogy ezt Malonnál és a kommün majdnem valamennyi genfi menekültjénél láttam és ahogy most is csodálom Louise Michelnél, Le-français-nál, Elisée és Elie Reclusnál és más barátaimnál.

Neuchât élből Sonvillersbe mentem. A svájci Jura egy keskeny völgyében egy sor kicsiny város és falu fekszik, amelynek franciául beszélő lakossága akkor kizárólag órásmesterséggel foglalkozott, még pedig oly módon, hogy egész családok dolgoztak kicsiny műhelyükben. E műhelyek egyikében találtam meg a másik vezetőt, Adhemar Schwitzgebelt, akivel szintén a leg-szorosabb vonatkozásba kerültem. Egy tucat fiatal ember között ült, akik arany és ezüst órafedelekre véstek. Megkínáltak üléssel és csakhamar élénk társalgásba merültünk a szocializmusról, kormányról és nem-kormányról, valamint a küszöbön álló kongresszusokról.

Este heves hóvihár dühöngött, amely a közei faluhoz vezető utunkon szinte megvakított

és szinte megdermesztette ereinkben a vért. De a hóvihar ellenére is mintegy ötven órás jött el, nagyobbára a szomszédos falvakból való öreg emberek, akiknek egy része több, mint egy mértföldnyi utat tett meg, hogy egy kicsiny, ez estére összehívott gyűlésen résztvegyen.

Az órasmesterség különös szervezete, a melynél az emberek alaposan megismerik egymást és amelynél lakóházaikban dolgozhatnak, megmagyarázza azt, hogy miért van ez a lakosság magasabb szellemi fokon, mint az egyszerű munkások, akik kicsi koruktól fogva gyárban töltik életüket. A kicsiny üzemekben elfoglalt munkásokban mindig több a függetlenség és eredetiség. De az a körülmény is, hogy a Juraszövetségben nem volt különbség a vezetők és a munkások között, szintén hozzájárult ahhoz, hogy a szövetség mindegyik tagja minden kérdéstről igyekezett a maga saját véleményét megalkotni. Itt láttam tehát, hogy a munkások nem kevesek által vezetett és e kevesek által politikai céljaikra kihasznált tömeg voltak, itt a vezetők csupán különösen tevékeny elvtársak, inkább kezdeményezők, mint vezetők voltak. A világos látás, az egészséges Ítélet, a bonyolult szociális kérdések megoldásának képessége, ahogy ezt ezeknél a munkásoknál, különösen pedig a középkorúaknál láttam, mély benyomást keltett bennem és szilárd a meggyőződésem, hogy a jelentős szerep, amely a Juraszövetségnek a szocializmus fejlődésében osztályrészül jutott, nemcsak az antigovernmentális és föderalisztikus eszméknek tulajdonítandó, amelynek ő volt a

főképviseelője, hanem annak is, hogy a Jura órásainak egészséges emberi esze oly értelmes módon adott kifejezést ez eszméknek. Az ő segítségük nélkül tán még sokáig csupán elmélet számba mennének ezek az eszmék.

Az anarkizmusnak elméleti megalapozása, ahogy az a Juraszövetségben Bakunin hatása alatt lassanként kifejlődött, az állami szocializmus kritikája – az aggodalom, amelyet egy tisztán politikai despotizmus veszedelmességében jóval felülmúló gazdasági despotizmussal szemben tápláltam – amelynek megformálását ott hallottam és az agitáció forradalmi jellege teoretikus értékénél fogva mindenesetre nagy hatással volt reám. De az egyenlőség, amelyet a Jurában uralmon lévők láttam, a gondolkozás és a gondolat kifejezés, ahogy az tapasztalatom szerint az ottani munkásokban, kifejlődött és határtalan odaadásuk, amelyet közös ügyük irányában tanúsítottak, még nagyobb hatást keltek bennem; és amikor a Jura órásait, miután tizenkét napig közöttük voltam, elhagytam, szilárd volt bennem szocialista meggyőződésem: *anarkista voltam*.

Utam, amelyet aztán Begiumban lettem meg és amelyen ismét alkalmam volt a brüsszeli centralisztikus politikai agitációt a verviersi posztósok között fejlődő gazdasági és független agitációval összehasonlítani, megerősítették meggyőződésemet. Ezek a posztósok a Nyugat-Európában talált legrokonszenvesebb néposztályok egyike voltak.

Bakunin akkor Locarnoban lakott. Nem volt alkalmam őt meglátni, amit most rendkívül módon sajnállok, mert amikor négy év múlva ismét Svájcba jöttem, már halott volt. Ő volt az, aki Jurabeli barátainak a segítségére volt, hogy eszméiket tisztázzák és követeléseiket megformulázzák és aki a forradalomért való hatalmas, izzó, ellenállhatatlan lelkesedést beléjük plántálta. Alighogy észrevette, hogy egy kis lap, amelyet Guillaume kezdeményezett és amely a jurabeli Locle-ban megjelent, a szocialista mozgalomban az önálló gondolkozás új hangját ütötte meg, ő is eljött Locle-ba. Napokon és éjszakákon át beszélt új barátainak az anarkista szellemben való továbbhaladás szükségességéről, az említett lap számára egész sor mélyen átgondolt és ragyogó cikket írt az emberiség előrehaladásáról a szabadság felé, lelkesedést öntött új barátaiba és így teremtett meg az anarkizmus számára egy házitűzhelyet, amelyről aztán Európaszerte széjjel sugárzott az anarkizmus.

Miután aztán Locarnoba elment, ahonnan hasonló mozgalmat indított Olaszországban és rokonszenves és tehetséges küldöttje, Fanelli által Spanyolországban is életre hívott, a Jurában megkezdett művét a juramunkások önállóan folytatták. Beszélgetéseik közben gyakran visszatért a „Michel” név, de nem mint valami távollevő főnök neve, akinek nézetei törvény számba mennek, hanem mint a személyes jó barát neve, akiről mindenki szeretettel és bajtársi módon beszél. A leginkább az tűnt föl nekem, hogy Bakunin hatásainak titka sokkal kevésbé rejlett

szellemi fölényében, mint inkább erkölcsi lényében. Ha az anarkizmusra vagy a szövetség magatartására terelődött a beszélgetés, sohasem hallottam valamely állítás érvéül az oly kijelentést, hogy „Bakunin ezt mondta” vagy „Bakunin ezt így gondolja”. Írásai és szavai nem mentek csalahatatlanság számba, aminek föltétlenül engedelmeskedni kell, ahogy ezt, sajnos, igen gyakran látjuk a politikai pártoknál. Mindegyik kérdésben amelyben az intellektualitás a legnagyobb fórum, mindenki a saját érveit érvényesítette. Akár ha Bakunintól való volt az érvek tartalma és formája, akár pedig ő szedte el azokat jurabeli barátaitól, az érveknek mindig egyéni jellegük volt. Csak egyszer hallottam Bakunin nevét, mint tekintélyét említeni és ez olyanmilyra feltűnt nekem, hogy most is emlékezem a beszélgetés helyére és közelebbi körülményeire. A fiatal emberek egyszer nők jelenlétében oly beszélgetést folytattak, amely egyáltalán nem hangzott tiszteletteljesen a másik nemmel szemben. És akkor egy nőnek a következő felkiáltása hallgattatta el őket:

– Kár hogy nincs itt Michel, ő majd megtanítana titeket!

A forradalmárnak ez az óriási alakja, aki mindenét odaadta a forradalom ügyének, aki egyedül csak érte élt és erről való felfogásából az élet számára a legmagasabb és legtisztább szemléletet vont le, még mindig nagy hatást gyakorolt reájuk.

Erről az utamról egészen határozott szociológiai eszmékkal tértem haza és ezeket az eszméket nemcsak, hogy mind a mai napig megtartottam, hanem a legjobb igyekezettel azon voltam, hogy tovább fejlesszem őket és mind tisztább és határozott formát adjak nekik.

De volt ennek egy pontja, amellyel csak azután jöttem tisztába, hogy megfeszített erővel és az éjszaka sok óráján gondolkoztam felette. Tisztán láttam ugyanis, hogy mily óriási változásra lenne szükség, hogy minden, ami az élethez és termeléshez szükséges, a társadalom kezére jusson, akár a szociáldemokraták népállamáról, akár a kényszer nélkül egyesült testvércsoportokról volna szó, ahogy azt az anarkisták akarják – és hogy ez a változás oly óriási összeomlást feltételezne, amelyenhez hasonló még nem esett a történelemben. Ennél a forradalomnál a munkásoknak nyilván nemcsak a lehányatott arisztokráciával kellene megmérkőznie, amelyet a francia parasztoknak és republikánusoknak kellett legyőzniök és ez a küzdelem is hallatlanul heves volt, – hanem az értelmileg és fizikailag sokkal hatalmasabb középosztályokkal kellene a harcot felvenniük, amelyeknek a modern állam minden hatalmas segítő forrása a rendelkezésükre áll. De csakhamar rájöttem, hogy nem volt oly erőszakos vagy békés természetű forradalom, hogy az új eszmék számos híve épp azokból az osztályokból is ne került volna ki, amely osztályok előjogai ellen az ostrom irányult. Jómagam is átéltem a jobbágyság megszüntetését Oroszországban és tudtam, hogy

számos földesúr által vallott (a Nyugat-Európában megelőzőleg történt fejlődés és forradalom hatása alatt bekövetkezett) ama meggyőződés nélkül, hogy ügyük igazságtalan, a jobbágyok felszabadítása soha Nem ment volna oly könnyen végbe, mint ahogy az 1861-ben történt. Így nem kételkedhetem abban, hogy a munkásoknak a jelenlegi bérrendszer alól való felszabadításának eszméje magában a középosztályban is elterjedt. A mostani gazdasági rendszer védelmezői a meglévő kiváltságoknak most már nem a jogsultságát hangoztatták, hanem ehelyett az *opportunities* kérdését tolták az ily átalakulás útjába. Nem tagadták, hogy az ez irányban való változás kívánatos, hanem csak azt a kérdést vetették ellene, hogy a szocialisták által hirdetett új társadalmi berendezkedés révén, amelyben a munkásoké volna a döntő szó, a termelés eredményesebb volna-e, mint ahogy ezt az egyes, csak a maguk érdekeitől vezetett kapitalisták most elérhetik.

Aztán lassanként arra is rájöttem, hogy a forradalmak, azaz a gyorsított fejlődés és elragadó erejű előrehaladás nem kevésbé sajátossága az emberi társadalom természetének, mint amilyen sajátossága az a lassú fejlődés, amely a civilizált fajokban állandóan végbemegy és hogy mindenkor, amikor a gyorsított fejlődés és alapos újjászervezés szükségessége fennforog, kisebb vagy nagyobb terjedelmű polgárháború kitörése fenyeget. Ezek után nem az a kérdés, hogy: mint lehet a forradalmat elkerülni? hanem az, hogy: mint érhető el a legnagyobb eredmény a polgár-

háború lehető legnagyobb megszorításával, minél kevesebb áldozattal és a kölcsönös elkeseredés minimuma mellett? Ennek pedig csak egy módja van: a társadalom elnyomott része lehetőleg tisztában legyen a céljaival és akkor tisztában lesz a célokhoz vezető úttal is és az ehhez szükséges lelkesedés sem fog hiányozni. És ekkor ügye a történelmivé lett előjogokkal bíró osztályoknak épp legjobb és legfrissebb intellektuális erőire is legyőzhetetlen vonzóerőt fog gyakorolni.

A párisi kommün elrettentő példáját adja a nem tisztázott eszmék kitörésének. Amint 1871. márciusában a munkások lettek a nagy város urai, nem nyúltak a középosztályok tulajdonjogához, hanem ellenkezőleg, védelmükbe vették e jogot. A kommün vezetői testükkel védtek a nemzeti bankot és az ipart bénító válság ellenére és sok munkásnak ebből keletkezett keresethiánya ellenére, rendeletekkel védtek a párisi gyárosok, valamint kereskedők és háztulajdonosok tulajdonját. Mikor azonban a mozgalmat leverték, a középosztályok semmiféle tekintettel nem voltak a felkelők kommunista igényeinek szerénységére. Miután két hónap hosszát abban a félelemben éltek, hogy a munkások megtámadják a tulajdonjukat, a gazdagok épp oly boszút álltak a munkásokon, mintha a támadás csakugyan bekövetkezett volna. Mint ismert, harmincezer volt azoknak a munkásoknak a száma, akiket nem harcban, hanem miután már leverték őket, mészároltak le. Ha a munkások megtették volna a lépéseket a magántulaj-

don megszüntetésére, akkor sem lehetett volna borzasztóbb a boszú.

Végső következtetésem tehát a következő: Ha az emberi fejlődésnek oly szaka következik be, amelyben a konfliktus elkerülhetetlen és a polgárháborúnak egyik vagy másik egyes személynak akaratától függetlenül ki kell törnie, akkor e konfliktus legalább ne határozatlan törekvések bázisán, hanem tisztázott célokért és ne csekély fontosságú kérdések megoldásáért törjön ki, mert ezeknek a kérdéseknek csekélyebb jelentősége nem vesz el semmit a küzdelem hevesességéből, és törjön ki átható nagy eszmék alapján, amelyek az embereket az új látóhatár nagyszerűségével lelkesítsék fel. Ebben az esetben a konfliktus sorsát sokkal kevésbé fogják a tüzelőfegyverek és ágyúk elhatározni, mint inkább a teremtő szellem ereje, amely az emberi társadalom újjáépítésénél életre kel. A küzdelem eldőlte főleg a társadalom konstruktív erejétől, amely ebben a pillanatban látható lesz és a kitűzött céloktól fog függni. Ha megfelelnek egy magasabb fejlődési foknak, akkor azok részéről is nagyobb rokonszenvvel fogják fogadni, akik osztályhelyzetüknél fogva ellenségesen állnak vele szemben. Ha a konfliktus bizonyos magasságban fog lejátszódni, ő maga fogja a szociális légkört megtisztítani és az áldozatok száma bizonyára mindkét részen sokkal kevesebb lesz, mint hogy ha a küzdelmet kisebb célokért harcolják végig, aminél az emberek alacsonyabb ösztönei lépnek előtérbe.

Ezekkel az eszmékkel tértem vissza Oroszországba.

Útközben számos forradalmi könyvet és szocialista újságok egész évfolyamait vásároltam össze. Oroszországból a cenzúra a legszigorúbban kitiltotta az ily könyveket és az újságok még a nemzetközi kongresszusok jelentései még Belgiumban sem voltak semmi pénzért sem kaphatók. „Tovább adjam, holott a bátyám és a barátaim úgy örülnének, ha Pétervárott megkaphatnák őket?” gondoltam magamban és elhatároztam, hogy minden esetre beviszem őket Oroszországba.

Bécsen és Varsón keresztül utaztam vissza Pétervárra. A lengyel határon a zsidók ezrei élnek csempészetből és úgy gondoltam, hogy ha csak egyet is megtalálnék közülök, úgy könyveim egészen biztosan átjutnának a határon. De nem találtam tanácsosnak, hogy valamelyik kicsiny határállomáson mint egyedüli utas kiszálljak és itt hajszoljak föl egy csempészt. Így aztán egy oldalon keresztül használtam fel és Krakóba mentem. „A régi lengyel főváros nem fekszik messze a határtól”, gondoltam, és ott csak találok majd egy zsidót, aki a keresett emberekhez elvezet.”

Este érkeztem az egykor oly fényes és híres városba és másnap korán reggel elindultam a keresésre. De mennyire meglepődtem, amikor mindegyik utcáson, ahová csak az egyébként üres vásártéren tekintettem, mindenütt ott láttam egy zsidót őseinek hagyományosan hosszú

kabátjában és tincsel, amint ott várt a lengyel nemesre vagy kereskedőre, hogy annak megbízásából néhány rézpenz ellenében egy-egy utat megtegyen. Én egy zsidót kerestem és íme sokat találtam. Melyikhez forduljak most? Bejártam a várost és végül is kétségbeesésemben elhatároztam, hogy a szállodám kapujánál álló zsidót szólítom meg. Ez a szálloda, mellékesen megjegyezve, nagyszerű régi palota volt, amelynek termeit a régi időkben fényesen kiöltözött táncosok sokasága töltötte meg, most azonban azt a prózai célt szolgálta, hogy néhány alkalmi átutazónak élelmet és hajlékot nyújtson. Közöltem vele, hogy egy meglehetősen nehéz könyv- és újságcsomagot kívánok Oroszországba becsempésztetni.

– Mi sem könnyebb ennél, felelte ő. Elküldöm önhöz (mondjuk) a nemzetközi rongy- és csont-tőzsde képviselőjét. Ez a társaság a világ legnagyobb szabású csempészetét űzi és minden bizonnyal szolgálatot tehet önnek!

Egy negyed óra múlva csakugyan el is jött a társaság képviselőjével, egy felette elegáns fiatal emberrel, aki tökéletesen beszélt oroszul, németül és lengyelül.

Megnézte a csomagom, a kezével megmérgette a súlyát és megkérdezte, hogy micsoda könyvek vannak benne.

– Csupa olyan könyv, amit az orosz cenzúra a legszigorúbban kitiltott; ezért kell őket becsempészni.

– Könyvek tulajdonképpen nem tartoznak a mi üzletágunkhoz, mi értékes selyemárukban

dolgozunk. Ha embereinknek a selyemtarifának megfelelő árt akarnék a csomag súlyáért fizetni, úgy aránytalanul nagy árt kellene öntől kérnem. Aztán az igazat megvallva, nem szívesen dolgozom könyvekben. Ha csak a legkisebb baj is történik, „azok ott” mindjárt politikai afférrá fújnak fel és ez óriási összegekbe kerülhetne az általános rongy- és csont-társaságnak, amíg tisztára mossa magát.

Valószínű, hogy igen sajnálkozó arcot vágtam, mert az általános rongy- és csont-társaság elegáns fiatal képviselője mindjárt hozzátette:

– Legyen nyugodt, ő (a szállodai hordár) majd talál megoldást.

– Oh igen, sokféleképen meg lehet csinálni, hogy az úr szolgálatára lehessenek; csekélység az egész, jegyezte meg a hordár és elment.

Egy óra múlva egy másik fiatal emberrel tért vissza. Ez fogta a csomagot, az ajtóhoz tette és így szólt:

– Jól van, majd ha holnap elutazik ezen meg ezen az orosz állomáson megkapja a könyveit, és megmagyarázta nekem, hogy mint rendezi a dolgot.

– Mibe fog ez kerülni? kérdeztem.

– Mit akar fizetni? volt a válasz.

Kiszórtam erszényem tartalmát az asztalra és mondtam:

– Ennyi kell nekem az útra; a többi a magáé, harmadik osztályon utazom.

– Váj, váj, váj, kiáltották mindketten. Mit mond az úr? Egy ily úr utazzék harmadik osztályon! Soha. Nem, nem, nem, az nem lehet! . . .

Nyolc rubel elég nekünk és talán egy rubel ennek a hordárnak, ha úgy tetszik – teljesen az ön tetszése szerint. Mi nem vagyunk rablók, hanem becsületes kereskedő emberek.

És kereken kijelentették, hogy többet nem fogadnak el.

Sokat hallottam a zsidó határcsempészek becsületességéről, de sohasem hittem volna, hogy ennek ennyire bizonyítékát fogom kapni. Amint később körünk számos könyvet hozott be a külföldről és még később, amikor oly sok menekülő forradalmár kelt át a határon Oroszországból vagy Oroszországba az ő segítségükkel, egyetlen esetet sem hallottam, hogy a csempészek valakit is elárultak volna vagy pedig, hogy a körülményeket kihasználva, túlnagy díjazását kérték volna a szolgálataiknak.

Másnap elutaztam Krakóból és a meghatározott orosz állomáson egy hordár lépett a kocsimhoz és oly hangosan, hogy a pályaudvaron fel- és alájárkáló rendőr hallhatta, mondta nekem:

– Itt a láda, amit kegyelmességed tegnap itt hagyott nálam, és benyújtotta nekem becses csomagomat.

Úgy megörültem neki, hogy Varsóban meg sem álltam, hanem utamat meg sem szakítva mentem tovább Pétervárra, hogy megmutassam bátyámnak győzelmi martalékomat.

HATODIK FEJEZET.

A nihilizmus. – A külső formák megvetése. –
„A néphez” mozgalma. – A Csajkovszki-kör.
– Szociális és politikai áramlatok. – Nincs
remény reformokra. – A cár személye a nihi-
listák védelme alatt.

Ezenközben hatalmas mozgalom indult meg a művelt orosz ifjúságban. A jobbágyság megszűnt. De ebből a kétszázötven év óta fennállott intézményből a házi élet számos vonatkozásában visszamaradt a rabszolgaság. Ez különösen az apák minden emberi individualitással szemben tanúsított despota megvetésében és a családtagoknak, a nőknek, fiuknak és leányoknak képmutató alázatosságában nyilvánult meg. A tizenkilencedik század elején, amint Dickens és Thackeray regényeiből eléggé megláthatjuk, egész Európában, mindenütt jelentős mértékben uralkodott a házi despotizmus, de sehol másutt nem tenyészett oly buján, mint Oroszországban. A családi életben nyilvánult meg az egész orosz élet, a felebbvalók és alattvalók, a tiszték és közemberek, a munkáltatók és alkalmazottak viszonya. Az erkölcstelenség

és hamis világfelfogás, az előítéletek és erkölcsi gyávaság, a szokások, amelyeket a tétlen élet eredményez, alakultak itt ki és e kornak még a legjobbjai is dúsan adóztak a rabszolgakor e produktumainak.

A törvény itt tehetetlen volt. Csak a baj gyökerét megragadó, erőteljes szociális mozgalom tudott a mindennapi élet szokásaiba és erkölcsébe reformot behozni, és e mozgalom, az egyéniség e fellázadása Oroszországban sokkal erősebb és a meglévők bírálata területén sokkal határozottabb és radikálisabb jelleget öltött, mint Nyugateurópában vagy Amerikában. „Nihilizmus”-nak nevezte el ezt a mozgalmat Turgenyev az „Apák és fiúk” című korszakot alkotó regényében.

Ezt a mozgalmat rosszul értelmezték Nyugateurópában, így például a sajtó nem különbözteti meg a nihilizmust a terrorizmustól. A forradalmi nyugtalanságot, amely II. Sándor uralkodásának vége felé kitört és végül is a cár tragikus halálára vezetett, rendszeren nihilista-mozgalomnak mondják. Ez azonban tévedés. A nihilizmusnak a terrorizmussal való azonosítása épp oly megfordított dolog, mintha valaki egy filozófiai mozgalmat, mint például a stoicizmust vagy a pozitvizmust egy politikai mozgalommal, például a republikanizmussal azonosítaná. A terrorizmust egy adott történelmi időpontban a politikai küzdelem bizonyos momentumai hozták létre. Létrejött és véget ért. Megint életre kelhet és megint eltűnhet. Azonban a nihilizmus Oroszország művelt osztályaira rányomta a

maga jellegét és ez a jelleg még az évek jó hosszú során át megmarad rajta. Az ilyes fiatal mozgalom kikerülhetetlen nyers vonásait nagyobbára elvesztette ugyan, de még most is sok tekintetben bizonyos, különös jelleget ad Oroszország művelt osztályai életének, amely jellegnek Nyugateurópában való hiányát mi oroszok oly sajnálatosnak tartjuk. A nihilizmusnak egyik tünete számos írónknak az a figyelemreméltó őszintesége, az a szokása is, hogy „hangosan gondolkozzék”, amit a nyugateurópai olvasó oly csodálatosnak talál.

A nihilista mindenk előtt hadat üzent mindennek amit „a civilizált társadalom konvencionális hazugsága”-nak lehet nevezni. A feltétlen őszinteség jellemezte és ennek az őszinteségnek kedveért feladott minden elvakultságot, minden előítéletet, minden erkölcsöt és minden szokást, ami az ember saját értelmének bírói széke előtt nem tudta igazolni a létjogosultságát és hasonló viselkedést követelt másoktól is. Az értelmén kívül semmi más tekintély előtt nem akart meghajolni; minden társadalmi berendezést és erkölcsöt kritikai vizsgálat alá vett és eközben a többé vagy kevésbé burkolt szofizmus minden fajtája ellen fellázadt.

Természetes, hogy apái babonáját is elvetette és filozófiai felfogásában pozitivistá, agnosztikus, spenceri értelemben vett evolucionista, vagy a tudományos történelmi materializmus híve volt; és mialatt soha sem támadta meg az egyszerű, őszinte vallásos hitet, ami az érzés pszichológiailag megokolt követelménye, heve-

sen fordult minden képmutatás ellen, amely arra bírja az embereket, hogy a vallás álarcát vegyék föl, amelyet azonban állandóan, mint haszontalan terhet löknek félre.

A civilizált élet teli van kicsinyes konvencionális hazugságokkal. Ha emberek, akik egymást nem szenvedhetik, az utcán találkoztak, ragyog az arcuk a boldogságtól; a nihilista azonban közömbös marad és csak arra mosolyog, akivel való találkozásnak csakugyan megörül. Minden csak a látszatot szolgáló udvariassági formát egyformán gyűlöl, sőt az apák sima udvariassága ellen való tiltakozásképpen bizonyos külsőleg nyers modort vett fel. Észrevette, hogy mialatt beszédükben valósággal elmerülnek eszményi szentimentalizmusukban, ugyanakkor cselekedeteikben mint valóságos barbárok viselkedtek feleségükkel, gyermekeikkel és jobbagyaikkal szemben; és a nihilista fellázadt az ellen a szentimentalizmus ellen, amely az orosz életnek mindennek, csak reálisnak nem mondható állapotaiba bele tudott nyugodni. A kritikus tagadó szellem ugyanily átható erővel jelentkezett az irodalomban is. A folytonos fecsegést a szépségről, az ideálról, a művészetért való művészetről, az esztétikáról és hasonlókról, amikbe oly szívesen belemerültek – miközben minden művészeti termékért aranyat fizettek, amelyet félig éhenhalt parasztoktól és hitványul fizetett munkásoktól vontak el és miközben a „szépség kultusza semmi egyéb nem volt, mint a legalacsonyabb féktelenség álarca” – ezt a fecsegést megutálta, és a művészet kritikáját, amelyet a

tizenkilencedik század egyik legnagyobb művésze most oly elragadó módon formulázott, a hatvanas évek nihilistája a következő kijelentésben foglalta össze: „Egy pár csizma többet ér, mint valamennyi madonnátok és minden szőrszálhasogató fecsegéstek Shakespeare-ről.”

A szerelem nélkül való házasságot, a barátság nélkül való bizalmas érintkezést szintén megvetették. A nihilista leány, akit a szülei arra kényszerítettek, hogy bábú legyen a babaházban és hogy odaadja magát egy érdekházasságra, inkább otthagya a szülei házát és selyemruháit; a legegyszerűbb gyapotruhát vette fel, rövidre vágta a haját és valamelyik felsőiskolát látogatta, hogy önállóan keresse meg a kenyerét. Ha egy asszony látta, hogy házaselete nem házaselet, hogy sem szerelem, sem pedig barátság nem fűzi össze azokat, akik a törvény előtt férj és feleség voltak, inkább elszakította azokat a kötelékeket, amelyek minden értéküket elvesztették, és elég gyakran nézett gyermekeivel együtt a szegénység szemébe, de a magánosságot és a nyomort többre becsülte az oly kényelmes életnél, amelyben mindig meg kellett tagadnia jobb érzését.

A nihilista a mindennapi élet legkisebb ügyében is érvényesítette igazságszeretetét. A társaságbeli érintkezés konvencionális formáira való tekintet nélkül, egyszerű, kedvezőtlen módon adott gondolatainak kifejezést, sőt még szántszándékkal igyekezett nekik a nyersség külszínét adni.

Irkuckban hetenként egyszer este össze

szoktunk jönni, amikor valami tánc is volt. Egy ideig szorgalmasan látogattam ezt a társaságot, később azonban, mert dolgoznom kellett, mind ritkábban jártam el oda. Amikor néhány hétig egyfolytában kimaradtam, az egyik hölgy egy fiatal barátomat megkérdezte, hogy miért nem mutatkozom.

– Most lovagolni szokott, ha megkívánja a mozgást, volt az éppenséggel nem udvarias válsasz.

– De néhány órára azért mégis eljöhetne közénk anélkül, hogy táncolna, jegyezte meg egy másik hölgy.

– Minek? felelte most nihilista barátom, hogy divatról és pucrról beszéljen önnel? Már megelégette ezt az ostobaságot.

– De hiszen hébe-korba mégis összejön ezzel meg ezzel a kisasszonynyal, jegyezte meg szorongva egy harmadik.

– Az azonban egy törekvő szellemű leány, felelte nyersen, a német tanulásban segít neki.

Meg kell még jegyeznem, hogy ennek a két-ségkívül goromba visszautasításnak az volt a következménye, hogy a legtöbb irkucki nő azután bátyámat, barátomat és engem valósággal ostromolta kérdéseivel, hogy tanácsot adjunk neki, hogy mit olvasson és tanuljon. A nihilista ugyanily nyíltsággal lépett föl ismerőseivel szemben és megmondta nekik, hogy minden szóbeszédjük „ezekről a szegény emberekről” csupa képmutatás, amíg csak ezeknek a szegény embereknek rosszul fizetett munkájából élnek, akiket pazarul berendezett szobáikban nagy kényelemben

sajnálnak. És ugyanilyen fesztelenül jelentette ki a nihilista egy magas állású hivatalnoknak, hogy ő (a hivatalnok) semmit sem törődik alantásai jólétével, hanem csak egész közönséges tolvaj.

Bizonyára csípősnek is bizonyult a nihilista, amikor egy hölgynek kereken megmondta, hogy csak a pletykában leli örömét és csak finom manírjaira és választékos toalettjére büszke, vagy ha minden kertelés nélkül megmondta a fiatal leánynak:

– Hogyan, ön nem szégyenli magát, hogy ily ostobaságot fecseg és megtévesztő hajtoldalékot hord?

A nőben a társát, az embert akarta látni és nem egy bábut és ruhafogast és a leghatározottabban megtagadta, hogy a kicsinyes udvariassági tényekben együtt tartson azokkal a férfiakkal, akik az általuk „gyengébb nem”-nek tartott nőkkel szemben alkalmazzák azokat. Ha egy hölgy belépett a szobába, a nihilista nem ugrott fel helyéről és nem kínálta fel azt neki, ha csak nyilvánvalóan nem volt fáradt, vagy más szék nem volt a szobában. A vele szemben való viselkedése nem különbözött a férfitársával szemben tanúsított viselkedéstől. Ha azonban egy hölgy, aki talán egyébként teljesen idegen volt neki, valamit tanulni akart, amit ő tudott és ő nem, egészen az ellenkező végletbe csapott át és nem szerepelt nála, hogy esténként a segítségére legyen a tanulmányaiban. A fiatal ember, aki meg nem mozdította a kezét, hogy egy hölgynek egy csésze théát nyújtson oda, egy leánynak, aki

tanulmányai kedvéért jött Moszkvába vagy Pétervárra, egyetlen magánóráját is feláldozta, amely neki életfentartásához kellett és eközben csak ennyit mondott:

– Egy férfi hamarabb talál munkát, mint egy nő. Az ajánlközásban nincs semmi lo-vagiasság, egyedül az egyenlőség és testvériség érzéséből fakadt.

Két nagy orosz regényíró, Turgenyev és Goncsarov igyekeztek ezt az új típust műveikben jellemezni. Goncsarov a „Bukás”-ában a nihilizmus karikatúráját adta, amelyet ugyan az élet után írt meg, de ez irányzatnak egyáltalán nem átlagos tagját választotta mintaképül. Turgenyev sokkal nagyobb művész volt, őt magát is sokkal inkább eltöltötte az új típus csodálata, mintsem hogy egy torzkép megrajzolására adta oda volna magát, de az ő nihilistája, Bazarov sem elégített ki minket. Különösen a szüleivel való vonatkozásban túlságosan nyersnek találtuk és mindenekfölött polgári kötelességeinek látszólagos elhanyagolását kifogásoltuk. Az orosz ifjúságot már nem elégíthette ki Turgenyev hőseinek csupán negatív magatartása. A nihilizmus minden egyes ember jogainak hangsúlyozásával és minden képmutatás megvetésével csupái. azoknak a férfiaknak és nőknek magasabb típusához való első lépés volt, akik előítéletől menten, pozitív munkával egy nagy ügynek szentelik életüket. Gernisevszkinék mint mesteri munka sokkal mélyebben álló regényében „Mitévők legyünk?” sokkal találóbb képüket látták a nihilisták.

„Keserű a kenyér, mit rabszolga kezek gyúrtak” írja Nekraszov orosz költő. A fiatal nemzedék csakugyan nem akarta azt a kenyeret enni, azt a gazdagságot élvezni, amit szülői házukban rabszolgamunka halmozott össze, akár tényleges jobbágyok, akár a mostani gazdasági rendszer bérrabszolgái voltak a munkások.

Egész Oroszország csodálkozva tudta meg a Karakoszov és társai ellen készített vádiratból, hogy ezek a fiatal emberek, akik jelentékeny vagyon felett rendelkeztek, hármasával vagy négyesével laktak egy szobában és hónapi tíz rubellel fedezték minden szükségletüket és eközben vagyonukat kooperatív szövetkezetekre, kooperatív műhelyekre és egyéb ilyesmire adták oda és ők maguk is bent dolgoztak e műhelyekben. Öt évvel később az orosz ifjúság ezrei meg ezrei, még pedig a legkülönbjei cselekedtek ezenképen. Jelszavuk volt: „Vnarod!” (A néphez; legyetek néppé!) Az 1860-tól 1865-ig terjedő időben majd mindegyik gazdag családban elkeseredett küzdelem folyt egyrészt az apák, akik a régi tradíciókat igyekeztek fentartani és másrészt a fiúk, lányok közt, akik azt a jogukat hangoztatták, hogy életüket az ő eszményeik szerint rendezhessék be. A hadseregből, a kereskedő állványa mellől, a műhelyekből az egyetemi városokba özönlöttek a fiatal emberek. A legelőkelőbb házakból való leányok egy fillér nélkül siettek Pétervárra, Moszkvába és Kievbe, teli buzgó óhajjal, hogy valamit tanuljanak, ami a házi élettől és tán a fenyegető házaseslet igájától megszabadítsa őket. Kemény és elkeseredett

küzdelem után sokan közülök el is érték személyes szabadságukat. Most azonban hasznosan akarták azt értékesíteni, nem a saját, személyes nyereségük kedvéért, hanem hogy a népnek juttassák a tudást, ami őket magukat is szabaddá tette.

Mindegyik orosz városban, Pétervár mind-egyik negyedében alakultak kicsiny csoportok az önképzés és önművelés céljából. Ezekben nagy figyelemmel olvasták a bölceleti és gazdasági munkákat, valamint az ifjú orosz történelmi iskola kutatásainak eredményeit, és az olvasáshoz hozzájárultak a végtelen viták, amelyeknek célja annak a mindig előttük lebegő kérdésnek a megoldása, hogy „mint használhatunk a nagy tömegnek?” Lassanként arra a meggyőződésre jutottak, hogy ennek egyedüli módja, ha a nép között telepednek le és közvetlen részt vesznek a nép életében. Erre a fiatal emberek mint orvosok, gyógyszerészek, tanítók, falusi írnokok, sőt mint mezőgazdasági munkások, kovácsok, favágók stb. mentek a falvakba, hogy ott belső összeköttetésben éljenek a paraszttal. A leányok letették a tanítónői vizsgát, szülésznőknek vagy ápolónőknek képeztették ki magukat és százával mentek falura, hogy teljesen a legszegényebb emberek szolgálatának szenteljék magukat.

Eközben még nem lebegett előttük a társadalmi átalakulás eszményének és a forradalmaknak bármely gondolata; egyes egyedüli céljuk az volt, hogy a paraszttal tömegeit olvasni tanítsák, hogy oktassák őket, hogy orvosi segít-

séget nyújtanak nekik vagy más módon segítsék ki őket szellemi éjszakájukból és anyagi nyomorukból, akármilyen is volt a jobb szociális életről való eszményük.

Svájcból visszatérve, legteljesebb lendületében találtam e mozgalmat.

Természetes, hogy mindenekelőtt a nemzetközi munkásszövetség körül szerzett benyomásaimat igyekeztem barátaimmal közölni, valamint könyveimet a rendelkezésükre bocsátani. Az egyetemen természetesen nem leltem örömem, idősebb voltam, mint iskolatársaim legtöbbje és fiatal embereknél néhány évi különbség mindig akadálya a teljes bajtársi érzésnek. Azt sem szabad említés nélkül hagynom, hogy 1861. óta az egyetemre való bocsátás új rendszabályai léptek életbe, amelyek a legjobb, legfejlettebb és a szellemileg önálló fiatal embereket kiválasztották a gimnáziumból és nem engedték őket az egyetemre. Ezért aztán a társaim legnagyobb részét szorgalmas, jó fiúk voltak, de semmi egyéb iránt nem érdeklődtek, mint vizsgáik iránt.

Csak egyetlen eggyel voltam baráti viszonyban, Dimitri Kelnitz-nek nevezem őt. Déloroszországból származott és noha német neve volt, alig tudott németül, azonkívül az arcvonásai is inkább déloroszkok voltak, mint teutonok. Igen intelligens ember volt, sokat olvasott és komolyan gondolkozott az olvasottak fölött. Jóllehet teljesen eltöltötte a tudomány szeretete és mély tisztelete, mégis mint annyian közülünk, arra a következtetésre jutott, hogy tudományos pályá-

ján tovább haladva aligha fog tudni kiválni a filiszterek tömegétől, és hogy sok mindenféle és sürgősebb más teendő vár rája. Két évig látogatta az egyetemi előadásokat, aztán végleg felhagyott velük és teljesen a szociális munkának szentelte magát. Valahogy keresztülvergődött; nem is hiszem, hogy rendes lakása lett volna. Néha eljött hozzám és kérdezte:

– Van papirosa? – aztán az ív papirossal ott ült az asztalunknál egy-két óra hosszát és szorgalmasan dolgozott egy fordításon. A kevés, amit így keresett, több volt, mint amennyire fellette szerény szükségleteinek kielégítésére szüksége volt. Aztán egy távoli városrészbe sietett, hogy egy társát felkeresse vagy egy megszorult barátot segítsen, vagy egész Pétervárt vándorolta keresztül, hogy egy fiúnak, aki iránt az elvtársak érdeklődtek, tandíjmentes tanítást eszközöljön ki valamelyik gimnáziumban. Kétségtelen, hogy igen jelentékeny ember volt. Nyugat-európában egy nála szellemileg jóval alacsonyabb ember is politikai vagy társadalmi vezető állást nyert volna. Kelnitznek semmi ilyes nem jutott eszébe. Egyáltalán semmiképen sem volt a becsvágya, hogy vezető állást töltsön be és semmi munkát nem becsült le. Azonban nem egyedül az ő jellemvonása volt, mert mindenki, aki az akkori diáktársasághoz tartozott, nagy mértékben volt ilyen.

Mindjárt visszaérkezésem után Kelnitz fel szólított, hogy lépjek be egy társaskörbe, amely az ifjúságban Csajkovszki-kör név alatt volt ismeretes. A kör e néven jelentékeny szerepet

játszott Oroszország szociális mozgalmaiban és e néven lesz majd ismeretes a történelemben.

– Tagjai, mondotta nekem Kelnitz, mostanáig nagyobbára konstitucionisták voltak, azonban kitűnő emberek, akik minden becsületes ideára kaphatók, ezenkívül sok barátjuk van az egész országban. Hiszen később majd meglátja, hogy mit érhet el velük.

Egyébként már ismertem a társaskör vezetőjét és néhány tagját. Csajkovszki első találkozásunk alkalmával megnyerte a szívemet és barátságunk harminc év hosszat változatlanul megmaradt.

A kört a mindkét nembeli ifjúság egy igen kicsiny csoportja alapította, akik önművelődés és önképzés céljából álltak össze. Közéjük tartozott Perovszkaja Zsófia és Csajkovszki is. Az 1869-iki évben Necsajev megkísérelte, hogy azok között a fiatal emberek között, akik az imént vázolt módon annak a feladatnak szentelték magukat, hogy a nép között éljenek, titkos forradalmi összeköttetést léptessen életbe. E céljának eléréséhez oly eszközöket alkalmazott, amilyeneket hajdan az összeesküvők szoktak alkalmazni és alkalomadtán nem riadt vissza attól sem, hogy tévútra vezetéssel kényszerítse híveit arra, hogy őt kövessék. Ily eszközök Oroszországban nem vezethettek eredményre és vállalkozása csakhamar hajótörést szenvedett. Társaságának valamennyi tagját letartóztatták és az orosz ifjúság soraiból egynéhány legjobbnak és legtisztábbnak Szibériába kellett mennie, mielőtt még valamit is végezhetett volna. Az önművelő-

dés céljából alakított társaskört, amelyről itt szólok, a Necsajev módszerével ellenkező elvek szerint vezették. Alapítói rájöttek arra a teljesen igaz meggyőződésre, hogy az erkölcsileg fejlett individualitás mindegyik szervezetnek az alapja kell, hogy legyen, akármilyen politikai jelleget ölt és akármilyen irányt is követ a jövőbeni események folyamatában. Ez okból a Csajkovszkikör programjának fokozatos fejlesztésével óriási elterjedésre tett szert Oroszországban, ezért ért el oly jelentős eredményeket és később, amikor a kormány dühödt üldözései forradalmi harcot vontak maguk után, ezért tudta a férfiak és nők amaz emlékezetes csoportját felmutatni, akik az autokrácia ellen való borzasztó küzdelemben áldozatul estek.

Akkor, azaz az 1872-iki évben a körben semmi forradalmiság nem volt. Ha csupán az önképzésre alapított egyesület maradt volna, csakhamar klastromszerűvé meredt volna. De a tagok illő feladatot találtak a maguk számára: jó könyveket kezdtek forgalomba hozni. Megvették Lassalle, Bervi (A munkásosztályok helyzete Oroszországban), Marx, Louis Blanc műveit, orosz történelmi műveket és másokat teljes gyűjteményekben és a vidék diákjai között osztották őket széjjel. Néhány év múlva, ahogy azt a vádirat mondotta, nem volt város „az orosz birodalom harmincnyolc tartományában”, ahol e társaskörnek ne lett volna csoportja, amelynek az volt a feladata, hogy az itt felsorolt irodalmi műveket terjessze. Lassankint az idők általános folyását követve és a nyugat-európai munkás-

mozgalmak óriási növekedéséről érkező hírek hatása alatt, mindinkább a szocialista propaganda központja és természetes kapocs lett a vidék különböző körei között. Egy nap a diákok és munkások között volt jég is megtört és most már közvetlen összeköttetés létesült a diákok és Pétervár, valamint a vidéki városok munkássága között.

Oroszországban minden titkos társaságot szenvedélyesen üldöznek és nyugat-európai olvasóm bizonyára érdekes leírását várja annak, hogy mint történt ily titkos társaságba való felvételem. Azonban kénytelen vagyok őt csalódásnak kitenni, mert semmi ilyesmi nem ment ott végbe és így nem is írhatom azt le. Mi magunk lettünk volna az elsők, akik ily ceremóniakon nevetünk volna és Kelnitz bizonyára nem mulasztotta volna el az alkalmat, hogy szarkasztikus megjegyzéseinek egyikét ne alkalmazza reá, hogy ezzel minden ritualitást a magvában fojtson el. Még csak alapszabályaink sem voltak. Csak olyanokat vettek fel tagoknak, akiket jól ismertek, akik a legkülönfélébb helyzetekben is helyt álltak magukért és akiket teljesen megbízhatónak találtak. Egy új tag felvétele előtt a nihilisták sajátos nyíltságával és alaposságával tárgyalták meg az illető jellemét. Az őszinteség hiányosságának vagy a becsvágy legkisebb jele is lehetetlenné tette volna a felvételt. A körnek nem az volt a célja, hogy számokkal kérkedjék, nem az volt a tendenciája, hogy az orosz ifjúság egész munkáját az ő kezében koncentrálja, sem pedig az, hogy a főváros és vidék tucatnyi kü-

lönböző egyesületét egy szervezetbe foglalja össze. A legtöbbször barátságos összeköttetést tartottunk fenn ugyan, ahol arra szükség volt, egymás segítségére is voltunk, de az soha eszünkbe sem jutott, hogy a többi kör autonómiáját megtámadjuk.

Inkább a jóbarátok szorosan egybekapcsolt csoportja akartunk maradni és csakugyan, sehol és soha sem találtam oly erkölcsileg magasfokú férfiakból és nőkből álló egyesületet, mint amilyen ama két tucat személyből álló egyesület volt, akiket a Csajkovszki-körben való első megjelenésemkor ismertem meg. Még most is elfog a büszkeség, hogy ebbe a családba felvettek.

Abban az időben, amikor a Csajkovszki-körbe beléptem, heves viták folytak afelett, hogy mely irányban dolgozzanak tovább. Egyesek amellettszólaltak fel, hogy a radikális és szocialista propagandát a művelt ifjúság között kell folytatni. Mások ellenben azon a nézeten voltak, hogy munkájuk egyetlen céljának kell lenni, hogy embereket készítsenek elő, akik képesek legyenek arra, hogy a mozdulatlan, nagy tömegeket emeljék és hogy a legfontosabb teendő a parasztok és a városi munkások közt végzendő el. Valamennyi körben és csoportban, amelyeknek száma Pétervárotra és a vidéken százakra ment, hasonló viták folytak és mindenütt a második program győzött az első fölött.

Ha ifjúságunk a szocializmusnak csak teoretikus híve lett volna, úgy talán megelégedett volna azzal, hogy a szocialista alapelveket „a termelési eszközök kommunista tulajdonával”

mint végcéllal kapcsolatban hirdette volna és eközben valamelyes politikai agitációt fejtett volna ki. Az európai és amerikai középosztályok számos szocialista politikusa csakugyan ezt az irányt követte. De a mi ifjúságunkhoz tartozók egészen más úton jutottak el a szocializmushoz. Nem teoretizáltak a szocializmusról, hanem szocialisták voltak, akik ugyanazt a nélkülözésekkel teljes életet élték, amit a munkások, akik a körükben nem ismerték az „enyém és tied” között való különbséget és akik az apáiktól örökölt gazdagságot nem a saját maguk kielégítésére fordították. Úgy viselkedtek a kapitalizmussal szemben, ahogy azt Tolsztoj a háborúval szemben tanácsolta. Tudvalevő ugyanis, hogy az embereknek, ahelyett, hogy a háborút kritizálják és eközben továbbhordják az uniformist, inkább egyenként kellene vonakodni katonának lenni és a fegyvert használni. Ugyanilyen módon járt el mindkét nembeli ifjúságunk, minden férfi és nő megtagadta, hogy az apai vagyonból személyes hasznot húzzon. Az ily ifjúság a néphez tartozott és a nép felé is közeledett. Ezer meg ezer ifjú és leány hagyta el szülői házát és a falvakban meg az ipari városokban igyekezett mindenféle alkalmazást és hivatást találni. Ez nem szervezett mozgalom, hanem ama tömegmozgalmak egyike volt, amelyek azokban a bizonyos időkben mennek végbe, amikor az emberiség lelkiismerete hirtelen felébred. Miután kicsiny szervezett csoportok keletkeztek, akik hajlandók voltak, hogy teljes erővel, szisztematikusan megkíséreljék, hogy a szabad és forradalmi eszméket Oroszor-

szagban elterjesszék, hasonlóképpen a paraszt és munkástömegek között való propaganda felé terelődtek. Több író „a néphez” való mozgalmat a külföld hatásával magyarázta – „idegen agitátorok” mindenütt kedvelt magyarázat ezek számára. Kétségtelen, hogy ifjúságunk figyelt Bakunin hatalmas szavaira és a nemzetközi munkásszövetség agitációja ránk is lelkesítő hatást gyakorolt. De a néphez vezető mozgalmunknak, a „Vnarod”-nak sokkal mélyebb volt az eredete: már akkor kezdődött, amikor az „idegen agitátorok” még nem beszéltek az orosz ifjúsághoz, sőt még mielőtt az internacionálét megalapították volna. Kezdeté visszanyúlik az 1866-iki Karakoszov-csoporthoz. Turgenyev meglátta az érkezését és már 1859-ben vázolta nagy vonásokban. Én a Csajkovszki-körben megtettem, ami tőlem telt, hogy az eszmét előbbre vigyem; de csak az árral haladtam, amely végtelenül erősebb mint az egyes egyén erőlködése.

Természetes, hogy sokszor beszéltünk az abszolút kormányzatunk ellen való politikai agitáció szükségességéről. Már láttuk, hogy a parasztok tömege az oktalan megadóztatás és az adóhátralékoknak a marhaállomány eladásával való még oktalanabb behajtása miatt kikerülhetetlen és jóvátehetetlen tönk felé halad. Mi „fantaszták” már ekkor láttuk egy nagy néposztály teljes gazdasági tönkrejutását, amely időközben Közép-Oroszországban sajnos, rettenetes arányban valóra vált és amit most már a kormány sem tagad. Tudtuk, hogy Oroszországban mindenütt mily gyalázatosan lopnak. Naponta mind

többet hallottunk a hivatalnokok törvénytelen-ségéről és többjüknek szinte hihetetlen bestialitásáról. Állandóan hallottuk, hogy barátaink, akiknél a rendőrség éjszakai házkutatást tartott, a börtönökben eltűntek, vagy ahogy azt később megtudtuk, minden ítélet nélkül valamely távoli orosz tartomány egyik falujába hurcolták el őket. Ezért megéreztük a politikai harc szükségességét e félelmetes hatalom ellen, amely a nemzet legjobb szellemi erőit megsemmisítette. De nem tudtunk az oly küzdelem megindításához szükséges törvényes vagy félig törvényes alapot találni.

Idősebb testvéreink mitsem akartak szocialista törekvéseinkről tudni, mi pedig nem engedhettünk eszményeinkből. Sőt, ha közülünk egyesek meg is tették volna, hiábavaló lett volna. A fiatal nemzedéket általában „gyanús”-nak tekintették, amiért az idősebb nemzedék állandóan távortartotta magát tőlünk. Minden demokratikus hajlandóságú fiatal embert, mindegyik fiatal leányt, aki magasabb műveltségre törekedett, az államrendőrség gyanúsnak találta és Katkov mint az állam ellenségét denunciálta. Ha egy leány rövidre nyírt haját és kék szemüveget, vagy ha egy diák télen skót plédet – a nihilista egyszerűség és demokratikus meggyőződés ez egyszerű megnyilvánulását – hordta ezt mint a „politikai megbízhatatlanság” jelét állították pelengerre. Ha egy diák lakásán gyakrabban jöttek össze más diákok, az államrendőrség rendszeresen benyomult oda és éjszakai házkutatást tartott ott. Oly gyakoriak voltak a diák-

lakásokban való ily házkutatások, hogy Kelnitz egyszer az ő kedélyes, humoros módján így szólt a szobáját átturkáló csendőrtiszthez:

– Miért fárad minden látogatása alkalmával azzal, hogy az összes könyveket átnézi. Hiszen ezzel a fáradsággal jegyzéket csinálhatna róluk, minden hónapban egyszer eljöhetne és utána nézhetne, hogy mind ott van-e a polcon, és az új könyvek címeivel kiegészíthetné a jegyzékét.

A politikai megbízhatatlanság legkisebb jele is elég volt arra, hogy akármelyik fiatal embert elvigyék a főiskoláról, néhány hónapra bebörtönözzék és végül, ahogy azt a bürokrata nyelv oly szépen kifejezte: „határozatlan időre” egy messzi Uraltartományba küldjék. Amikor a Csajkovszki-kör csak a cenzor jóváhagyásával ellátott könyvek osztogatásával foglalkozott, Csajkovszkit kétszer is elfogták és négy vagy hat hónapra bebörtönözték, sőt másodszer épen kémiai tanulmányai legkritikusabb idejében. Kutatásainak eredményeit épp akkor tették közzé a tudományos akadémia jelentéseiben és ő utolsó akadémiai vizsgájára jelentkezett. Végül is szabadon bocsátották, mert a rendőrség nem talált elég ürügyet arra, hogy az Uralba küldje.

– De ha még egyszer letartóztatjuk, mondták neki, úgy Szibériába küldjük.

És tény, hogy II. Sándor kedvenc eszméje volt, hogy valahol a pusztán, egy éjjel-nappal kozákoktól őrzött külön városa legyen, ahová valamennyi gyanús fiatal embert elküldhesse úgy, hogy tíz-húsz ezren legyenek ott egymás

mellett. Csak az a veszedelem, amivé ilyen város válhatna, akadályozta meg ennek az igazán ázsiai tervnek a keresztülvitelét.

Tagjaink egyike, egy katonatiszt, a fiatal emberek egyik csoportjához tartozott, akiknek az volt a becsvágyuk, hogy a zemsztvokban, a tartományi és kerületi képviselőtestületekben dolgozzanak. E munkát nagy feladatnak tekintették és Közép-Oroszország gazdasági viszonyainak alapos tanulmányozásával készültek rá. Sok fiatal embert töltött el ilyes reménység, de ahogy első ízben találkoztak a kormányrendszerrel, ez a maga mivoltával azonnal megsemmisítette ezt a reménységet. Alighogy a kormány bizonyos orosz tartományoknak valami az önkormányzatfélének igen korlátolt formáját megadta, mindjárt arra irányult minden erőfeszítése, hogy e reformot visszacsinálja vagy legalább minden értékétől és életerejétől megfossza. A tartományi „önkormányzat”-nak meg kellett azzal elégednie, hogy a helyi pótadókat beszedje, és területén belül állami célokra kiadja. A gazdasági képviselők minden kísérlete, hogy valamilyen irányban, lett légyen az iskolák, tanítóképzők, egészségügyi intézkedések vagy mezőgazdasági kísérleti állomások és hasonlók tekintében javító indítványokat tegyenek és ezzel kezdeményezőleg lépjenek fel, a központi kormány gyanújába, sőt határozott ellenséges indulatába ütközött és a „Moszkvai Újság” mint „szeparatizmus”-t mint „állami szervezetet az államban”, mint az autokrácia ellen való lázadást denunciálta.

Ha valaki például a tveri tanítószemináriumnak valósággal megtörtént dolgát akarná előadni vagy az egyik zemsztvoból akkoriban kiindult tervnek történetét mondaná el, mind megannyi üldöztetésével, tilalmával, felfüggesztésével és egyéb minden elképzelhető akadályával, amit ilyes művek útjába toltak, úgy egy nyugateurópai, vagy még inkább amerikai egyszerűen el sem hinné. Aki ilyest olvasna, félretenné a könyvet és mondaná:

– Ez nem lehet igaz, ez már túlságosan ostoba ahhoz, hogy igaz lehessen.

És mégis így volt. A különböző zemsztvók megválasztott képviselőinek egész csoportjait nemcsak hogy felfüggesztették állásuktól, hanem még ki is utasították őket tartományukból és birtokukból vagy egyszerűen száműzetésbe küldték őket, mert a császárhoz intézett felette lojális kérvényekben oly jogokat merészeltek igényelni, amelyek a zemsztvokat törvény szerint megillették. „A tartományi bizottságok stb. választott tagjai nem egyebek, mint miniszteri hivatalnokok és engedelmességgel tartoznak a belügyminisztériumnak.” Ez volt a pétervári kormány teóriája. Ami az „összkormányzat” szolgálatában álló kevésbé befolyásos személyeket, mint például a tanítókat, orvosokat és hasonlókat illeti, azokat minden további nélkül, a császári iroda harmadik ügyosztályának egyszerű parancsára, huszonnégyszáz órán belül megfosztották állásuktól és száműzték. Még csak egy évvel ezelőtt történt a következő eset: Egy hölgy, egy gazdag földbirtó-

kosnak és a zemsztvo igen befolyásos tagjának felesége, aki maga is érdeklődött a tanügy iránt, egyszer nyolc tanítót hívott meg a születésnapjára. „Szegény emberek”, gondolta magában, „soha sem beszélhetnek egy szót is mással, mint parasztokkal.” A társas összejövetelt követő napon beállított a falusi rendőr az urasági házba és mindenáron a nyolc tanító nevét akarta megtudni, hogy feljebbvalójával közölje azokat. A hölgy vonakodott őket megnevezni.

– Jól van, felelte ő, mégis megállapítom a nevüket és feljelentem őket. Tanítóknak *nem szabad* összejönni és ha mégis megteszik, kötelességem azt bejelenteni.

A hölgy magas állása ez esetben megvédte a tanítókat, de ha valamelyik maguk közül valónál gyűltek volna egybe, a felényit elbocsátotta volna az oktatásügyi miniszter. Ha pedig a rendőrség megjelenésekor egyikük a boszankodás egy szavát is hallatta volna, úgy valamelyik Uraltartományba küldték volna. Ilyen ott a dolgok rendje most, harmincnégy évvel a mezőgazdasági önkormányzati testületek megalakítása után, de a hetvenes években még sokkal rosszabb volt a helyzet. Mint lehetett ily intézmények alapján a politikai harcot a kormány ellen felvenni?

Amint atyámtól a tambovi birtokot örököltem, egy darabig komolyan gondoltam arra, hogy a birtokon megtelepedem és a zemsztvoban érvényesítem teremő erőmet. Néhány paraszt és a szomszédságból való szegényebb lelkészek kér-

tek arra, hogy tegyem meg ezt. Én a magam részéről akármilyen csekély tevékenységgel is megelégedtem volna, ha az csak némileg is hozzájárult volna a paraszt szellemi és gazdasági felségítéséhez. Amint azonban egy nap tanácsosaim közül egynéhányan együtt voltak, megkérdeztem őket:

– Feltéve, hogy megkísérelném, hogy egy iskolát, egy mezőgazdasági kísérleti állomást, egy kooperatív vállalkozást léptessek életbe, és egyszersmind átvenném ama falunkbeli paraszt védelmét, akin a legutóbb igazságtalanság esett, eltűrnék ezt a hatóságok?

– Soha, volt az egyhangú válasz.

Néhány nappal ezután egy öreg, ősz lelkész, aki vidékünkön nagy tiszteletben állt, eljött hozzám két befolyásos szektafőnökkel és így szólt hozzám:

– Beszéljen ezzel a kettővel itt. Ha megetheti, úgy menjen velük és prédikáljon a parasztoknak bibliával a kezében . . . Ön már tudja, hogy mely prédikációra van nekik szükségük . . . Nincs rendőrség a világon, amely önt megtalálja, ha ezek itt elrejtik . . . Egyebet itt nem lehet tenni; ez az, amit én öreg ember önnek tanácsolok.

Nyíltan megmagyaráztam neki, hogy miért nem vehetem át egy Wiclif szerepét. De az öregnek igaza volt. A Lollhardokéhoz hasonló mozgalom fejlődik ki ez idő szerint elragadó sebességgel az orosz parasztok között. A kínzások, amelyeket a háborútól irtózó duchoborcokkal szemben alkalmaztak és az üldöztetések, a

melyeket 1897-ben a délorosz szektáknak el kellett szenvedniök, amikor a gyermekeket eltép-
ték szülőik mellől és ortodox klastromokban
nevelték fel őket, csak erőt adnak mozgalmuk-
nak; oly nagy erőt, amilyen erőre huszonnégy
évvel ezelőtt soha sem tudtak volna szert tenni.

Minthogy tárgyalásainkban mindig felme-
rült az alkotmány eléréseért való agitáció kér-
dése, egyszer azt indítványoztam körünkben,
hogy komolyan fogjunk hozzá és határozzunk
el egy alkalmas mozgalomtervet. Mindig azon a
nézeten voltam, hogy ha egyesületünk valami
határozatot hoz, mindegyik tag elnyomja sze-
mélyes érzelmeit és egész erejét a kitűzött cél-
nak szenteli.

– Ha ily agitációt elhatároztok, mondot-
tam, úgy az én tervem a következő: Látszatra
elválok tőletek és csak egy taggal, például Csaj-
kovszkival tartok fenn összeköttetést, akitől
megtudom, hogy mint halad a művetek és aki
által általánosságban én foglak benneteket érte-
síteni arról, hogy én mit végzek. Az én műkö-
désem tere az udvar és a magasai!) hivatal-
nokok köre lesz. Sok ismerősöm van közöttük,
sokat ismerek közülök, akik a jelenlegi hely-
zettel általában elégedetlenek. Összehozom őket
és lehetőleg valami szervezet-félében egyesítem
őket és később egy napon bizonyára alkalmam
nyílik arra, hogy egyesült erővel nyomást lehes-
sen gyakorolni II. Sándorra és őt az alkotmány
megadására kényszeríteni. Bizonyosan eljön egy
idő, amikor mindezek a férfiak abban az érzés-

ben egyesülnek, hogy saját erejükben bízva, elhatározó lépést tegyenek. Ha szükséges lesz, néhányan közülünk, akik katonatisztek voltak, jelentékenyen előbbre vihetik tervünket az aktív katonatisztek között való propagandával, de ennek az akciónak teljesen különállónak kell lennie a tietektől, ha egyidőben is halad vele.

Komolyan gondolkoztam e fölött. Tudom, hogy ismerőseim közül melyikben bízhatom és azt hiszem, hogy az elégedetlenek egy része már is úgy tekint reám, mint az ez irányban való haladás lehető központjára. Ez az egész terv nem felel meg saját hajlandóságomnak, de ha elfogadjátok, úgy teljes lélekkel szentelem neki magamat.

A kör nem fogadta el indítványomat. Annál a különös és alapos megismerésnél fogva, amellyel egymást ismertük, társaim valószínűnek tartották, hogy ha ezt az irányt követném, saját természetem ellen kellene cselekednem. És a magam személyes boldogsága és személyes exisztenciám érdekében nem tudok eléggé hálás lenni azért, hogy indítványomat elvetették. Oly irányban dolgoztam volna, amely nem felelt meg bensőmnek és nem lett volna részem abban a boldogságban, amit más ösvényen haladva elértem. Amikor azonban hat vagy hét évvel később a terroristák felvették a félelmetes küzdelmet II. Sándor ellen, sajnáltam, hogy valaki más nem végezte az előmunkálatokat az általam indítványozott módon a pétérvári magasabb körökben. Ha csak valamikép is kerestek volna itt érintkezést, úgy annál a terjedeleminél

fogva, amelyet az egész birodalom elégedetlenjei között felvett volna, a meghozott áldozatok még sem lettek volna hiábavalók. A végrehajtóbizottság földalatti munkáját mindenesetre a téli palotában való párhuzamos agitációval kellett volna támogatni.

Így került mindig újból és újból a politikai mozgalom szükségessége minden eredmény nélkül tárgyalásra kicsiny csoportunknál. A vagyonos osztályok apathiája és közömbössége reménytelen volt és az üldözött ifjúságban még nem érte el a felháborodás azt a fokot, amely hat évvel később a terroristáknak a végrehajtó bizottsága vezetése alatt bekövetkezett küzdelmében kifejezést nyert. Igen – és a történelem legtragikusabb iróniája – épp azok a fiatalok, akiket II, Sándor vak félelmében és dühében százszámra küldetett nehéz munkára és a száműzetésben való lassú halálra ítéltetett, védelmezték meg őt az 1871-től 1878-ig terjedő időkben. A szocialista köröknek már a tanításai is olyanok voltak, hogy egy, a cár élete ellen való második Karakoszov-féle merényletnek útját állták.

„Egy nagy szocialista tömegmozgalom előkészítése Oroszország munkásai és parasztjai között” volt akkor a jelszó. „Ne törődjete a cárral és tanácsosaival. Ha egy ily mozgalom keletkezik, ha a parasztok nagy tömegei hozzácsatlakoznak, ha a maguk számára földet és a váltság adó eltörlését követelnek, akkor a császári hatalom mindjárt a vagyonos osztályoknál és földbirtokosoknál keres majd segítséget és összehív egy parlamentet – épp úgy, ahogy ez

a mozgalom Franciaországban 1879-ben a nemzetgyűlés összehívására kényszerítette a királyi hatalmat.”

Ez azonban nem volt minden. Egyes férfiak és csoportok, akik nem tartoztak a nagyobb szervezetekhez, felismerték a tényt, hogy II. Sándor cár uralmának feltartóztatlanul mind mélyebre kell sülyednie és a trónörökös állítólagos „szabadelvűség”-ben bíztak – mindegyik fiatal trónörökösről azt hiszik, hogy szabadelvű – makacsul mindig arra a gondolatra tértek vissza, hogy Karakoszov példáját kell követni. Azonban a szervezetek a leghatározottabban ellene szegültek az ily gondolatoknak és odahatottak társaiknál, hogy ez irányban való eljárástól távol tartsák őket. Most már szélesebb körben is ismertethetem a következő eddig ismeretlen tényt. Amint egy fiatal ember azzal a szilárd elhatározással jött a déli tartományok egyikéből Pétervárra, hogy II. Sándort megöli és a Csajkovszki-kör néhány tagja erről a tervről értesült, nemcsak hogy érveik teljes súlyával igyekeztek a fiatal embert tervétől visszatarítani, hanem kijelentették neki azt is, hogy őrizetbe veszik és erőszakkal akadályozzák meg egy ily merénylet keresztülvételében. Minthogy akkoriban, mint azt biztosan tudom, még igen felületesen őrizték a téli palotát, határozottan mondhatom, hogy ez alkalommal megmentették Sándor életét. Ily határozottsággal szegültek akkor ellen a fiatalok ama harcmodor ellen, amelyből később, amikor szenvedésük kelyhe megtelt, szintén kivették a részüket.

HETEDIK FEJEZET.

A Csajkovszki-kör kiváló férfi- és női tagjai. – Stepnyákkal való barátságom. – Propaganda a vidéken a parasztok és munkások szenvedéseiben való részvétellel. – Agitáció a pétervári takácsok között.

Az elfogatásom előtt való két év, amely alatt a Csajkovszki-körben működtem, minden irányban nagy hatást gyakorolt külső és belső életemre. A „magas nyomású élet”, a duzzadó élet két éve volt ez, amelynél minden pillanatban a benső ember minden idegének dobogását érzi az ember és amikor az egyedül érdemes életet éli. A férfiak és nők egy családjában éltem, akiket közös céljuk oly szorosra fűzött egybe és akik kölcsönös érintkezésükben oly messzimenő humanitásról és gyengédségről tettek tanúbizonyságot, hogy egyetlen oly pillanatra sem emlékszem, amelyben egy múltó súrlódás is megzavarta volna körünk életét. Akinek mint politikai agitátornak csak egy kis tapasztalata is van, tudni fogja, hogy ez mit jelent.

Mielőtt teljesen lemondtam volna a tudományos pályáról, éreztem annak a kötelességét,

hogy a földrajzi társaság számára még elkészítem a finnországi utazásaimról szóló jelentést, valamint befejezzek egy másik tudományos munkát, amely a társaság érdekében való volt; és új barátaim voltak az elsők, akik ebben az elhatározásomban megerősítettek. Ezért megfeszített erővel dolgoztam geológiai és geográfiai könyveimen.

Körünk gyakran jött össze és én soha sem hiányoztam az összejövetelekről. Akkoriban egyik pétervári külváros egy kis házában szoktunk volt találkozni, amelynek bérlőjeképen Perovszkaja Zsófia szerepelt álnév alatt, aki hamisított passzusa szerint munkás asszony volt. Nagy arisztokrata családból származott és atyja egy ideig Pétervár katonai kormányzója volt. De anyja engedelmével, aki isteníttette, az egyik főiskolába járt; aztán a Kornilov-leányokkal, egy gazdag gyáros leányaival együtt önképzés céljából egy kis csoportot alakított, amelyből aztán körünk fejlődött ki. Amint most mint munkás-asszony kartonruhában és férfi-csizmában és gyapot fejkendőben hordta két vedrét a vállán a Néváról, senki sem ismerte fel volna benne azt a leányt, aki néhány évvel ezelőtt a főváros legfinomabb társaságaiban ragyogott. Mindegyikünk szerette és ha a házba lépett, különösen barátságos mosolyt tartogatott a számára, még akkor is, amikor a ház lehető legnagyobb tisztaságát becsületkérdésnek tekintve a maga számára, összeszidott minket a piszokért, amit nagy paraszt-csizmába és báránybundába öltözötte a sáros külvárosi utcákon menet behordtunk.

Ilyenkor leányos, ártatlan és lehető legszelleme-
sebb arccskájának szigorú kifejezést igyekezett
adni. Erkölcsi felfogásában igen szigorú volt, de
semmiesetre sem a morálpredikáló mintájára.
Ha valakire a magaviselete miatt megharagu-
dott, akkor komoly tekintetet vetett rá barna
szemöldöke alól, de ebben a tekintetben nagy-
szívű, nagylelkű természete is visszatükröződött,
amely minden emberit megértett. Egy pontban
kérlelhetlen volt; „szoknyaférfi” mondta egyszer
egy férfiről, akiről épp szó esett és a kifejezés
módja, ahogy e szót, anélkül, hogy munkáját
megszakította volna, kimondta, mindenkorra
bevésődött emlékezetembe.

Perovszkaja „népbarát” volt szive legben-
sőbb mélyéig és emellett forradalmár, harcos, oly
megbízható és szilárd, mint az acél. Neki szük-
sége volt a parasztokra, hogy szeresse őket és
hogy dolgozzék értük és nem azért, hogy kép-
zelt előnyökkel ruházza fel őket. Úgy fogadta el
őket, amilyenek voltak és egyszer így szólt hoz-
zám:

– Nagy dolog az, amihez fogtunk. Megle-
het, hogy két generáció is tönkremegy e mun-
kába és mégis el kell azt végeznünk.

Körünk egy asszonya sem riadt volna vissza
a vérpadtól, mindegyik rettenthetetlenül sze-
mébe nézett volna a halálnak. De amikor propa-
gandánk még e fokon állt, egyikünk sem gondolt
ily sorsra. Perovszkaja jól ismert arcképe kivé-
telesen jó, oly találóan mutatja komoly kedé-
lyét, ragyogó szellemét és szeretetteljes termé-
szetét. De alig adott női szív szerető lelkének

jobb kifejezést, mint ahogy elvtársnőnk abban a levélben, amelyet néhány órával azelőtt, hogy vérpadra lépett volna, anyjához írt.

Egyesületünk többi asszonyát a következő kis eset jellemzi. Egyszer éjszaka Kuprejanov és én elmentünk B. Vavrahoz, kivel sürgős közleni valónk volt. Éjfél már elmúlt, de mert ablakában világosságot láttunk, felmentünk. Piciny szobájában, az asztalnál ült és körünk egy kiáltványát fordította. Ismertük határozott egyéniségét és arra a gondolatra jöttünk, hogy amaz ostoba tréfák egyikét követjük el, amelyet néha ötletesnek mondanak:

– Eljöttünk, mondtam, hogy el vigyük Önt; meglehetősen bolond kísérletet akarunk elkövetni, hogy barátainkat kiszabadítsuk a várból.

Anélkül, hogy egy szót is kérdezt volna, nyugodtan letette a tollát, felemelkedett székéből és csak ennyit mondott:

– Gyerünk!

Oly egyszerűen és természetesen mondta ezt, hogy menten megéreztem eljárásom helytelenségét és megmondtam neki az igazat. Könnyel a szemében hanyatlott vissza a székébe és csak ennyit mondott:

– Csak tréfa volt? Miért csinálnak ily tréfát?

Ekkor jöttem teljes tudatára eljárásom kegyetlenségének.

Körünk egyik általánosan szeretett kedvence volt továbbá Szergej Kravcsinszki, aki ké-

sőbb úgy Angliában, mint az Egyesült-Államokban Stepnyák néven oly híres leit. Gyakran csak „gyermek”-nek neveztük, oly gondatlan volt saját biztonsága iránt; de a saját személyét illetőleg tanúsított e gondatlansága csak a félelem teljes hiányának volt a következménye, ami utóvégre is olyannak, aki mögött ott a rendrendőrség, a legjobb politika. A munkáskörökben való propagandájáért, amelyet valódi neve, a Szergej neve alatt üzött, igen ismeretes lett és a rendőrség buzgón is kereste érte. Ennek ellenére nem tett semmi óvintézkedést, hogy elrejtőzzék és emlékszem rá, hogy egyszer, egyik összejövetelünkön komolyan megróttuk, mert a legnagyobb vigyázatlanságot követte el. Mint-hogy, mint oly gyakran, elkésett és még messze volt a házunktól, parasztmódra báránybundába öltözött, teljes sietséggel szaladt a járdán egy hosszú főutcán végig.

– Hogy tehetted ezt? kérdezték szemrehányó hangon. Gyanússá válhattál volna és mint közönséges tolvajt elfoghattak volna.

De kívánnám, hogy mindenki oly óvatos lett legyen, mint ő, amikor oly ügyekről volt szó, amelyeknél másokat lehetett volna kompromittálni.

Kettőnk között a bensőbb vonatkozást először Stanley „Hogy kerestem meg Livingstont” című könyve létesítette. Egy este egészen tizenkettőig tartott összejövetelünk és épen, amikor elmenőben voltunk, odajött a Kornilov-leányok egyike könyvvel a kezében és kérdezte, hogy melyikünk fordítana le reggel nyolc óráig ti-

zenhat nyomtatott oldalt Stanley művéből. Miután megnéztem az oldalak formátumát, megmondtam, hogyha valaki segítene, a munka az éjszaka megvolna. Szergej hajlandó volt a segítségre és négy óraker meg volt a tizenhat oldal. Felolvastuk egymásnak a fordításunkat, mialatt a másik az angol szöveget követte; aztán kiürítettünk egy csésze orosz rizst, amit ott hagytak számunkra az asztalon és együtt mentünk haza. Ettől az éjszakától kezdve jó barátok voltunk.

Mindig szerettem az oly embereket, akik telve voltak teremtő erővel és rendesen végezték munkájukat. Így Szergej a fordításával és azzal a képességével, hogy gyorsan dolgozott, mindjárt megnyert engem. De amint jobban megismertem, őszintén megszerettem becsületes, nyílt természetéért, ifjú erélyeért és józan eszéért, megfontolt szellemeért, egyszerűségeért és becsületességeért, bátorságáért, kitartásáért. Sokat olvasott és sokat gondolkozott és az általunk megkezdett küzdelem forradalmi jellegéről, úgy látszott, azonos véleményt tápláltunk. Azonban tíz évvel fiatalabb volt, mint én és ezért talán nem volt meg benne a teljes megismerése annak, hogy mily súlyos konfliktust vonna maga után az eljövendő forradalom. Sok humorral beszélt nekünk később arról az időről, amikor a parasztok között a vidéken dolgozott.

– Egy nap, beszélte, egy társammal az úton mentünk, amikor egy paraszt a szánkóján utóiéért bennünket. Azonnal munkához fogtam. Először elmondtam neki, hogy nem kellene adót

fizetnie, hogy a hivatalnokok fosztogatják a népet és bibliai idézetekkel igyekeztem őt egy nyílt lázadás szükségességéről meggyőzni. A paraszt ostorozta a lovát, de mi sietve követtük; trappoltatta a lovát, mi vele futottunk, miközben folyton adóról és lázadásról beszéltünk neki. Végül galoppba hozta a lovát, de ez sem ért sokat – rosszul táplált parasztponni volt – és így a társam és én még jó darabot lépést tarthattunk vele és folytathattuk a propagandát, míg csak ki nem fogytunk a lélegzetből.

Szergej egy darabig Kazánban maradt és nekem kellett vele levélileg érintkeznem. Mint-hogy már azelőtt is gyűlölte a siffírozott írást, az értelmezésnek a következő, összeesküvések-nél már sokszor használt módját indítványoztam. Egy egyszerű, mindenféléről szóló levelet írnak, de e levélben csak minden előre meghatározott – mondjuk minden ötödik szónak – van komoly jelentése. Így például: „Bocsáss meg sietős írásomért. Gyere okvetlenül ma este hozzám! Holnap mindenesetre ott leszek az este a színházban is; Miklós számára van jegyem, a lakására én viszem el majd.” Ha csak minden ötödik szót olvassuk el, így szól a levél: „Gyere holnap este Miklós lakására.” Ennél az eljárásnál, egy oldalnyi közölni való számára is öt oldalt kellett teleírni; és képzeletünket ugyancsak meg kellett erőltetni, hogy a levelet tetszés szerint való tartalommal töltsük meg érvényes szavaink kedvéért. Szergejnek, akitől nem lehetett egy siffírozott levelet kapni, tetszett a levelezésnek ez a módja és izgató eseményekkel,

drámai étellel teli leveleket írt nekem. Később azt mondta nekem, hogy ez a levelezés hozzájárult ahhoz, hogy irodalmi tehetsége kibontakozzék. Ha valakinek tehetsége van, minden hozzájárul ennek kifejlődéséhez.

Ezernyolcszázhetvennégy januárjában vagy februárjában Moszkvában voltam, egyikében azoknak a házaknak, ahol gyermekkoromat töltöttem. Kora reggel jelentették nekem, hogy egy parasztember kivan velem beszélni. Amint kimentem, Szergejt találtam ott, aki épp akkor ugrott meg T vérből. Erős testalkata volt és egy másik volt katonatiszttel, Rogacsovval, aki szintén erős ember volt, mint favágó vonult az országon át. A munkájuk, különösen gyakorlatlan kezek számára nem volt könnyű; nekik azonban tetszett és senki, aki őket látta, nem sejtett volna a két favágóban álruhába bujtatott katonatiszteket, így vándoroltak majdnem két hétig anélkül, hogy gyanút keltettek volna és mindenfelé félelem nélkül úzték a forradalmi propagandát. Néha Szergej beszélt a próféta szerepében a néphez. Szinte az egész új testamentumot tudta kívülről és bibliai mondásokkal bizonyította be nekik, hogy fel kell lázadniok. Máskor meg a népgazdaságtanból vett idézetekkel érvelt nekik. A parasztok úgy hallgattak mindkettőjükre, mint valóságos apostolokra és vendégszeretettel vezették egyik háztól a másikhoz, anélkül, hogy a nekik nyújtott élelemért pénzt fogadtak volna el. Tizennégy napon belül egész sor falut hoztak emígy izgalomba és hírük mindenfelé elterjedt. A parasztság öregje, éppúgy

mint a fiatalja a csűrökben halk megjegyzéseket váltott a „küldöttek”-ről és már hangosabban, mint egyébkor beszéltek arról, hogy a földet elveszik a földesuraktól, akiket a cár fog majd évi járadékkal kártalanítani. A fiatalabbak is kihívóbbaknak bizonyultak a rendőrökkel szemben és gyakran hallatták az ily megjegyzéseket:

– Várjatok csak egy keveset; mindjárt ránk kerül a sor, ti Herodesek már nem soká lesztek felül!

De a favágók híre végre eljutott a rendőrhatalóság fülébe is, ami letartóztatásukra vezetett. Kiment a parancs, hogy a legközelebbi rendőrhivatalnokhoz vigyék őket, akinek állomáshelye két mértföldnyire volt onnan.

Útjukban, amelyet több paraszt őrizete alatt tettek meg, egy faluba értek, amelyben éppen ünnepet ültek.

– Foglyok? No jól van! Gyere csak be, komám! mondták a parasztok, akik a nap tiszteletére ünnepi italozásra jöttek össze. Majd egész nap ott tartották a faluban elvtársaink kísérőit és a parasztok egyik házból a másikba cipelték őket és saját égetésű sört tettek elébük. És az örök nem kérték magukat kétszer. Ittak és ragaszkodtak ahhoz, hogy a foglyok is igyanak.

– Szerencsére, mondta Szergej, nagy faserlegekben adták nekünk a sört, ami körbe járt, úgy hogy a számat odatehettem a serleg széléhez, mintha innék, anélkül, hogy bárki is láthatta volna, hogy mennyi sört iszom és hogy

egyáltalán iszom-e. Estére valamennyi őr részeg volt és mert féltek ilyen állapotban a rendőrhivatalnok előtt megjelenni, elhatározták, hogy reggelig a faluban maradnak. Szergej tartotta őket szóval és valamennyien hallgatták és sajnálták, hogy egy ilyen jó embert fogtak el. Amikor aludni akartak térni, egy fiatal paraszt odasúgta Szergejnek:

– Majd ha kimegyek a kaput becsukni, nem tolom be a tolózárt. Szergej és társa megértették az intést, kimentek és az utcára értek. A lehető leggyorsabban mentek el onnan és reggel öt órára a falutól négy mértföldnyire egy kis vasúti állomásnál voltak, ahonnan az első vonattal Moszkvába utaztak. Szergej itt maradt és a moszkvai kör az ő buzdítása folytán lett az agitáció központja, amikor minket péterváriakat valamennyiünket letartóztattak.

Itt vagy ott, városokban és falvakban ilyen vagy olyan álöltözetbe bujtatott agitátorok telepedtek le. Kovácsműhelyekben és kis gazdaságokban, amelyeket e célból rendeztek be, vagyonos családokból való fiatal emberek dolgoztak, hogy állandó érintkezésük legyen a munkástömegekkel. Moszkvában több leány, aki gazdag családhoz tartozott és Zürichben tanult, most szervezetet alapított és oly messzire ment, hogy gyapotszövő-gyárakba állt be, ahol napi tizennégy-tizenhat órai munkaidőt vállalt és a barakkokban az orosz gyári leányok nyomorúságos életét élte. Nagyszerű mozgalom volt ez, legalább is két vagy háromezer személy vett benne tevékeny részt, mialatt kétszer vagy

háromszor ennyi úgy rokonszenvével, mint tényleges segítséggel különböző módon állt a tulajdonképeni küzdők mellé. Pétervári körünk ennek a hadseregnek a felével állandó levelezésben állt, ami természetesen csak siffrírozott írással történhetett meg.

Az irodalom, amely Oroszországban csak a lehető legszigorúbb és, mindent, ami a legtávolabbról is szocialista jellegű volt, kizáró cenzúrával jelenhetett meg, csakhamar elégtelennek bizonyult, amiért is saját nyomdát rendeztünk be a külföldön. Munkásoknak és parasztoknak való röpiratokat kellett írunk és kicsiny „irodalmi bizottságunkénak, amelyhez én is tartoztam, igen sok dolga volt. Szergej két ilyen röpiratot írt, egyet Laménais stílusában, a másikat, a szocialista tanok hirdetését, mese alakjában; mindkettő széles körökben terjedt el. külföldön nyomtatott könyveket és röpiratokat ezernyi példányban csempésztük be, bizonyos helyeken kiraktuk és az egyes köröknek megküldöttük, amelyek a parasztok és munkások között való széjjelosztásukról gondoskodtak. Mindez kiterjedt szervezetet és óriási levelezést igényelt, különösen a célból, hogy segítőkinket és könyvekben meg röpiratokban meglévő készletünket a rendőrség elől megóvjuk. A különböző tartománybeli körök számára külön titkosírásunk volt és gyakran megtörtént, hogy miután öt vagy hat órahosszat mindent részletesen megbeszéltünk, a nők, akik nem bíztak abban, hogy a kellő gondossággal végezzük el a siffrírozott írást, egész éjszakákat töltöttek el azzal, hogy

sok ív papirost írtak tele kabalisztikus jelekkel és számokkal.

Összejöveleinken felette bajtársi hang uralkodott mindig. Az elnökség intézménye, mint minden formalitás, ellentmond az orosz szellemnek. Ezért teljesen eltekintettünk tőle és ha tárgyalásaink, különösen amikor „propaganda-kérdéseket” beszéltünk meg, néha rendkívül hevesek is lettek, mégis mindig jól megfértünk egymással, anélkül, hogy a nyugaton szokásos formaságokhoz kellett volna nyúlnunk. Teljes őszinteség, az általános kívánság, hogy minden nehézséget lehetőleg eloszlássunk és kíméletlen megvetése mindannak, ami a legcsekélyebb mértékben is a színpadiasságra emlékeztetett, körünk harmonikus munkája számára eleget biztosítékot nyújtottak. Ha valamelyikünk megkísérelte volna, hogy szép beszéddel hasson ránk, barátságos tréfák csakhamar megértették volna vele, hogy itt nincs helye szónoklatoknak. Gyakran e tárgyalások alatt kellett étkeznünk, amely lakománk mindig egyformán rozskenyérből, uborkából és egy darab sajtból állt, és ehhez óriási mennyiségű gyenge teát ittunk ki. Nem azért, mintha nem lett volna elég pénzünk; mindig bővében voltunk a pénznek, de természetes, hogy mindinkább növekvő mértékben volt rá szükség a könyvek nyomtatására és szállítására, valamint arra, hogy barátainkat a rendőrség elől elrejtjük és hogy új vállalkozásokba fogjunk.

Pétevárott csakhamar széleskörű ismeret-ségre tettünk szert a munkások között. Szerdu-

kov, aki magas műveltségű fiatal ember volt, a gépészek között, nagyobbára az állami tüzer-ségi műhelyekben alkalmazott gépészek között szerzett sok barátot és mintegy harminc tagból álló egyesületet szervezett közöttük, akik olvasó- és társalgó-estéket rendeztek. A gépészeknek Pétervárott meglehetősen magas a fizetésük és – legalább a nőtlenek – nem épen rossz viszonyok között élnek. Nem tartott soká, és megismertettük őket a főleg radikális és szocialista irodalommal, Buckle-vel, Lassalle-lal, Mill-lel, Draper-rel, Spielhagen-nel, úgy hogy nézeteik csak kevésbé különböztek a diákokétól. Amint Kellnitz, Szergej és én a körbe beléptünk, gyakran meglátogattuk csoportjukat és tanulságos előadásokat tartottunk nekik minden lehető kérdéstről. De az a reménységünk, hogy ezek a fiatal emberek az alacsonyabb munkásosztályok buzgó agitátoraivá fejlődnek ki, csak részben valósult meg. Egy szabad országban nyilvános gyűléseken bizonyára hivatott szónokokká lettek volna. De amint azt Genfben, a jobban fizetett előmunkásoknál láttam, némi megvetéssel néztek a gyári munkások nagy tömegére és egyáltalán nem találták sürgősnek, hogy a szocialista ügy mártírjaivá legyenek. Csak amiután letartóztatták és három vagy négy évre fogságra vették őket, mert szocialista módon inerteek *gondolkozni* és miután a maga teljes mivoltában megismerték az orosz abszolutizmust, csak akkor fogtak hozzá egyesek főleg egy politikai forradalom érdekében való heves propagandához.

Rokonszenvem első sorban a takácsok és a gyapotszövőgyárak munkásai felé fordult. Pétervárrott sok ezerre megy azok száma, kik télen ott dolgoznak, de a három nyári hónapban át szülőfalu jókban a földet művelik. Félig parasztok és félig városi munkások, általánosságban nem is különböznek az orosz földművesektől. Az új mozgalom futótűzként terjedt el közöttük, sőt minékünk kellett új barátaink buzgalmat mérsékelni, mert különben százszámra hozták volna gyűléseinkre társaik öregét, fiatalát. Nagyobbára kisebb társaságokban „artelekben” laktak együtt, azaz tizen-tizenketten együtt béreltek egy szobát, együtt étkeztek és egyenlő részletekben viselték közös szükségleteik hónapi költségeit. Ezeket a lakóhelyeket szoktuk felkeresni. A takácsok által csakhamar más, köművesek, ácsok stb. által alkotott artelekkel ismerkedtünk meg. Némelyikükben Szergej, Kellnitz és más elvtársak úgy voltak, mint otthon és egész éjszakákat töltöttek ott állandóan szocialista kérdésekről beszélgetve. Azonkívül Pétervár különböző részeiben különösen mieink által bérelt helyiségeink is voltak, ahol esténként szintén tíz-tizenkét munkás jött Össze, hogy olvasni és írni tanuljanak, amihez aztán még a társalgás is hozzájárult. Időnként városi barátaink szülőfalujába ment valamelyikünk és néhány héten át szinte egészen nyílt propagandát űzött a parasztok között.

Természetes, hogy ezenközben mindannyiunknak, akik ebben a munkásosztályban voltak tevékenyek, hozzájuk hasonlóan kellett

öltözködnünk, azaz parasztruhát kellett felvennünk. Oroszországban oly nagy a parasztok és műveltek között való különbség és a kölcsönös érintkezés oly ritka, hogy egy városiasán öltözött férfinak nemcsak a faluban való megjelenése kelt nagy feltűnést, hanem még a városban is felkelti a rendőrség gyanúját, ha valaki, aki beszáde és ruházata után ítélve nem a munkásosztályhoz tartozik, a munkásokkal érintkezik.

– Minek állna össze a köznéppel, mondják mindjárt, ha nincs rossz szándéka.

Gyakran megtörtént, hogy miután egy előkelő házban, vagy a téli palotában ebéden voltam, ahol néha egy barátomat meglátogattam, kocsit fogadtam, gyorsan egy messzi külvárosba, egy szegény diákhöz hajtottam, finom ruhámat gyapotinggel, parasztcsizmával és báránybundával cseréltem fel és így kerekedtem útnak, a parasztoknak, akikkel találkoztam, tréfás szavakat odakiáltva, valamelyik zugkorcsmába, hogy ott munkásbarátaimmal találkozzam. Amikor aztán a munkásmozgalomról beszéltem nekik, amelynek a külföldön tanuja voltam, feszült figyelemmel lestek minden szavamat. Aztán felvetették a kérdést:

– Mit tehetünk mi Oroszországban?

– Agitálni, szervezni! volt az én és a barátom válasza. Széles, nyílt úton persze mi nem járhatunk.

Ezután Chartriannak csodálatraméltó módon megírt „Egy paraszt története” című munkájának mintájára népies előadást tartottunk a

francia forradalomról. Mindannyian csodálattal hallgatták Chovel urat, amint mint agitátor vándorolt a falvakon keresztül és tiltott könyveket osztogatott és mindenki égett a vágytól, hogy a nyomdokába léphessen.

– Beszéljetek másokkal, mondtuk, hozzátok össze embereket és majd ha számosan leszünk, meglátjuk, hogy mit érhetünk el.

Megértettek minket és nekünk nem maradt más dolgunk, mint az, hogy buzgalmukat mérsékkeljük.

A munkások között töltöttem legboldogabb óráimat. Különösen 1874. újéve maradt kellemesen emlékezetemben, az utolsó újév, amit Oroszországban a börtön falain kívül töltöttem. Az előtte való estét egy „megválasztott” társaságban töltöttem. Lelkes, nemes szavakkal beszéltek itt a polgárok kötelességeiről, a nép jólétéről és hasonlókról. De mindezekben a megragadó beszédeken keresztülhangzott a hang, a törekvés, hogy mindegyik szónok miként biztosíthatná saját személyes javát. És mindamellett egyiknek sem volt meg a bátorsága, nyíltan és szabadon kimondani, hogy csak addig kész az általános jóléthez hozzájárulni, amíg az ő saját fészke nem kerül ezáltal veszedelembe. Egyik szofizma követte a másikat a belülről való lassú fejlődésről, az alsó osztályok tétlenségéről és közömbösségéről, az áldozatok hiábavalóságáról és az ehhez hasonló frázisok szolgáltak arra, hogy a kimondott szavakat igazolják és eközben minden egyes ismételte azt a bizonyosságot, hogy ő kész az áldozatra. Egyszerre mindé fecsegés kö-

zepette mély szomorúság fogott el és hazamentem.

Másnap reggel takácsgyűléseink egyikén voltam, amelyet egy földalatti sötét helyiségben tartottunk meg. Parasztruha volt rajtam és semmiben sem különböztem a többi báránybőrbundába burkolt alaktól. Társam, akit a munkások ismertek, egyszerűen, mint „Borodint, egy jó barátot” mutatott be.

– Beszélj nekünk arról, Borodin, – mondta, – hogy mit láttál a külföldön.

És én a nyugateurópai munkásmozgalomról beszéltem nekik, az ottani harcokról, nehézségekről és reményekről.

Hallgatóim, akik nagyobb részben középkorú emberek voltak, a legfeszültebb figyelmet tanúsították. A kérdések, amelyeket a munkásegységek részleteiről, az internacionálé céljairól és eredményeinek reményeiről hozzám intéztek, mindig magasak voltak. És itt is bekövetkezett a kérdés, hogy mit lehetne tenni Oroszországban és mily eredménnyel kecsegtetne a mi propagandánk. Soha sem tüntettem fel csekélyebbnek agitációnk veszedelmességét, mint amilyen az a valóságban volt, miközben kijelenttem:

– Előre látható, hogy minket ma-holnap Szibériába küldenek és nektek legalább részben hosszú hónapokon át börtönben kell majd szenvednetek, mert hallgatóink voltatok.

Ezek a komor kilátások nem ijesztették meg őket.

– Eh mit, Szibériában is élnek emberek,

nemcsak medvék. – Ahol egyik ember megél, megél ott a másik is. Nem oly fekete az ördög, mint amilyenek festik. – Aki a farkastól fél, ne menjen az erdőbe.

Ilyen, vagy ehhez hasonló volt a válaszuk. Amikor később néhányunkat csakugyan letartóztattak, szinte mindannyian félelem nélkül valóknak bizonyultak, igyekeztek minket menteni és senkit sem árultak el.

NYOLCADIK FEJEZET.

Propagandisták tömeges elfogatása Pétervárott.
– Előadásom a földrajzi társaságban. – Elfogatásom. – Eredménytelen kihallgatás. – Elszállíttatásom a Péter Pál-erődbe.

A következő két évben, amelyről szólnom kellene, úgy Pétervárott, mint a vidéken sok elfogatás történt. Nem múlt el hónap, hogy egyik vagy másik barátunkat el ne veszítettük volna vagy ne hallottunk volna a vidéki csoportok különböző tagjainak eltűnéséről. Az 1873-ik év vége felé mindinkább szaporodtak az elfogatások. Novemberben Pétervárott egyik külvárosi központi gyülekezési helyiségünkbe is behatolt a rendőrség. Akkor vesztettük el Perovszkáját és három más barátunkat és mindenekelőtt meg kellett szüntetnünk e városrész munkásaival volt minden összeköttetésünket. A rendőrség ébersége fokozódott, többé nem mutatkozhatott észrevétlenül egy diák sem egy munkásnegyedben és mindenütt kémek vették körül a munkásokat, akik szigorúan ellenőrizték minden tettet, mozdulatukat. Mi hárman, Dmitri Kellnitz, Szergej és én, báránybőrbundánkban és gyanút-

lan arcunkkal mindannyiszor szerencsésen tovább állhattunk és nem is gondoltunk arra, hogy a veszedelmes talajt elkerüljük. Dmitrit és Szergejt, akiknek nevét a munkásnegyedekben szél-tében-hosszában ismerték, buzgón keresték a rendőrök és ha véletlenül egyik barátunk lakásán tartott éjjeli házkutatásnál ott találták volna őket, mindjárt le is tartóztatták volna őket. Néha mindennap új helyért kellett Dimitri-nek futkosnia, ahol az éjszakát viszonylagos biztonságban eltölthette volna. Aztán este tíz-kor beállított egyik társunkhoz e szavakkal:

– Itt maradhatnék nálad éjszakára?

– Lehetetlen, az utóbbi időben szigorúan megfigyelték lakásomat. Menj inkább N.-hez.

– Épen onnan jövök; azt mondja, hogy sok kém forgolódik a szomszédságában.

– Akkor menj M.-hez; jó barátom és a legkisebb gyanúval sem illetik. De az messze lakik innen. Kocsit kell fogadnod. Itt van pénz rá.

Azonban Dmitri, aki elvből nem használt soha kocsit, gyalog ment a város másik végére, vagy végül is egyik barátunkhoz tért be, akinek szobájában bármely pillanatban megjelenhetett volna a rendőrség.

1874. januárjában ismét elvesztettük egyik gyülekező helyünket, amely a takácsok közt való agitációnk központja volt. Legtevékenyebb tagjaink néhányra tűnt el ismét a titokzatos harmadik ügyosztály kapuja mögött. Körünk mind szűkebb lett és általános gyűléseinket mind nehezebben tarthattuk meg. Ezért a legnagyobb erőfeszítéssel azon voltunk, hogy más fiatal embe-

rekből új egyesületet szervezzünk, akik művünket folytathatják, ha majd mindannyiunkat elfognak. Csajkovszki már a délen volt, Dmitrit és Szergejt valósággal erőszakkal kényszerítettük, hogy szintén hagyják el Pétervárt. Öten vagy hatan maradtunk ott, akiknek körünk minden munkáját magunkra kellett vállalnunk. Nekem is az volt a tervem, hogy mihelyst előadtam a jelentésem a földrajzi társaságban, délnyugati Oroszországba megyek és ott egy ligafélét szervezek, ahhoz hasonlót, amely Írországból a hetvenes évek vége felé oly hatalmas lett.

Miután két hónap viszonylag nyugodtan feltelt, március közepe táján megtudtuk, hogy a gépészek egész egyesületét elfogták és velük együtt egy volt diákot, egy Niszovszkin nevű fiatal embert is, aki szerencsétlenségre bizalmunkat bírta, de akiről meg voltunk győződve, hogy mindannak elárulásával, amit rólunk tudott, igyekszik majd megszabadulni. Dmitrin és Szergejen kívül Szerdukovot, a kör alapítóját is ismerte, továbbá engem is ismert, és mi elkészültünk arra, hogy mihelyst kérdésekkel fogják ostromolni, megnevez minket. Két nappal ezután megint két takácsot fogtak el, két felette megbízhatatlan fiút, akik még a társaik tulajdonát képező pénzt is elsikkasztották s akik engem Borodin név alatt ismertek. Nem volt kétséges, hogy ezek azonnal rávezetik a rendőröket Borodin nyomára, ama férfiéra, aki parasztviseletben járt és a takácsok gyülekezetében a szót vitte. Nem

telt bele egy hét, és Szerdukovon és rajtam kívül körünk valamennyi tagját elfogták.

Ezek után számunkra sem maradt egyéb hátra, mint menekülni Pétervárról, de épp ez volt az, amit nem akartunk megtenni. Terjedelmes szervezetünkre gondoltunk, amelyet röpiratainknak külföldön való nyomtatása és Oroszországba való becsempészése végett alkottunk, a titkos egyesületek hálózatára, saját birtokainkra és az európai Oroszország ötven tartománya közül negyvenben volt, egyéb agitációs tűzhelyeinkre, amelyekkel levelezésben álltunk, amelyeket a legutóbbi két évben nagy fáradsággal alapítottunk, végül fővárosi munkáscsoportainkra és itt Pétervárott volt négy agitációs tűzhelyünkre. Mint hagyhattuk el ezeket, mielőtt még embereket találtunk volna, akik összeköttetéseinket és levelezésünket fentartják? Szerdukov és én elhatároztuk tehát, hogy két új tagot veszünk fel körünkbe és rájuk ruházzuk munkánkat. Minden este más városrészben találkoztunk és mert soha sem volt nálunk a címek és nevek írásos jegyzéke – csak a siffrírozott betűkkel megírt csempészcímekeket helyeztük el biztos helyre – új tagjainkat a nevek és címek százaira és egy tucat titkos írásra kellett megtanítanunk, a melyeket addig ismételtünk fennhangon, amíg két új barátunk kívülről nem tudta. így mentünk végig minden este Oroszország térképén. Eközben különösen sok időt töltöttünk a nyugati határon, ahol sok férfit és nőt kellett maguknak megjegyezniük, akik a csempészekről átvették a

könyveket, valamint a keleti tartományoknál, ahol főraktáraink voltak. Ezután be kellett őket mutatnunk, természetesen álöltözetben a városban volt jóakaróinknak és még le nem tartóztatott társainknak.

Ily körülmények között nem maradt egyéb hátra, mint hogy saját lakásunkról eltűnjünk és valahol Pétervárott álnév alatt merüljünk fel újra. Szerdukov ki is ürítette a szobáját, mint-hogy azonban nem volt passzusa, barátainknál rejtőzött. Nekem is ezt kellett volna tennem, de egy körülmény megakadályozott benne. Ugyanis épen akkor fejeztem be a Finnország és Oroszország jégformációiról való jelentésemet, a melynek a földrajzi társaság egyik ülésében sorra kellett kerülnie. A meghívók már széjjelmentek, de mert mindkét pétervári geológiai társaság ugyanazon napra közös ülést hívott egybe, megkérték a földrajzi társaságot, hogy jelentésem felolvasását halassza el egy héttel. Tudták, hogy az eljegesedés egész Közép-Oroszországra való kiterjedésének elméletét akarom kifejteni, amit geológusaink barátomon és tanítómon, Schmidt Frigyesen kívül mindannyian túlzottan tartottak és ezért alapos megbeszélés tárgyává akartak tenni. Ezért egy héttel tovább kellett lakásomon maradnom.

Idegenek szállingóztak házam körül és mindenféle hihetetlen ürügy alatt behatoltak szobámba; így az egyik állítólag tambovi birtokomon levő egyik erdőt akarta megvenni, noha a birtokom teljesen erdőtlen vidéken feküdt. Azonkívül az utcámban – az előkelő Morszkaja-

utcában – megpillantottam az imént említett takácsok egyikét és egészen világos tudatára ébredtem annak, hogy most az én házamra került a sor. Ennek ellenére úgy kellett tennem, mintha minden rendben volna, mert a következő pénteken este a földrajzi társaság ülésén kellett részt vennem.

Az ülés bekövetkezett, a vita igen élénk volt és egyet mindenesetre nyert vele a világ: felismerték a tényt, hogy minden előbbi Oroszország diluviális korszakáról szóló teória minden alapot nélkülöz és hogy az egész kérdést újra elő kell venni. Megvolt az az elégtételelem, hogy mértékadó geológusunktól, Barhot de Marny-tól hallhattam:

– Eljegesedés vagy sem, azt azonban meg kell adnunk, uraim, hogy minden, amit eddig az úszó jéghegyekről állítottak, még tudományos kutatáson alapuló bebizonyításra vár.

A gyűlés folyamán a fizikai geográfia szakosztálya elnökének jelöltek, mialatt én azt kérdeztem magamban, hogy vájjon nem a harmadik ügyosztályban töltöm-e majd ezt az éjszakát.

A legjobb lett volna, ha egyáltalán nem tértem volna vissza a lakásomra, de a legutóbbi napok megerőltetése nagyon kifárasztott és fáradtságom hazakergetett. A rendőrség este még nem érkezett meg. Még átnéztem valamennyi írásomat, megsemmisítettem azt, ami valakit kompromittálhatott volna, összecsomagoltam holmimat és mindent előkészítettem, hogy a lakást elhagyjam. Tudtam, hogy szobáimat meg-

figyelik, azonban reméltem, hogy a rendőrség, ha egyáltalán jön, csak igen későn fog beállítani és a sötétben észrevétlenül eltávozhatom. Amint a sötétben felkészülődtem, a cselédlányok egyike így szólt hozzám:

– Jobb lesz, ha a cselédlépcsőn megy le.

Megértettem, hogy mit akar mondani, hamar lesiettem a lépcsőn és kiléptem a házból. Csak *egy* egyfogatú állt a kapu előtt. Beugrottam és megparancsoltam a kocsisnak, hogy a Nevszki-Prospektre hajtson. Eleinte nem lehetett észrevenni, hogy üldöznek és azt hittem, hogy megmenekültem, ekkor egy másik egyfogatut vettem észre, amely a leggyorsabban hajtott utánunk; a mi lovunk nem jutott oly gyorsan előre és a másik jármű utolért minket.

Meglepetésemre megláttam benne a két letartóztatott takácsok egyikét egy előttem ismeretlen emberrel. Intett nekem, mintha valamit mondani akarna nekem. Gondoltam: tán kiszabadult és most valami fontosat akar velem közölni. Azonban mihelyt megálltunk, a takács kísérője, aki titkos rendőr volt, rámkiáltott:

– Borodin úr, Kropotkin herceg, letartóztatom önt!

Jelt adott a rendőröknek, akiknek soha sincs szükében Pétervár főútja, ugyanekkor beugrott kocsimba és egy írást mutatott nekem, amelyen a pétervári rendőrség pecsétje volt.

– Parancsom van, mondta, hogy igazolás végett a főkormányzó elé vigyem önt.

Az ellentállás hiábavaló lett volna, mert akkor már ott volt néhány rendőr, tehát odaszól-

tam a kocsisomnak, hogy forduljon meg és hajtson a főkörmányzó házához.

Most tűnt ki, hogy a rendőrség tíz napig gondolkozott azon, hogy letartóztasson-e, mert nem volt egészen bizonyos a „Borodin” személyével való azonosságomban; csak az, hogy a takács megszólítására feleltem, szüntette meg a kételkedését.

Véletlenül épen mielőtt házamat elhagytam volna, egy fiatal ember érkezett Moszkvából, aki Vojnaralszki barátomtól hozott nekem egy levelet és egy másikat is átadott, amit Dmitri írt közös barátunk, Poljakov számára. Vojnaralszki arról írt, hogy egy titkos nyomdát alapítottak, azonkívül még sok örvendetest közölt velem ottani működéséről. Ezt a levelet elolvastam és megsemmisítettem. A másikat, mely csak ártatlan, barátságos közlést tartalmazott, magamnál tartottam. Most azonban, elfogatásom után, mégis jobbnak véltem, ha ezt is eltüntetem. Felosztítottam tehát a detektívet, hogy mutassa még egyszer az igazolványát és az időt, amíg a zsebében keresgélt, felhasználtam és a levelet a kövezetre ejtettem anélkül, hogy ez észrevette volna. Amint azonban a főkörmányzó házához értünk, a takács átnyújtotta a levelet a rendőrnek és így szólt:

– Láttam, hogy ez az úr egy írást ejtett el, hát felvettem azt.

Több óra hosszat kellett várnom, míg az államügyészség képviselője megjelent. Ez a hivatalnok tulajdonképpen a stróman szerepét játssza, akit az államrendőrség önkényes intézkedéseinél

előtérbe tolnak, hogy ezzel eljárásának a törvényesség színezetét adja. Sok órába telt, amíg ezt az urat megtalálták és ez, mint az igazság ál-képviselője átvehette a szerepét. Visszavittek a lakásomra, átkutatták minden Írásomat. Ez a kínosan szorgos kutatás reggel háromig tartott, anélkül, hogy egy papírfoszlányt is találtak volna, ami engem vagy más valakit elárult volna.

Aztán a harmadik ügyosztály elé vezettek, az elé a mindenható intézmény elé, mely I. Miklós uralmától kezdve egészen a mi időnkig mint igazi „állam az államban” uralkodott. Eredete I. Péter „titkos kamará”-jáig nyúl vissza, ahol az orosz katonai monarchia megalapítójának ellenségei rettenetes kínok között lehelték ki lelküket; a császárnők uralkodása alatt „titkos iroda” néven élt tovább és mint a mindenható Münnich kínzókamaraája egész Oroszországot borzalommal töltötte el; és mostani szervezetét a vasdespota I. Miklós adta meg neki, aki hozzácsatolta a csendőrségi testületet úgy, hogy ennek főnöke sokkal félelmetesebb személy lett az orosz birodalomban, mint maga a császár.

Mindegyik orosz tartományban, mindegyik nagyobb városban, sőt mindegyik vasúti állomáson vannak csendőrök, akik tábornokaiknak vagy ezredeseiknek tesznek jelentést és ezek viszont a csendőrség főnökével vannak állandó összeköttetésben. Az utóbbinak mindenről, amit szükségesnek tart, jelentést kell tennie a császárnak. A birodalom mindegyik hivatalnokát szemmel tartják a csendőrök; a tábornokoknak és ezredeseknek kötelessége a cár minden alatt-

valójának úgy nyilvános, mint magánéletét megfigyelni, még a kormányzókét és miniszterekét és a nagyhercegeket is. Magát a császárt tartják a legszigorúbban szemmel, és mert a császári ház pletykakrónikájában mindig a teljes igazat tudják és minden lépésről tudnak, amit a császár palotáján kívül tesz, a csendőrök főnöke úgyszólván az orosz uralkodók legtitkosabb ügyeinek bizalmasa.

II. Sándor uralkodásának e korszakában a harmadik ügyosztály teljesen mindenható volt. A csendőrezredek ezernyi házkutatást tartottak anélkül, hogy a törvény és jog után kérdeznék volna. Tetszés szerint eszközöltek letartóztatásokat, annyi ideig tartották fogságban az embereket, amíg ők akarták és a maguk vagy felebbszavuk önkénye szerint százával küldték a foglyokat északkeleti Oroszországba vagy Szibériába. A belügyminiszter aláírása csak forma volt, mert nem volt ellenőrző joga a csendőrség fölött és tudomása sem volt a történetekről.

Reggel négy órakor végre megkezdődött a kihallgatásom. Ünnepest hangon szólítottak meg:

– Azzal vádolják önt, hogy egy titkos társasághoz tartozott, amelynek célja a jelenlegi kormányforma megdöntése és ő császári felsége szent személye ellen való konspirálás. Bűnösnek érzi magát?

– Amíg nem állítanak a bíróság elé, amely

előtt nyilvánosan beszélhetek, nem válaszolok önnek.

– Írja a jegyzőkönyvbe. És az ügyész diktálta egy írónak: „Nem érzi magát bűnösnek”. Némi szünet után folytatta: Bizonyos kérdéseket mégis intézнем kell önhöz. Ismer ön egy Nikolaj Csajkovszki nevű személyt?

– Ha kérdéseit folytatja, úgy csak írja minden kérdés után, amit önnek hozzám tetszik intézni, minden további nélkül, hogy „nem”.

– De ha azt kérdezzük öntől, hogy ismeri-e ön – mondjuk – Poljakov urat, akiről röviddel ezelőtt beszélt.

Mihelyst ön ilyesmit kérdez, írja csak oda, hogy „nem”. És ha azt kérdezi, hogy ismerem-e a fivéremet vagy a nővéremet vagy a mostohaanyámat, szintén azt írja oda, hogy „nem”. Ön nem kap tőlem más választ, mert ha „igen”-t mondanék, ön mindjárt rosszat forralna az illető ellen, házkutatást tartana nála, vagy még gonoszabb lépéseket tenne ellene, és aztán azt mondaná, hogy én neveztem meg őt.

A kérdések hosszú listáját olvasta föl nekem, amelyek mindegyikére türelmesen azt feleltem:

– Írja, hogy „nem”.

Ez így tartott egy óra hosszat és ezenközben megtudtam, hogy valamennyi fogoly, a két takács kivételével, igen bátran viselkedett. De ézélflisak azt tudták, hogy kétszer jöttem össze egy tucat munkással, a mi körünkről mitsem tudtak a csendőrök.

– Mit tesz ön, herceg? mondta nekem egy

csendőrtiszt, mialatt cellámba kísért. Vonakodásából, hogy nem felel a kérdésekre, borzasztó fegyvert fognak ön ellen kovácsolni.

– Nincs jogom hozzá, mi?

– De igen, hanem – ön tudja . . . Remélem megfelel önnek ez a szoba; a letartóztatása óta állandóan fűtik.

Ebben a tekintetben egészen kellemesnek találtam és egészséges álomba merültem. Másnap reggel egy csendőr keltett föl, aki a teámat hozta. Mindjárt rá egy másik személy jött be, aki egészen váratlanul a fülembé súgta:

– Itt van papiros és irón; írja meg a levelét.

Ügyünk egyik barátja volt, akit neve után ismertem; az ő közvetítésével folyt rendszeren a levelezés köztünk és a harmadik ügyosztály foglyai között.

Hallottam, amint mindegyik oldalról többször gyorsan kopogtak a falon. Ez volt a foglyok egymás közt való érintkezésének módja. Mint újonc persze nem tudtam a minden irányból érkező halk hangok értelmét.

Egy gondolat gyötört. Véletlenül meghallottam, amint az államügyész arról beszélt halkan a csendőrtiszttel, hogy ez Poljakov barátomnál, akihez Dmitri a levelét megírta, szintén tartson rendőri vizsgálatot. Poljakov fiatal diák, igen tehetséges zoológus és botanikus volt, aki a szibériai Witim-expedícióra elkísért volt. A mongol határról való szegény kozák családból származott és minden elképzelhető nehézség le-

küzdése után Pétervárra jött, ahol az egyetemet látogatta. Itt a sokat ígérő zoológus hírnevét szerezte meg és épp akkor közvetlenül utolsó vizsgája előtt állt. Hosszú, együttes kutató utunk óta jó barátok voltunk, sőt Pétervárott jó ideig a lakáson is megosztottunk; de politikai tevékenységem iránt nem érdeklődött. Ügyében beszéltem az államügyesszel.

– Becsületszavamot adom önnek, mondtam neki, hogy Poljakov nem vett részt politikai vállalkozásban. Holnap vizsgáznia kell és ön széjjel fogja rombolni a tudományos pályáját egy fiatal embernek, aki nehéz fáradalmak és évek hosszát tartott mindenféle viszontagság ellen való küzdelem után jutott el mostani helyzetébe. Tudom, hogy ön nem törődik ezzel, de az egyetemen mint az orosz tudomány egy jövőző fáklyájára néznek rá.

A házkutatást ennek ellenére megtartották, de a vizsga kedvéért három napi haladékot adtak neki. Néhány nap múlva az államügyész elé vezettek, aki diadalmasan mutatott nekem egy levélborítékot, amelyen az én kezem által írott címzés volt „I. S. Poljakov” nevére és a borítékban egy ugyancsak az én kezem írásával írott levél volt, amely a következő sorokat tartalmazta;

„Adja át, kérem, e csomagot V. E.-nek azzal a kéréssel, hogy tartsa magánál, amíg a megbeszélte formák között kéri el tőle.”

A címzett neve nem volt benne a levélben.

– Ezt a levelet, mondotta az államügyész, Poljakov úrnál találtuk és az ő sorsa az ön kezé-

ben van, herceg. Ha ön megmondja nekem, hogy ki az a V. E., úgy elengedem Poljakov urat, de ha ön ezt megtenni vonakodik, úgy mindaddig itt fogjuk őt tartani, amíg e személy kilétét nem közli velünk.

Egy pillantást vetettem a fekete krétával írt borítékra és a levélre, amelynek megírásánál egyszerű irónt használtam és erre mindjárt visszaemlékeztem a körülményekre, amelyek között a kettőt megírtam.

– Biztos vagyok abban, hogy a levelet és a borítékot nem együtt találták, *ön* tette be a levelet a borítékba. Az államügyész elpirult. Én pedig folytattam: Azt akarja ön velem elhitetni, hogy ön praktikus ember léte, nem vette észre, hogy a kettőt két teljesen különböző irónnal írták? És most azt akarja velem elhitetni, hogy a kettő együvé tartozik. Nos hát, kijelentem önnek; a levél nem Poljakovnak szólt.

A zavar rövid pauzája után ismét összeszedte magát és a legnagyobb arcátlansággal így szólt:

– Poljakov beismerte, hogy ez a levél neki szólt.

Most biztosan tudtam, hogy hazudott. Poljakov a maga személyét illetőleg mindent beismerett volna, de inkább Szibériába küldette volna magát, mintsem hogy másokat eláruljon. Egyenesen a szemébe néztem az államügyésznek és így szóltam:

– Nem uram, ezt ő *soha* semmondotta, és ön is jól tudja, hogy szavai nem felelnek meg az igazságnak.

Dühös lett vagy legalább is úgy tett, mintha az volna.

– Jól van, mondotta, ha egy percig vár, elhozom önnek Poljakov írásbeli vallomását erről. Épp most hallgatják ki a szomszéd szobában.

– Szívesen várok, ameddig csak kívánja.

Egy pamlagon ültem és egyik cigarettát a másik után szívtam el, de az Írásbeli vallomás nem jött és mind a mai napig hiába várat magára. Természetes, hogy ily vallomás nem is esett meg. 1878-ban Genfben talákoztam Poljakovval, ahonnan nagyszerű kirándulást tettünk az Aleschglecserre. Nem is kell mondanom, hogy válasza egészen olyanok voltak, ahogy azt elvártam; tagadta, hogy bármit is tud erről a levélről, vagy arról, hogy ki a V. E.-vel megjelölt személy. A könyvek tucatjai jutottak el tőlem hozzá és ő tőle vissza és hozzám, és a könyvek egyikében találták meg a levelet, a borítékot pedig egyik öreg kabátja zsebében fedezték fel. Poljakov néhány hétig fogva volt és aztán tudós barátai közbenjárására szabadon bocsátották. V. E.-nek nem esett bántódása; írásaimat idejekorán semmisítette meg.

Ha később megláttam az államügyészt, rendszeresen azzal a kérdéssel boszantottam:

– Mi van a vallomással?

Nem kerültem vissza a cellámba, hanem egy óra múlva az államügyész egy csendőrtiszt kíséretében jött vissza és így szólt hozzám:

– A vizsgálatot befejeztük; egy másik helyre fogják önt vinni.

A kapu előtt egy négykerekű bérkocsi állt. Felszólítottak, hogy szálljak be és egy szalás csendőrtiszt, egy cserkesz foglalt helyet mellettem. Megszólítottam, ő azonban csak mormogott. A kocsi áthaladt a lánchídon, aztán a díszmezőn és a csatorna mentén, mintha el akarná kerülni a népesebb utcákat.

– A Litovszki-fogházba megyünk? kérdeztem a tisztet, mert tudtam, hogy társaim közül sokan vannak ott. Nem kaptam választ. A teljes hallgatás szisztémáját, amelyet a következő két éven át tanúsítottak velem szemben, már itt, ebben a négykerekű bérkocsiban kezdték meg. Mikor azonban a Néva-várhídon robogtunk át, már jól tudtam, hogy a Péter-Pál erődbe visznek.

Elragadtatással néztem a szép folyamot, azon gondolkozva, hogy nem egyhamar látom majd viszont. Nyugaton, a finn tengeréből fölött, vastag, szürke felhőtakaró lebegett, fölöttem pedig világos, könnyű felhők voltak, amelyek közül itt is, ott is keresztül ragyogott a kék ég. Aztán balra fordult a kocsi és egy sötét, boltozatos folyosón a vár kapuján hajtott keresztül.

– Most itt kell majd maradnom néhány évig, jegyeztem meg a tisztnek.

– De miért oly soká? válaszolt a cserkesz, aki most, hogy a váron belül voltunk, úgy látszott, visszanyerte a beszélő képességét. Ügyét úgyszólván elintézték és tán tizennégy nap múlva a bíróság elé kerül.

– Ügyem igen egyszerű, feleltem én, de mi-

előtt a bíróság elé vinnének, megkísérlik, hogy Oroszország valamennyi szocialistáját elfogják, és azok sokan vannak, igen sokan; két év alatt sem készülnek el velük.

Magam sem tudtam, hogy mily profétai szavakat mondtam akkor.

A kocsi a várparancsnok ajtaja előtt állt meg és mi a fogadószobájába mentünk. Mogorva arccal jött be egy sovány öreg ember, Korzakov tábornok. A tiszt alázatos hangon beszélt hozzá és az öreg azt felelte:

– Jól van. Közben pedig valamelyes gúnynyal nézett rája, aztán rám irányította a tekintetét. Nyilvánvaló volt, hogy a legkevésbé sem volt neki kellemes, hogy új lakót kap, aztán úgy látszott, hogy a szerepét is szégyenli és mintha azt mondaná nekem: „Katona vagyok és a kötelességem teljesítem”. Erre ismét beszálltunk a kocsiba. Csakhamar egy másik kapunál álltunk meg, ahol jó sokáig kellett várnunk, amíg egy csapat katona belülről kinyitotta azt. Most gyalog mentünk és egy harmadik vaskapuhoz értünk, e mögött egy sötét boltozatos folyosón, keskeny folyosókon végig, amely egy kicsiny, sötét és nedves szobába vezetett.

A vár csapatok több altisztje járkált ott puha nemez-csizmájában anélkül, hogy egy szót is beszélt volna, mialatt a kormányzó a cserkesz könyvében elismerte az új fogoly átvételét. Felkértek, hogy teljesen vetközzem le és a rabruhát vegyem fel, azaz egy flanelből való hosszú zöld hálókabátot, óriási és hihetetlenül vastag gyapjúharisnyát és csónakformájú sárga papucsot,

amely oly nagy volt, hogy menésközben alig tudtam a lábamon tartani. Sohasem szerettem a hálókabátot és papucsot, a vastag harisnyát pedig borzasztónak találtam. Még selyem alsó ingemet is le kellett vetnem, amelyet pedig a nedves várban megtartani szerettem volna. Minthogy ezt nem akarták megengedni, természetesen hangosan és nyomatékosan tiltakoztam úgy, hogy egy óra múlva Korzakov parancsára visszaadták a tulajdonomat.

Aztán egy sötét folyosón át, amelyben fegyveres őröket láttam fel és alá járni, egy cellába vezettek. Nehéz, tölgyfaajtó csapódott be utánam, a zárban megfordult egy kulcs, és egy fél sötét helyiségben maradtam egyedül.

KILENCEDIK FEJEZET.

- A Péter-Pál-erőd. – Cellám. – Testedző gyakorlatok. – Sándor bátyám a segítségemre siet.
— Megengedik, hogy írjak. – Olvasmányaim.
— A fogházélet egyhangúsága. – Bátyám elfogatása. – Titkos közlekedés a foglyokkal. –
Miklós nagyherceg látogatása.

Ez volt tehát a rettenetes vár, amelynek falai mögött az utolsó két évszázadban oly sok ment tönkre Oroszország igazi erejéből és amelynek pusztá nevéét is remegő hangon ejtették ki Pétervárott.

Itt kínoztá I. Péter fiát, Alexiszt és ölte meg az ő saját kezével; itt csukták be Tarakanova hercegnőt egy cellába, amely áradáskor vízzel telt meg úgy, hogy a patkányok a megfulástól való félelmükben az ő testére kapaszkodtak; itt vonta kínpadra a félelmetes Münnich az ellenségeit és II. Katalin itt temettette el elevenen azokat, akik férje megöletésének ellene szegültek, így lett ennek a téli palotával szemben a Néva

tükréből kiemelkedő köteteknek a történelme százhetvenegy éven keresztül a gyilkosság és kínzás történelme, mely elevenen eltemetett emberekről beszél, kiket lassú halálra ítétek vagy a sötét és nedves várbörtönben az örületbe kergettek.

Itt kezdődött a decembristák mártíriuma, kik először írták Oroszországban a zászlójukra a köztársaságot és a jobbágyok felszabadítását és akiknek nyomdokai még ma is ott találhatók az orosz Bastille-ban. Itt börtönözték be Rylejevt és Sevcsenkot, Dosztojevszkit, Bakunint, Csemisevszkit, Piszarevet és korunk legjobb írói közül annyi mást. Itt kínozták és akasztották fel Karakoszovot.

Itt volt valahol, az Alexis-sánctorony valamely zugában Necsajev börtöne, akit Svájc közönséges büntettért szolgáltatott ki Oroszországnak, akivel azonban mint veszedelmes államfogyollyal bántak és aki soha sem látta többet a napvilágot. Ugyanaz a sánc rejtegette magában azt a két vagy három férfiút, akiket II. Sándor hír szerint életfogytiglani börtönre kárhoztatott, mert valami oly palotatitkot tudtak meg, amiről másnak nem lett volna szabad tudnia. Egyiküket hosszú, ősz szakálának díszében nemrégiben látta egy ismerősöm ebben a titokban gazdag várban.

Mindezek a gondolatok felkeltették képzelőerőmet. Mindenekelőtt azonban Bakuninon csüngtek a gondolataim, aki 1848 után a falhoz láncoltan két évet töltött egy osztrák börtönben, és akinek aztán, miután I. Miklósnak kiszolgál-

tatták, hat évet kellett a Péter-Pál-erődben szenvednie. És amikor a vascár halála megváltotta a nyolc évi rabságtól, még frisebben és erőteljesebben jött ki, mint amilyenek szabadon maradt társai voltak.

– Kitartotta, mondtam magamban, és nekem is ki kell tartanom. Nem akarok itt elpusztulni.

Első mozdulatom az ablak felé irányult, mely oly magas volt, hogy kinyújtott kézzel is alig tudtam elérni. Az öt láb vastag falban meghagyott hosszú, alacsony nyilas volt az ablak, amelyet vasrács és kettős vasablakkereszt védett. Az ablaktól tizenkét méternyi távolságban láttam a borzasztóan vastag külső várfalat, amelynek tetején egy szürke őrház volt látható. Csak ha felnéztem, láthattam egy darabka eget.

A legszorgosabban megvizsgáltam a helyet, amelyben íme, ki tudja, hány évet kell majd eltöltenem. A magas kémény fekvéséből megsejtettem, hogy a vár délkeleti sarkán, egy a Névéra néző bástyában vagyok. De az épület, a melyben börtönöm volt, nem volt maga a bástya, hanem az, amit az erődítéstanban visszavonulási toronynak neveznek, azaz egy belső kétemeletes ötszegletű falazat, amely kissé felül-emelkedik a bástyafal fölé és arra való, hogy két sor ágyút helyezzenek el benne. Szobám tulajdonképpen egy hatalmas ágyú számára való kazamatta és az ablak a hozzávaló lőrés volt. A nap sugarai sohasem hatolhattak be és még nyáron is a vastag fal nyelte el őket. Egy vaság, egy kis

tölgyfaasztal és egy tölgyfázsámoly volt a berendezés. A padlót sárga olajfestékkel mázollak be, a falat pedig sárga papír fedte. De hogy a hangot elfojtsák, a papírost nem közvetlenül a falra ragasztották, hanem vászonra, emögött drótrácsot fedeztem fel, amely megint egy nemezalapon nyugodott; csak emögött tudtam a kőfalat elérni. A helyiség innenső részében volt egy mosdóasztal és egy tölgyfából való vastag ajtó, amelyen az étel benyújtására szánt nyilast vettem észre, valamint egy keskeny, üveggel és kívül retesszel ellátott rést vettem észre; ez volt a „júdás”, amelyen keresztül minden pillanatban ki lehetett kémlelni a foglyot. Az őr, aki ott kint állt a folyosón, gyakran félrevonta a reteszt és benézett; hallani lehetett csizmájának nyikorgását, amint az ajtóhoz osont. Beszélni akartam vele; ekkor a szem, amelyet az ajtórésen át láthattam, az ijedtség kifejezését vette magára, a reteszt gyorsan lebecsátotta, de csak azért, hogy egy vagy két perc múlva lopva kinyissa; de egy szónyi választ nem tudtam az őről kapni.

Teljes csend uralkodott környöskörül. Zsámolyomat odahúztam az ablakhoz és a kis darab égre néztem, ami innen látható volt; vártam, figyeltem, hogy nem hallok-e valamelyes hangot a Néva felől, de hiába. Ez a halálos csend csakhamar nyomasztólag hatott reám és énekelni próbáltam, eleinte csendesen, aztán hangosabban és minél hangosabban.

„El kell hagynom téged, szerelmem” énekeltem kedvenc operámból, Glinka „Ruslan és Ludmilla”-jából.

– Uram, ne énekeljen, kérem, hangzott egy mély hang a nagyobb ajtónyíláson keresztül.

– De én énekelni akarok és fogok énekelni.

– De nem szabad.

– És én mégis énekelek.

Aztán eljött az „ezredes”, akire a politikai foglyokat rábízták és igyekezett nekem megmagyarázni, hogy nem szabad énekelnem; jelenetie kellene ezt a várparancsnoknak és ki tudja, hogy mi mindent fel nem hozott érvül.

– De légszatornáim eldugulnak, a tüdőm elsenyved, ha nem szabad beszélnem és énekelnem, vettem ellene.

– Inkább halkán énekeljen, inkább saját magába, mondta az öreg ezredes szinte kérő hangon.

De minden hiábavaló volt. Néhány nap múlva elvesztettem éneklő kedvemet. Elvből mégis énekelni akartam, de hiába.

– A fő, mondtam magamban, hogy jó erőben maradjak. *Nem akarok* beteg lenni. Képzeljük el, hogy egy északsarki expedícióban néhány évet kell messzi északon, egy kunyhóban eltöltenem! Szorgalmasan űzők majd testgyakorlatot és nem engedem, hogy a környezetem fölém kerekedjék. A szoba egyik sarkától a másikig tíz lépés. Ha százötvenszer teszem ezt meg, már egy versznyi (mintegy ezer méter) utat tettem meg.

Elhatároztam, hogy naponta hét versztet, mintegy hét kilométer vagy egy mértföldnyi

utat teszek meg: két versznyt reggel, kettőt ebéd előtt, kettőt ebéd után és egyet lefekvés előtt.

– Ha tíz cigarettát teszek az asztalra, és valahányszor elmegyek az asztal mellett, egyet megfordítok, könnyen megszámlálom a háromszázat, amennyiszer fel és alá kell jánom. Gyorsan kell jánom, de hogy el ne szédüljek, lassan és nem mindig egy és ugyanazon oldalra kell megfordulnom. Aztán naponta kétszer szabadgyakorlatot kell végeznem a nehéz zsámollyal.

Megfogtam egyik lábánál fogva és kinyújtott karral feltartottam. Mint egy kereket forgattam és csakhamar megtanultam a fejem fölött, a hátam mögött és a lábam között egyik kézből a másikba átdobni.

Néhány óra múlva azután, hogy a fogságomba hoztak, jött az ezredes és néhány könyvet kínált, amelyek között egy régi ismerősömet és barátomat, Lewe „Fiziológiájá”-t találtam meg orosz fordításban. Azonban sajnós, a második kötet hiányzott, amelyet pedig különös mód szerettem volna még egyszer elolvasni. Természetesen papirost, tollat és tintát kértem, de kívánságomat kereken visszautasították. Tollat és tintát a várban csakis a császár külön engedelmével lehet kapni. Emiatt a kénytelen tétlenség miatt igen sokat szenvedtem és hogy szabaduljak tőle, egész sor népies elbeszélést, olyasfélét, mint amilyen Eugen Sue „Mystères du Peuple”-je, kezdtem fejemben kidolgozni. Vázoltam magamban a bonyodalmat, a leírásokat, a párbeszédet és megkíséréltem, hogy az egészet elejétől végig emlékezetemben tartsam. Könnyen

elképezhető, hogy mily megerőltető lett volna számomra az ilyen munka, ha két vagy három hónapnál tovább kellett volna folytatnom.

De Sándor bátyám szerzett nekem tollat és tintát. Egy nap felszólítottak, hogy az imént említett szótlán csendőrtiszt társaságában szálljak egy bérkocsiba, amelyen a harmadik ügyosztályba vittek és itt, két csendőrtiszt társaságában viszontláthattam bátyámat.

Sándor letartóztatásom idejében Svájcban volt. Már ifjúságától kezdve vágyainak célja volt, hogy a külföldre menjen, ahol az embereknek úgy szabad gondolkozniuk és beszélniök, ahogy azt ők akarják és gondolataikat nyíltan kifejezhetik. Az oroszországi életet megunta. Az igazság, a feltétlen igazság szeretete voltak jellemének uralkodó vonásai, a csalást, sőt még a cikornyát sem tudta elviselni. Szabad és nyílt természetét elriasztotta Oroszországban a szabad szó hiánya, az oroszok készsége, amellyel az elnyomatásnak engednek és íróink burkolt írásmodora. Mindjárt Nyugat-Európából való visszaérkezésem után Svájcba költözködött és elhatározta, hogy tartósan fog itt letelepedni. Miután mind a két gyermekét elvesztette, az egyik néhány óra alatt kolerában, a másik meg sorvadásban halt meg, Pétervárt kétszeresen visszatásítónak találta.

Agitációs munkánkban nem vett részt. Nem hitt egy népfölkelés lehetőségében és a forradalmat csak egy oly népképviselő testület munkájának tudta elképzelni, mint amilyen 1789-ben a francia nemzetgyűlés volt. A szocialista agitáció

tetszett neki, amíg nyílt gyűléseken üzték, de nem tetszett neki a személyes propagandának az a titkos munkája, amelyet mi művellünk. Angolországban John Bright vagy a karlisták pártjához tartozott volna. Ha az 1848. évi júniusi felkelésben Parisban lett volna, bizonyára ott küzdött volna a torlaszokon az utolsó marék munkás csapattal, de az azt előkészítő korszakban Louis Blanchoz vagy Ledru Rollinhez csatlakozott volna.

Svájcban Zürichben telepedett le és az internacionálé mérsékelt szárijával rokonszenvezett. Elvei szerint szocialista volt és elveit lehető leg-egyszerűbb és munkás életével szolgálta, miközben teljes lélekkel nagy tudományos művének, élete fő céljának, szentelte magát, melynek a tizenkilencedik század kutatásainak nagy eredményein alapulva az enciklopédisták híres műve, a „Tableau de la Nature” párjának kellett volna lennie. Csakhamar személyes barátja lett az öreg menekült, P. L. Lavrov ezredesnek, aki mint ő, szintén a Kanti-filozófia híve volt.

Amint Sándor elfogatásomról értesült, mindent otthagyt, élete főmunkáját, szabadságát, amelyre oly nagy szüksége volt, mint a madárnak a levegőre és visszatért a gyűlölt Pétervárra egyedül csak azért, hogy fogságomban a segítségemre legyen.

Mindkettőnket nagyon meghatott a viszontlátás és bátyám a legnagyobb izgalomban volt. A csendőröknek, minden orosz önálló szellemi élet hóhérainak kék egyenruháját látva, dühbe jött és az ő jelenlétükben nyíltan kifejezést is

adott ennek. Engem azonban a legnagyobb aggodalom érzésével töltött el pétervári jelenléte. Ha boldoggá is tett, hogy belenézhetek becsületes arcába és szeretetteljes szemébe és hogy tőle hallhatom, hogy minden hónapban egyszer viszont fogom látni, mégis száz meg száz mértöldnyi távolságba kívántam őt ettől a helytől, ahova egy nap szabad emberként jött, de ahová képzeletemben éjszaka idején, kozák fődözet mellett láttam visszatérni.

– Miért jöttél az oroszlanbarlangba? Menj azonnal vissza! kiáltotta egész bensőm és tudtam, hogy mégis csak itt maradna, amíg csak fogságban vagyok.

Jobban tudta, mint bárki más, hogy a tétlenség megöl és már be is nyújtott egy kérvényt, hogy ismét dolgozhassak. A földrajzi társaság kívánta, hogy a jégkorszakról való könyvemet fejezzem be és bátyám az egész tudományos világot megmozgatta, hogy kérvényét támogassák. A tudományos akadémia érdeklődött az ügy iránt és így történt végre, két vagy három hónappal letartóztatásom után, hogy az ezredes bejött a zárkamba és tudomásomra adta, hogy császári parancsra megengedték nekem, hogy a földrajzi társaság számára készülő jelentésemet befejezzem és e célból tollat és tintát szabad kapnom.

– Csak napnyugtáig, tette hozzá. Pétervárott tél idején délután három órakor nyugszik le a nap, de ebbe bele kellett nyugodnom. „Napnyugtáig” írta Sándor az engedélyre.

Tehát dolgozhattam!

Alig tudnám most kifejezni a megváltás ama túlradó érzését, ami elfogott annak lehetőségére, hogy ismét írhatok. Szívesen vállaltam volna, hogy pincelyukban, kenyéren és vízen éljek, csak dolgoznom lehessen.

Egyébként én voltam az egyetlen fogoly, aki íróeszközt kaptam. Több társam három évet, sőt még többet is töltött a rabságban, mielőtt a „százharmincegyek” hírhedt pöre megtörtént volna, és valamennyinek palatáblával kellett megelégednie. Természetes, hogy a szomorú magánosságban a palatáblát is szívből üdvözölték, amelyet idegen nyelvek megtanulásánál és írásbeli gyakorlatokra vagy matematikai feladatok megoldásánál használtak, de mily hamar kellett a leírtakat letörülni!

Fogházéletem most már szabályosabb lett; hiszen egy közvetlen cél állt előttem. Reggel kilenckor már megtettem volt cellám első háromszáz keresztezését és vártam írónaimat és tollaimat. A földrajzi társaság számára már megirt előmunkálatomban finnországi kutatásaim eredményéről szóló jelentésemen kívül a jégkorszak hipotézisének alaptörvényeit tárgyaló értekezésem is benne volt. Minthogy tudtam, hogy most elég időm van rá, elhatároztam, hogy művem e részét bővebb terjedelemben még egyszer megírom. A tudományos akadémia rendelkezésemre bocsátotta gyönyörű könyvtárát és így a cellám egyik sarka csakhamar megtelt könyvekkel és térképekkel, amelyek között ott voltak a svéd geológiai felvételek kitűnő publikációi, a sarki utazásokról szóló jelentések szinte tökéle-

tes gyűjteménye és a londoni geológiai társaság negyedévenként megjelenő folyóiratának egész évfolyamai. Könyvem a várban két megglehetősen vastag kötet névekedett. Az elsőnek megjelenéséről bátyám és Poljakov gondoskodott (a geográfiai társaság memoárjaiban), mialatt a második szökésem alkalmával befejezetlenül ott maradt a harmadik ügyształy kezei között. Csak 1895-ben találták meg a kéziratot és adták át az orosz földrajzi társaságnak, mely azt utánam küldte Londonba.

Mihelyst délután ötkor, télen már háromkor behozták a piciny lámpát, elvették tőlem a tintát és tollat és fel kellett hagynom a munkával. Aztán rendesen olvasni kezdtem és legtöbbnyire történelmi tárgyú könyveket olvastam. A politikai foglyok generációi egész könyvtárt gyűjtöttek össze a várban. Én is gyarapíthattam a könyvtárat egynéhány orosz történelmi művel. Minthogy ezenkívül a rokonaim is hoztak könyveket, felhasználtam az alkalmat, hogy szinte mindegyik könyvet, amely az orosz történelem moszkvai korszakáról szólt, elolvassam. Nemcsak az orosz annaleszekben, különösen a csodálatosan demokratikus középkorbeli pszkovi köztársaságéban, amelyek a középkori e nemű városszerkezetekről szólnak közt talán a legjobbak egész Európában, mindenféle száraz dokumentumban is örömet leltem, még a szentek életében is, amely itt-ott a tömegek igazi életének oly valóságait tartalmazza, amelyeket sehol másutt megtalálni nem lehet. Emellett nagyszámú szépirodalmi művet is elolvastam és

karácsony estéjén még egészen különös ünnepben volt részem. Rokonaim ugyanis épp ebben az időben Dickens karácsonyi meséit juttatták el nekem és én azokkal töltöttem az ünnepet, miközben a nagy regényíró e szép alkotásai hol megnevettettek, hol megríkattak.

A legrosszabb volt az a mély síri csend, amely körülöttem uralkodott. Hiába kopogtatam a falon vagy vertem ököllel a padlót és leslem a válasz legkisebb hangjára is: semmit sem lehetett hallani. Elmúlt egy hónap, elmúlt kettő, három, tizenöt, de minden kopogásom nem csalt ki semmi választ. Hatan voltunk, akiket a harminchat kazamattában széjjelszórtak, mert valamennyi elfogott társamat a Litovszki-börtönben helyezték el. Ha az altiszt belépett a cellámba, hogy a sétára elvigyen és én megkérdeztem:

– Milyen idő van? Esik? – ijedt pillantást vetett rám oldalról és anélkül, hogy egy szót is szólt volna, visszavonult az ajtó mögé, ahol egy őr és egy másik altiszt állt, őt is megfigyelve. Az egyetlen élő lény, akitől még néhány szót hallhattam, az öreg ezredes volt, aki minden reggel megjelent a cellámban és megkérdezte, hogy nem akarok-e dohányt vagy papirost venni. Megkíséréltem, hogy beszélgetést kezdjek vele, de ő szintén ijedt tekintetet vetett a félig nyitott ajtóban álló altisztekre, mintha mondani akarná:

– Látja, fölöttem is örködnék! Csak a galambok nem félték a velem való érintkezéstől: Mindennap reggel és délután eljöttek az ablakomhoz, hogy a rácson keresztül megetessem őket.

Az őr csizmájának csikorgásán, a júdásretesz alig hallható zaján és a vár székesegyháza harangjainak szaván kívül nem volt hallható egy hang sem. Minden negyedórán megszólaltak a harangok, egyszer, kétszer, háromszor vagy négyszer harangozva el egy-egy „Uram könyörülj”-t (goszpodí pomiluj-t). Aztán minden órában megszólalt a nagy harang, lassan kihúzva verte ki az órák számát. Aztán harangjáték következett egy gyászteljes melódiával, amely, mert a hangok minden időváltozással együtt változtak, kikeresetten hamisan hangzott és temetési szertartásra emlékeztetett. A komor éjféli órákban azonban a gyászhimnuszhoz az „Isten tartsd meg a cárt” kedvtelen hangja is hozzájárult, úgy, hogy egy teljes negyedóraig is eltartott. Alig hogy véget ért, egy új „Uram, könyörülj” szólalt meg, jelentve az álmatlan rabnak, hogy haszon nélkül való életének egy negyed órája telt el ismét és emlékeztette őt arra, hogy tengődő életének még sok negyedórája, napja és hónapja múlik el majd addig, amíg őrei vagy tán a halál kiszabadítja innen.

Minden reggel levittek sétálni a fogházudvarra, egy kicsiny ötszegletű térre, amelyen köröskörül egy kövezett folyosó volt, a közepében pedig egy kis épület, a fürdőház állt. Ezt a sétautat igen szerettem.

A fogházban oly nagy az új benyomások után való vágyakozás, hogy a keskeny udvaron szemeimet mindig a vár katedráljának aranyozott csúcsára szegeztem. Ez az egy tárgy volt az egyetlen az egész környezetben, amely változott

és örültem, amikor láttam, hogy villog, mint a tiszta arany, amikor a nap leragyog a kék égről, hogy mint mered kísértetiesen a magasságba, amikor könnyű, kékes pára feküdt a városon, vagy pedig, hogy mint acélszürke csúcs néz alá, amikor fekete felhők kezdtek gyülekezni.

Az udvaron való tartózkodásom alatt alkalomadtán láttam ezredesünk tizennyolc éves leányát, amint atyja lakásából távozva, néhány lépést kellett az udvaron keresztül tennie, hogy kijusson a kapun, amelyen egyedül lehetett az épületet elhagyni. Ilyenkor mindig meggyorsította a lépteit és lesüttötte a szemét, mintha szégyelné, hogy egy börtöntisztviselő leánya. Ellenben az öccse, egy kadét, akit egyszer vagy kétszer láttam az udvaron, mindig a leplezetlen rokonszenv kifejezésével nézett a szemembe úgy, hogy ez fel is tűnt nekem és megszabadulásom után meg is említettem valakinek. Négy vagy öt évvel később, amikor már katonatiszt volt, Szibériába száműzték, mert a forradalmi párthoz csatlakozott és a várfoglyok levelezésének közvetítésében is közreműködött.

A tél Pétervárott azoknak, akik nem tartózkodnak odakint a fényesen kivilágított utcákon, igen komor egy időszak; egy kazamattában persze még komorabb volt. De a sötétségnél is rosszabb volt a nedvesség, amit az én cellámban oly erős fűtéssel igyekeztek távortartani, hogy lélegzeni sem tudtam. De amikor aztán kérésemre alábbhagytak a meleggel, vastag cseppek csurogtak a falakon végig és a tapéta oly nedves

volt, mintha minden nap egy-egy veder vízzel öntötték volna végig; hogy ennek következtében sokat szenvedtem a rheumától, azon nem lehet csodálkozni.

Ennek ellenére megőriztem a jókedvemet; nem szüntem meg a homályban sem írni vagy térképet rajzolni, és mint azelőtt, most is egy darab üveggel, amit az udvaron találtam, hegyeztem az írónom. Lelkiismeretesen tettem meg naponta a mértföldnyi utat a cellámban és végeztem testgyakorlatomat a tölgyfa zsámollyal. Így telt az idő. Azonban aztán besurrant a bánat a cellámba és szinte levert a lábamról. Sándor bátyámat letartóztatták.

1874. december vége felé egy csendőrtiszt jelenlétében láthattam őt és Helén nővérünket. Az ilyen, nagy időközökben bekövetkező találkozás mindig alkalmas arra, hogy mindkét részt, a foglyot épp úgy, mint a rokonait is izgatottá tegye. Ott látja az ember a szeretett arcokat, hallja szeretett hangjukat és tudja, hogy mindez néhány pillanat múlva, mint az álom el fog tűnni; oly közel és mégis oly messzi lévőknek tudja magát az ember, mert ott, egy idegen előtt, aki hozzá még ellenség és kém is, nem mehet végbe semmi bizalmas beszélgetés. Ezenkívül úgy a bátyám, mint a nővérem az egészségemért is aggódott, amely a sivár, komor téli napok és a nedvesség miatt észrevehetően szenvedett. Nehéz szívvel búcsúztunk el egymástól.

Egy héttel e találkozás után bátyám várt levele helyett Poljakov rövid értesítését kaptam

könyvem nyomtatásáról. Azt írta nekem, hogy ezentúl ő fogja a korrektúrákat elolvasni és hogy mindent, ami a nyomtatásra vonatkozik, vele közöljem. Már e levél fogalmazásából is meg láttam, hogy a bátyámmal valami nincs rendjén. Ha csak beteg lett volna, Poljakov ezt megírta volna nekem. Rettenetes napok következtek számomra. Sándort bizonyára elfogták és én vagyok ennek oka! Az élet egyszerre minden becsét elvesztette előttem. Testgyakorlataim, munkám minden közömbösen hagyott. Egész nap szüntelenül fel- és alá jártam és semmi egyéb nem járt az eszemben, mint Sándor letartóztatása. Számomra, egyedül álló ember számára a bebörtönzés csak személyes baj volt; ő azonban nős volt, szenvedélyesen szerette a feleségét és most egy fiuk is volt, akit mindazzal a szeretettel szerettek, amelyet első két gyermekük iránt éreztek.

A legrosszabb volt a bizonytalanság. Vájjon mit követhetett el? Mi okból tartóztatták le? Mit akartak tőle? Hónapok múltak; mindinkább aggódtam, de nem kaptam semmi értesítést, míg végül kerülő utakon megtudtam, hogy egy P. S. Lavrovhoz intézett levél miatt tartóztatták le.

Csak később tudtam meg a közelebbi részleteket. Legutóbbi találkozásunk után levelet irt régi barátjához, aki akkor egy szocialista heüiapot, az „Előré”-t adta ki Londonban. Ebben a levélben egészségi állapotomat illetőleg aggodalmának adott kifejezést, felemlítette a sok letartóztatást, amely akkor Oroszországban tö-

megesen végbement és nem titkolta a despotizmus ellen való gyűlöletét. A levelet a harmadik ügyosztály a postán elfogta, mire karácsony estéjén házkutatást tartottak nála. Ez alkalommal még a szokottnál is kíméletlenebbül jártak el. Éjfél után egy féltucat csendőr hatolt a szobájába és mindent átkutatott. Még a falakat is átkutatták; a szegény gyermeket lekapták a fekhelyéről, hogy az ágyakat és matracokat is megmotozzák. De semmit sem találtak és nem is találhattak semmit.

Bátyámat mód felett felháborította ez a házkutatás. Megszokott fesztelenségével így szólt a csendőrtiszthez aki a házkutatást intézte:

– Önre, százados, nem haragszom, ön csekély műveltségű ember és alig tudja, hogy mit cselekszik. De ön, uram, folytatta aztán az államügyészhez fordulva, ön tudja, hogy mi itt az ön szerepe, önnek akadémiai műveltsége van. ön a törvényt ismeri és tudja, hogy minden jogot lábbal tipor és ezeknek az embereknek a törvénytelen eljárását a jelenlétével fedi; ön egyszerűen gazember.

Boszút esküdtek ellene és egészen májusig fogva tartották a harmadik ügyosztályban. Gyermek, egy bájos fiú, aki betegségében még kevesebbnek, még élénkebbnek tűnt fel, halálos betegen feküdt sorvadásban és az orvosok véleménye szerint még csak néhány napja volt hátra. Sándor, aki még soha semmit sem kért az ellenségeitől, most engedelmet kért, hogy utoljára láthassa a gyermekét. Azt kérte, hogy becsületszóra vagy fődözet alatt egy órára hazamehessen.

Megtagadták tőle; nem tudtak erről a boszúról lemondani.

A gyermek meghalt, és anyját még egyszer az örület szélére vitték, amikor bátyámnak tudtára adták, hogy Kelet-Szibériába viszik a kis Minuszinszk városba. Taligán, két csendőr között kellett őt odaszállítani, felesége nem utazhatott vele, de később követhette őt.

– Legalább azt mondjátok meg, hogy mit vétettem, kérdezte, de a levéltől eltekintve semmi vád nem terhelte. Száműzetése oly önkényes volt, hogy rokonaink közül senki sem hitte, hogy néhány hónapnál tovább tarthat. Bátyám panaszt nyújtott be a belügyminisztériumhoz. Az volt erre a határozat, hogy a miniszter mit sem tehet a csendőrség főnökének akarata ellenére. Éppoly hiábavaló volt egy másik panasa, amit a szenátushoz adott be.

Néhány évvel ezután Helén nővérünk a saját elhatározásából egy kérvényt nyújtott át a cárnak. Dmitri rokonunk, Karkov főkormányzója, a császár adjutánsa és az udvar kedvence, akit szintén elkeserített a bátyámmal szemben tanúsított eljárás, sajátkezűleg nyújtotta át a kérvényt a cárnak és néhány szóval meg is támogatta azt. De a boszúvágy, a Romanovok e családi vonása túlságosan kifejlődött volt II. Sándornál. Azt írta a kérvényre „puszt poszidit” (maradhat még). Bátyám tizenkét évig maradt Szibériában és soha nem is tért vissza többé Oroszországba.

Az 1874. év nyarán bekövetkezett számtalan letartóztatás és ama komoly üldöztetés következtében, amelyei körünknek a rendőrség részéről el kellett szenvednie, mélyreható változás állt be az orosz ifjúság felfogásában. Mindaddig az volt a vezérlő gondolat, hogy a munkások és végül a parasztok soraiból egy bizonyos számú tértit keresnek ki, akiket szocialista agitátornak képezhetnek ki. De a gyárak hemzsegetek a spicliktől és nyilvánvaló volt, hogy úgy a küldöttek, mint a munkások, akárhogy is rendezték dolgukat, a letartóztatás és a Szibériába való örökös száműzetés sorsát nem tudták elkerülni. Erre „a néphez” jelszavú mozgalom új, hatalmas formában indult meg: a mindkét nembeli ifjúságból százan és százan siettek az eddig tanúsított elővigyázat megvetésével a vidékre, városokon, falvakon vándorollak keresztül, szinte nyíltan osztogattak röpiratokat, dalokat, kiáltványokat és a tömegeket forradalomra igyekeztek buzdítani. A „bolond év”-nek neveztük magunk között ezt a nyarat.

A csendőrök elvesztették a fejüket. Nem volt elég kezük, amelyekkel az elfogásokat győzték volna és nem volt elég szemük, hogy mindegyik agitátor nyomát kövessék. De ebben a hajszában nem kevesebb, mint ezeröttszáz embert tartóztattak le és ezek felét évekig tartották fogságban.

1875 nyarán egyik napon a közvetlen mellett levő cellából közönséges csizmák könnyű lépéseit hallottam és néhány perc múlva egy beszélgetés morzsáit is felkaptam. Női hang hallat-

szótt a cellából és egy mély basszus hang – nyilván az őré – morgott vissza valamit válaszképpen. Aztán az ezredes sarkantyújának pengését vettem ki, hallottam, amint gyorsan közelebb jött és az őrré támadt és amint a kulcs megfordult a zárban. Valamit mondott és a női hang hangosan felelte:

– Nem beszélgettünk; csak arra kértem őt, hogy hívja elő az altisztet. Aztán ismét becsukódott az ajtó és az ezredes, ahogy kivehettem, halkán káromkodva szidta az őrt.

Tehát már nem voltam egyedül; szomszédnőm volt, aki a szigorú fegyelmet, amely eddig a katonák között uralkodott, eredményesen megtörte. E napon tizenöt hónapi némaság után végre megelevenedtek e falak. Minden oldalról hallottam lábdobbanásokat a padlón: egy, kettő, három, négy . . . tizenegy dobbanás, aztán huszonöt és aztán tizenöt dobbanás. Aztán szünet következett, amelyet három és végül hosszú sorban harminchárom dobbanás követett. Ez a dobogás minduntalan megismétlődött ugyané sorrendben, míg a szomszéd észre nem vette, hogy ezt jelenti: „Kto vy.” (Ki vagy?) A K betű ugyanis a tizenegyedik helyet foglalja el az orosz abc-ében, P a harmadikat és így tovább. Ezzel csakhamar megkezdődött a beszélgetés és rendszerint a rövidített abc szerint folyt, azaz az abc-ét hat egyenkint öt betűs sorra osztottuk és mindegyik betű sorát és abban volt helyét jeleltük meg.

Nagy öröömre úgy találtam, hogy bal oldalt Szerdukov barátom volt mellettem, kivel

csakhamar mindenféléről elbeszélgettem, kiváltképen a rövidített kopogtatás rendszerével. De az emberekkel való érintkezés örömeivel együtt magával hozta a szenvedéseit is. A cellám alatt egy parasztot helyeztek el, akit Szerdukov ismert. Dobogással érintkeztek és munka közben akaratom ellenére is, gyakran öntudatlanul követtem beszélgetésüket. Én is elbeszélgettem velük. A minden foglalkozás nélkül való egyes fogságot a művelt ember is nehezen viseli el, a fizikai munkához szokott és a huzamosabb olvasásra készületlen parasztunk azonban összehasonlíthatatlanul nehezebben elviselhető. Paraszt barátunk igen nyomorúságosan érezte magát és mert a várba való hozatala előtt majdnem két évet töltött egy másik fogházban, megtört ember volt már akkor, amikor a Péter-Pál erődbe került. Bűne abban állt, hogy szocialista beszédekert hallgatott. Csakhamar ijedten vettem észre, hogy néha nincs eszénél. Gondolatai lassanként mind zavartabbak lettek és mindkettőnknek észlelnünk kellett, hogy napról-napra, lépésről-lépésre mint tűnik tova az esze, míg végül a teljesen örül! ember beszédével szólt hozzánk. Félelmetes zaj és vad kiáltás hangzott erre letről föl hozzánk, szomszédunk megőrült, de néhány hónapig még ott tartották a kazamattában, míg az örültek házába vitték, amelyet többé soha el nem hagyott. Borzasztó volt ily körülmények között farmja lenni annak, hogy mint megy tönkre egy ember szelleme ereje. Bizonyos, hogy ez a rémes élmény hozzájárult ahhoz, hogy hűséges, jó Szerdukov bará-

torn ideges izgatottságát fokozza. Amint négy évi börtön után bírói ítélettel felmentették és szabadon bocsátották, agyonlőtte magát.

Egy nap váratlan látogatásban volt részem. Miklós nagyherceg, II. Sándor fivére a várban tartott egyik inspekciója alkalmából, csupán hadsegédétől kísérve, lépett a cellámba. Miután az ajtó becsukódott mögöttem, gyors léptekkel közeledett hozzám.

– Jó napot, Kropotkin. – Személyesen ismert és bizalmas, barátságos hangon, mint régi ismerőkhöz szólt hozzám. – Miképpen lehetséges az, Kropotkin, hogy ön, a kamarásapród, az apródintézet őrmestere, ilyesmibe bonyolódott és most itt, ebben a borzasztó kazamattában van?

Mindenkinek megvannak a maga elvei. – feleltem.

– Elvei? Hát önnek olyanok az elvei, hogy forradmat kell csinálnia?

Mit feleljek neki? Igen? Még azt mondanák, gondoljam magamban, hogy a csendőrök előtt minden választ megtagadtam, de a cár fivére előli „mindent beismertem”. Olyanformán beszélt velem, mint egy katonai intézel parancsnoka, „ki egy kadétnél „vallomást” akar elérni. Mégsem mondhattam „nem”-et, mert ez hazug-ág lett volna. Nem tudtam neki mit válaszolni és szótlanul álltam ott.

– Látja, most szégyenkezik . . .

Erre a megjegyzésre felforrt a vérem és mindjárt meglehetősen, élesen feleltem:

– Kihallgatásom alkalmával megadtam a

válaszom a hivatalnoknak és ehhez nincs semmi hozzátenni valóm.

– De kérem, értse meg Kropotkin, mondta erre legbizalmasabb hangján, nem mint hivatalnok beszélek önhöz, aki kihallgatást akar tartani, hanem mint magánember – egészen úgy, mint magánember, ismételte halkabban.

Gondolatok cikáztak át agyamon. Játszszam el Posa márki szerepét? Szóltak-e a nagyherceg szájával Oroszország császárához Oroszország pusztulásáról, a parasztság tönkjéről, a hivatalnokok önkényéről, az éhínség fenyegető veszedelméről? Mondjam-e neki, hogy a parasztokat akartuk vigasztalatlan helyzetükből kisegíteni és őket ismét talpra állítani – és kíséreljem-e meg ezzel II. Sándorra hatni? Villámgyorsasággal kergették egymást e gondolataim, míg végül is így szóltam magamban: „Soha! ostobaság! Minderről tudnak ők. A nép ellenségei ők és az ily beszéd nem változtat rajtuk semmit.”

Azt feleltem neki, hogy mindig hivatalos személyiség marad és nem tudom őt magánszemélynek tekinteni. Miután erre közömbös dolgokról kérdezősködött, így szólt hozzám:

– Nem Szibériában, a decembristákkal összekeverülve jutott ily gondolatokba?

– Nem, én csak egy decembristát ismertem és azzal sem folytattam semmi említésre méltó beszélgetést.

– Tehát Pétervárott jutott hozzájuk?

– Mindig az voltam, aki most vagyok.

– Hogyan, már az apródintézetben is ilyen volt? kérdezte elszörnyűködve.

– Az intézetben gyermek voltam és ami homályosan dereng az ifjúság előtt, az a férfikorban szilárd alakot ölt.

Még néhány hasonló kérdést intézett hozzám és most világos tudatára jöttem annak, hogy mire törekszik. Megkísérelte, hogy vallo-mást csikarjon ki belőlem és képzeletem élénken elém festette, amint a bátyjának mondja: „Mind-ezek a vizsgáló közegek szamarak. Nekik nem felelt semmit, de én csak tíz percig beszéltem vele és nekem mindent elmondott.” Ez boszan-tott és amikor így szólt hozzám:

– Mint is bocsátkozhatott össze ezzel a népséggel, parasztokkal és névtelen emberekkel? élesen feleltem neki:

– Már kijelentettem önnek, hogy a vizsgáló hivatalnokoknak megadtam már a válaszom. Erre hirtelen elhagyta a cellámat.

Később egész legendát csináltak ebből az őriálló katonák. Az a személy, aki menekülésem alkalmával előhajtattott a kocsival, amelyen megszöktem, katonasapkát hordott és szőke pofaszakállával némileg hasonlított a nagyherceghez. Így támadt a pétervári helyőrség katonái között az a monda, hogy a nagyherceg jött a kiszabadításomra és ő szöktetett meg.

TIZEDIK FEJEZET.

Vizsgálati fogságom. – Megbetegedésem. – A katonai kórházban. – Szökési tervek. – Szerencsés megmenekülésem. – Utam a külföldre.

Két év múlt el. Néhány társam meghalt, néhány megőrült, de arról, hogy esetünk bíróság elé kerüljön, még semmi sem hallatszott.

A második év vége felé az én egészségem is megrendült. A tölgyfafsámolyt nehéznek találta a kezem és a mértföldnyi út végtelen távolságnak tűnt fel előltem. Minthogy mintegy hatvanan voltunk a várban, a téli napok rövideje okából csak tíz percnyi tartózkodásra vezettek le az udvarra. Mindent megtettem, ami tőlem telt, hogy rugékonyságomat megőrizzem, de a „sarki telelés”, amelyet nem váltott fel a nyár, úrrá lett felettem. Szibériai utamról a skorbut könnyű szimptomáit hoztam magammal, amelyek most, a hely sötétsége és nedvessége mellett erősebbé fejlődtek, így ért el engem is a börtönélet e kínzó betegsége.

1876. márciusában vagy áprilisában végre megmondták nekünk, hogy a harmadik osztály

már befejezte az „elővizsgálat”-ot. Az „eset”-et a rendes bíróság elé utalták és ennek következtében a vizsgálati fogságba helyeztek át minket.

Ez egy nemrégiben, francia és belga fogházak mintájára megépített épület volt, amely kicsiny cellákkal teli négy emeletből állt. Mind-egyik cellának egy ablaka volt, amely a belső udvarra nyílt és egy ajtója, amely a balkonra vezetett; az egyes emeletek balkonját vaslépcsők kötötték össze.

Társaim számára az e fogságba való áthelyezés jelentékeny javulást jelentett. Itt több élet volt, mint a várban és jobb alkalom nyílt a levelezésre, a rokonokkal való beszélgetésre és a kölcsönös érintkezésre. Egész nap háborítlanul lehetett a falkopogtatást folytatni és ily módon egy fiatal szomszédomnak elejétől végig elmondhattam a párisi kommün történetét, ami természetesen egy hétig tartó kopogó-beszédbe került nekem.

Egészségi állapotom itt még rosszabbra fordult, mint az utóbbi időben a várban. A nehéz levegőjű kis cellában, amely egyik sarkától a másikig csak négy lépés volt és a temperatúrát, amely mihelyst a gőzcsövek működni kezdtek, a fagyos hidegből kiállhatatlan hőségbe csapott át, nem bírtam kitartani. A járkálásnál annyiszor meg kellett fordulnom, hogy néhány perc múlva elszédültem és a napi tíz percnyi mozgás a magas téglafalak által körülzárt udvar egyik sarkában, semmiképen sem tudott felüdíteni. Ami a fogházorvost illeti, az „az ő fogháza”-ban a „skorbut” szót hallani sem akarta és így

a legjobb, amit az ember megtehetett, az volt, hogy nem is beszélt róla.

Minthogy véletlenül rokonaim egyike, egy ügyvéd neje, csak néhány lépésnyire lakott a fogháztól, megengedték nekem, hogy ő élelmez-hessen. De az emésztésem oly rossz volt, hogy nemsokára egész nap nem bírtam többet megenni, mint egy kis darab kenyere! és egy vagy két tojást. Erőm ennek következtében rohamosan fogyott és általános volt a vélemény, hogy legfeljebb két hónapig élhetek még. Amint a második emeleten lévő cellámba mentem a lépcsőkön felfelé, kétszer-háromszor meg kellett állnom pihenni és emlékszem rá, amint egy öregebb börtönőr egyszer sajnálkozva mondta:

– Szegény ember, maga nem éri meg a nyár végét.

Rokonaim ily körülmények között a legnagyobb mértékben kétségbeestek. Helén nővérem ki akarta eszközölni, hogy jótállás ellenében bocsássonak szabadon, de az államügyész, Snbin, szardonikus mosolylyal felelte neki:

– Ha orvosi bizonyítványt hoz, amely szerint tíz napon belül várható a halála, szabadon bocsátom.

Megvolt az az elégtétele, hogy nővérem beleroskadt egy székbe és zokogni kezdett. Anynyit azonban sikerült elérnie, hogy egy kiváló orvos, a pétervári helyőrségi kórház főorvosa megvizsgált. Az éles eszű öreg úr a lehető leglelkiismeretesebb vizsgálat után arra az eredményre jutott, hogy nincs szervi bajom, hanem csak a vér elégtelen oxidációja miatt szenvedek.

– Minden, amire szüksége van, az a levegő, mondta. Aztán néhány percig habozva állt ott és végül határozott hangon tette hozzá: Itt nem használ semmi beszéd; ön itt nem maradhat, innen el kell kerülnie.

A kórházban csakhamar magamhoz jöttem. Tágas szobát adtak a földszinten, közvetlenül az őrszoba mellett. Hatalmas, rácsos, délre néző ablaka egy kis, két fasorral benőtt sétahelyre nyílt, amelynek túlsó oldalán, egy nagy téren kétszáz ács azzal foglalatzkodott, hogy fabarakkot emelt a tífuszbetegek számára. Minden este jó óra hosszát karban énekeltek, amilyen kar csak az ács-artellben alakulhat meg. Egy ór, akinek házikója szemben volt az én szobámmal, járt fel és alá a sétatéren.

Ablakom egész nap nyitva volt és elgyönyörködhettem a nap sugaraiban, amelyeket oly rég nélkülöztem. Teljes tüdővel szívtam a balzsamos májusi levegőt és egészségi állapotom igen gyorsan javult – igen is gyorsan, ahogy azt csakhamar gondoltam. Kevés idő múlva ismét meg tudtam emészteni a könnyebb ételeket, erőm gyarapodott és újult energiával fogtam munkához. Minthogy nem láttam annak lehetőségét, hogy művem második kötetét befejezzem, tömör áttekintést írtam arról, ami az első kötetben már megjelent.

A várban egy társamtól, aki a kórházi fogházban volt, azt hallottam, hogy nem esnék nehezemre onnan megszökni, amiért is barátaimat értesítettem új tartózkodási helyemről. De ki-

derült, hogy a szökés sokkal nehezebb innen, mint ahogy azt a közlés alapján hittem. Szigorúbban őriztek, mint ezelőtt; a folyosón álló őrnök a helye az ajtó előtt volt és egyáltalán tilos volt a szobát elhagynom és a kórházi katonák, valamint az öreg tisztek is, akik a szobámba léptek, nyilvánvalóan féltek attól, hogy egy vagy két percnél tovább maradjanak.

Barátaim mindenféle tervet kovácsoltak kiszabadításomra és e tervek közül egynéhány határozottan nagyszerű volt. Így az egyik szerint át kell ráspolyoznom ablakom vasrostélyát. Aztán két barátom egy esős éjszaka, amikor az őrházikójában szendereg, hátulról oda oson, a házikót felborítja úgy, hogy az a katonára düljön és anélkül, hogy megsebesítené, mint egérfogóban tartaná, mialatt én az ablakon kiugrom. De váratlan módon jobb megoldás kínálkozott.

– Folyamodjék, hogy engedjék meg önnek a sétálást, súgta oda nekem egy nap a katonák egyike. Követtem a tanácsát; az orvos támogatta kérvényemet és így megengedték nekem, hogy minden délután négy órakor egy órahosszat a fogház udvarán tartózkodhassam. A kórház betegeinek hosszú zöld flanel-köponyegét kellett ilyenkor magamon hordanom, de minden nap odaadták a csizmámat, mellényemet és nadrágomat is.

Soha sem felejttem el első sétáimat. Amint kivezettek, egy teljes háromszáz lépésnyi hosszú és több mint kétszáz lépésnyi széles, fűvel benőtt udvart láttam magam előtt. A kapu nyitva

volt, úgy, hogy akadálytalanul láthattam az utcát, a szemközt levő hatalmas kórház-épületet és az arra elmenő embereket. A fogház küszöbénél megálltam, mert az udvar és a kapu láttára, képtelen voltam megmozdulni.

Az udvar egyik végén állt a fogház, egy keskeny, mintegy százötven lépés hosszú épület, amelynek két végén őrház volt. Mindkét őr fel és alá járt az épület előtt és a gyepen egy ösvényt taposott ki. Ezen az ösvényen kellett sétálnom, mialatt a két őr folytatta fel- és alájárkálását, úgy hogy soha sem voltam tíz-tizenöt lépésnél távolabb a kettőtől. Három kórházi katona pedig az ajtó küszöbére telepedett le.

E tágas udvar szemközt levő végén egy tucat taligáról fát raktak le és mintegy tizenkét paraszt a fal mentén egy nagy rakásba rakta azt. Az egész udvart vastag deszkákból való kerítés vette körül. A kapu nyitva volt, hogy a taligák ki és bejárhassanak rajta. Ez a nyitott kapu lebilincselte. „Nem szabad oda bámulnom” – mondtam magamban és mégis az egész időn át odanéztem. Mihelyst visszavezettek cellámba, megírtam barátaimnak a jó újságot.

„Szinte képtelennek érzem magam arra, hogy a titkos jeleket alkalmazzam” – irt am reszkető kézzel és szinte olvashatatlan jeleket firkantottam le. „A szabadság e közelsége ejt oly remegésbe, mintha lázban lennék. Ma kivezettek az udvarra; a kapu nyitva volt és nem állt mellette őr! Ezen az őrizetlen kapun akarok kiszaladni; őreim nem érnek utól engem”, – és megírtam szökésem tervét. „Egy hölgy jön egy

nyitott kocsin a kórházhoz. Kiszáll és a kocsi olt vár az utcán ötven egynéhány lépésnyire a kaputól. Ha majd négy órakor kivezetnek, egy darabig fel és alá járok kalappal a kezemben és, ha egy barátom, aki majd a kapu előtt elmegy, ezt így látja, úgy ez azt jelenti, hogy a fogházban minden rendben van. Erre ti a magatok részéről egy jellel közlitek velem, hogy az utcán minden rendben van. E jel nélkül nem mozdulok a helyemről, mert ha egyszer kint vagyok a kapun, nem szabad, hogy ismét megfogjanak. Csak fény- vagy hanghatással szabad nekem jelt adnotok. így a kocsis megemelheti a lakk kalapját úgy, hogy a napsugarak visszaverődnek a kórház főépületén; vagy, ami jobb még, gyűjtson egy nótára és folytassa azt, amíg az utca biztonságot adó. A legjobb persze az volna, ha azt a kicsiny, szürke házat, amelyei az udvarból látok, használhatnátok fel és ennek ablakából adhatnátok meg nekem a jelt. Az őr úgy fog utánam szaladni, mint a kutya a nyúl után; de neki egy kört kell majd végigfutnia, míg nekem egyenes vonalat kell megfutnom és én *akarom*, hogy tíz-tizenöt lépéssel előtte legyenek. Az utcán aztán a kocsiba ugrom és galopban iramodunk tova. Ha az őrség lő – ezen nem lehet változtatni, – ez számításunkon kívül esik; és aztán amikor a fogságban a biztos halálnak a szemébe néz az ember, a szabadság megérdemli ezt a kockázatot.”

Ellenindítványokat tettek, de végül is ezt a tervet fogadták el. Körünk vette a dolgot a kezébe; emberek, akiket sohasem ismertem, fog-

lalkoztak vele, mintha legkedvesebb testvérük kiszabadításáról volna szó. Azonban a vállalkozás útjába sok nehézség tódult, eközben pedig félelmetes gyorsasággal telt az idő. Noha megfeszült erővel dolgoztam tovább és késő éjszakáig írtam, az egészségem valósággal elképesztő gyorsasággal javult. Amint első ízben eresztettek ki az udvarra, csak mint egy teknősbéka tudtam a gyalogösvényen tovamászni és most elég erősnek éreztem magam ahhoz, hogy szaladjak. Természetesen még mindig teknősbéka léptekkel mozogtam, nehogy sétáimat megszüntessék, azonban természetes élnékséggemmel minden pillanatban elárulhattam volna magam. Közben a társaimnak több, mint húsz segítőt kellett szerezniök, egy megbízható lovat és tapasztalt kocsist találniok és százféle akadályt kiegyenlíteniök, amilyen akadály az ilyesféle vállalkozásnál már elő szokott fordulni. Az előkészület mintegy egy hónapig tartott és mindennap visszavihettek volna a vizsgálati fogságba.

Végre meghatározták a szökés napját. Június 29-én van az ó-időszámítás szerint Péter Pál napja. E napon szerettek volna barátaim kiszabadítani, amivel vállalkozásuknak némi szentimentális vonást adtak. Tudtomra adták, hogy jeladásomra, amivel tudatom velük, hogy „bent minden rendben van”, egy kis, vörös gyermekléggömb felbocsátásával fogják a maguk részéről jelezni, hogy „kint minden rendben van.” Aztán előjön a kocsi, felhangzik a nóta annak jeléül, hogy szabad az út.

29-én kimentem, levettem a kalapom és vártam a léggömböt. De semmi sem látszott belőle. Elmúlt egy félóra, erre egy kocsi dübörgését vettem észre az úton, hallottam, amint egy ember egy előttem ismeretlen nótát énekel, de a léggömb nem mutatkozott.

Az óra letelt és megtört szívvel tértem vissza a szobámba. „Valaminek rosszul kellett sikerülnie”, gondoltam magamban.

Ami lehetetlennek tűnt fel, az e napon következett. Pétervárott, a Gosztinoj-dvor közelében százszámra lehet gyermek-léggömböt vásárolni. És ezen a reggelen egy sem volt kapható. Végre egyet felfedeztek. Egy gyereké volt, de mert már öreg volt, nem tudott felszállni. Barátaim erre egy mechanikushoz futottak, egy hidrogén előállításához való apparátust vettek és megtöltötték vele a léggömböt, de semmivel sem szállt fel magasabbra, mert a hidrogén nem volt elég száraz. Az idő sürgetett. Erre egy hölgy az esernyőjére erősítette a ballont és ezt a feje fölött magasan feltartva járt ide-oda a magas fal mentén elmenő utcán, azonban én semmit sem vettem észre belőle, mert a fal túl magas, a hölgy pedig túlkicsiny volt.

Amint pedig végül kiderült, a legnagyobb szerencse volt ez a ballonnal való kudarc. Amikor ugyanis az óra letelt és a kocsink végigment az utcán, amelyen szökésem esetén végig kellett volna vágtatnia, egy keskeny utcában jó tucát taliga, amely fát fuvarozott a kórházba, megállította. A taligás lovak az utca mindkét oldalán egymásmellé kerültek és kocsinknak lassan kel-

lett közöttük elmennie és egy utca szögleten egyáltalán nem is tudott továbbjutni. Ha benne ültem volna, egészen bizonyosan megfogtak volna.

Tehát a jelzések egész sorát állapították meg az utcán végig, amelyen menekülő utánnak végig kellett vezetnie, hogy teljesen biztosak legyünk abban, hogy szabad az út. A kórháztól szinte egy fél mértföldnyi hosszúságban álltak fel a barátaim. Az egyiknek zsebkendővel a kezében kellett az utcán fel és alá járkálnia és a zsebkendőt, ha taligák jönnek, zsebredugnia, egy másikkal egy kövön kellett ülnie és cse-resznyét ennie és ezzel felhagynia, ha a taligák közelednének és így tovább. Mindezek a különböző utcákon megadott jelek egészen a kocsigig folytatódtak. Ezenkívül a barátaim az említett sűrű kis házat is kibérelték, amelyet az udvarból láthattam és a nyitott ablaknál egy hegedűt állítottak fel, akinek arra a jelre, hogy „szabad az út”, hegedülnie kellett.

A vállalkozás keresztülvitelét másnapra állapítottuk meg, mert a további halasztás veszedelmesnek látszott. Már a kocsi megjelenése is feltűnt a kórházi embereknek; aztán a hatóságok is valami gyanúsat hallhattak, mert hallottam, amint az őrség tisztje megkérdezte az ablakom alatt álló őrt:

– Hol a golyós töltény? Gyámoltalanul szedte ki őket a patrontáskájából; néhány percbe telt, amíg ki tudta venni. A katonatiszt rátámadt: Nem megmondták nektek, hogy ma éjszakára négy golyós töltényt tartsatok készen a zub-

bonyzsebben? És addig állt ott a legénynél, amíg az a négy töltényt a zsebébe nem dugta. – Jól vigyázz, mondta neki, amikor elment.

A jelzésekben való megállapodást haladéktalanul közölniök kellett velem. Evégből másnap két órakor egy hölgy, egy kedves rokonom jött a fogházba és engedelmet kért arra, hogy egy órát adhasson át nekem. Minden nekem szánt holminak az államügyész kezén keresztül kellett mennie, de mert most csak egy tok nélkül való óráról volt szó, eltekintettek e rendszabálytól. Azonban az óra egy piciny, siffrírozott levelet tartalmazott, amely az egész tervet közölte velem. Ez a vakmerőség első pillanatra megdöbentett. A hölgyet, akit magát is politikai okokból üldözött a rendőrség, ott a helyszínen elfogták volna, ha valaki véletlenül felnyitotta volna az óra fedelét. Ő azonban, amint láttam, egészen nyugodtan hagyta el a fogházat és lassan ment végig a sétányon.

Mint rendesen, négy órakor kijöttem. Csakhamar hallottam a kocsí robogását és néhány perc múlva a hegedű hangja hatolt a szürke házacskából az udvarunkba. De most épp az épület másik végén voltam. Amint aztán onnan mintegy száz lépésnyire – az ösvénynek a kapu felé eső végére értem, az őt szorosán mögöttem volt. Még egyszer oda és vissza, gondoltam – de mielőtt még a másik végére értem volna, egyszerre elhallgatott a hegedű.

Több mint egy negyedóra telt el kínos szorongásban, amíg a megszakítás okát megtudhattam. Ekkor ugyanis egy tucat nehezen

megrakolt fástaliga fordult be a kapun és az udvar másik vége felé tartott, A hegedűs rögtön rákezdett – és meg kell adnom, jól játszott – Koncsky egy viharos mazurkájára gyújtott rá, mintha mondani akarná: „Rajta, most, itt az idő!” Lassan mentem a gyalogösvénynek a kapuhoz közel eső végére, megreszketve arra a gondolatra, hogy a mazurka elakad, mielőtt célomat elérném.

Amint a végére értem, megfordultam. Az ör mögöttem öt-hat lépésnyire megállt és más felé nézett. „Most vagy soha!” Jól emlékszem rá, ez a gondolat villant át az agyamon. Zöld flanel-köpponyegem ledobtam magamról és szaladni kezdtem.

Sok napon át gyakoroltam magam a mértékfölött hosszú és bő ruhadarab eldobásában. Oly hosszú volt, hogy alsó végét a bal karomon hordtam úgy, ahogy a hölgyek szokták lovaglószoknyájuk uszályát. De akárhogy is igyekeztem, nem tudtam egy lökésre tőle megszabadulni. A hónalj nyitásánál felfejtettem, de ez sem használt semmit. Erre elhatároztam, hogy abba gyakorlom bele magam, hogy két mozdulatra vessem le, az egyik mozdulattal a végét dobtam le a karomról, a másikkal a kabátot vetettem le a földre. Türelmesen gyakoroltam ezt a szobámban és úgy ment, mint az exercírozásnál a fegyverrel való gyakorlat: „Egy, kettő!” és a földön volt.

Nem bíztam túlsókat az erőmben és eleinte, hogy takarékoskodjam vele, meglehetősen lassan futottam. De alig tettem néhány lépést, ami-

kor az udvar másik végében lévő parasztok, akik a fát összerakták, kiabálták:

– Elszalad! Fogjátok meg – és el akarták állni az utamat a kapunál. Erre úgy szaladtam, mintha életemről volna szó. Semmi egyébre nem gondoltam, mint arra, hogy gyorsan fussak – még a lyukra sem, ami a kapunál a taligák kezei következtében keletkezett. „Szaladj, fuss, ahogy csak tudsz” biztattam magam.

Amint a barátaim, akik e jelenetet a szürke házból látták, később elmondták nekem, az őrmeg a három katona, aki a küszöbön ült, utánam szaladt. Az őrmeg oly közel ért hozzám, hogy biztosak voltak abban, hogy megfog. Többször utánam dőfött a fegyverével, hogy a szuronyával beleszúrjon a hátamba és egy pillanatra már azt hitték a barátaim, hogy el is ért. Nyilvánvaló, hogy üldözöm oly biztos volt abban, hogy ily módon megkerít, hogy nem is lőtt. De én megtartottam előnyömet és a kapunál fel kellett adnia a reményt, hogy még utói érhet.

Mihelyst a kaput szerencsésen elhagytam, nagy ijedelmemre észrevettem, hogy a kocsiban egy polgári egyén ül katonasípkával a fején, az arcát pedig tőlem elfordítva tartja. „Elárultak!” – volt az első gondolatom. Társaim azt írták: ”Ha az utcán vagy, ne tartsd magad elveszettnek, ott lesznek jó barátaid, akik szükség esetén megvédelmeznek”, ezért nem akartam a kocsiba beleugrani, ha esetleg egy ellenség ülne benne. Amint azonban közelebb értem a kocsihoz, láttam, hogy a férfi szürke pofaszakállt hord, amely egy jó barátomra emlékeztetett.

Ugyan nem tartozott a körünkbe, de személyes jó barátságban voltunk és nem egyszer volt alkalmam vakmerő bátorságát megismerni és látni, hogy ereje, ha arra szükség volt, valósággal herkulesi volt. Mit keresne ez itt? Lehetséges volna? Gondoltam és már a nevét akartam kiáltani, amint még idejében visszatartottam magam és ehelyett, még futásközben, a kezemmel tapsoltam, hogy figyelmét felhívjam. Felém fordult és most már tudtam, hogy kicsoda.

– Ugorj be, hamar, gyorsan! – kiáltotta borzasztó hangon és kezében lövésre készen tartott revolverrel a leghevesebb szavakkal hajszolta a kocsist. Hajts! Gyorsan hajts, vagy lelőlek – fickó, kiáltotta a kocsisra. A ló, egy szép, kipróbált trapper, amelyet erre a célra szereztek be, a legteljesebb galoppban hajtott tova.

– Fogjátok meg! ne engedjétek! hangzott mögöttünk harsányan sok torokból, mialatt barátom a segítségemre volt, hogy egy cilindert és elegáns felöltőt vegyek magamra. De az üldözők részéről kevesebb veszedelem fenyegetett, mint a katona részéről, aki körülbelül azzal a hellyel szemben állt őrt, ahol a kocsi állt. Ha csak néhány lépést tesz gyorsabban előre, megakadályozhatta volna a kocsiba szállásom, vagy megállíthatta volna a lovat. Egy barátomnak tehát az a feladat jutott, hogy a katona figyelmét beszélgetéssel elvonja. A legjobb eredménnyel végezte e feladatát. Minthogy a katona egyszer a kórház laboratóriumában dolgozott, barátom tudományos fordulatot adott a beszélgetésnek, miközben a mikroszkópról és azokról a csodák-

ról kezdett neki beszélni, amelyeket feltár előttünk. Az emberi test egy bizonyos parazitáját kérdezte tőle:

– Láttá már, bogy mily óriási farka van?

– Mit mond? A farka?

– Persze, hogy farka; oly vastag a mikroszkóp alatt.

– Ne beszéljen nekem ilyeneket, felelte a katona. Ezt én jobban tudom. Ezt néztem meg először a nagyító üveg alatt.

Ez az élénk beszélgetés folyt le, épp akkor, amikor elszaladtam mellettük és a kocsiba ugrottam. Mindez úgy hangzik, mint egy mese, pedig tény.

A kocsi hirtelen egy keskeny utcába fordult be, hogy ugyanazon fal mentén menjen el, amely mellett a parasztok a fát rakták rakásba, akik most mindannyian utánam szaladtak. A fordulat oly hirtelen volt, hogy a kocsi felfordult volna, ha barátomat is utánam vonva, bele nem vetettem volna magam a kocsi belsejébe és ezzel nem állítottam volna helyre az egyensúlyt.

A keskeny utcán végig száguldtunk és aztán balra fordultunk. Ott egy korcsma ajtajában két rendőr állt, akik kísérom szolgálati sapkájának láttára katonamódra tisztelegtek.

– Pszt, pszt, szóltam szomszédomnak, aki borzasztóan izgatott volt; minden jól megy, a csendőrök tisztelegnek nekünk. Erre a megjegyzésre a kocsis hátrafordult és felismertem benne egy másik barátomat, aki nagy boldogsággal telt mosolygott reám.

Mindenfelé láttuk barátainkat, akik intettek

nekünk, vagy pedig, mialatt jó lovunk teljes galoppban vágatott el mellettük, odakiáltották, hogy „jó szerencsét”. Aztán a széles Nevszki-Prospektre fordultunk be, egy mellékutcába tértünk, egy kapunál kiszálltunk és elküldtük a kocsit. Az egyik lépcsőn felszaladtam és a legfelsőbb fokon beleborultam sógornóm karjai közé, aki fájdalmas aggodalommal várt. Egy lélekzetre nevetett és sírt és más ruhát adott, hogy a leggyorsabban öltözködjem át és leborotváljam feltűnő szakállamat. Tíz perc múlva a barátom és én elhagytuk a házat és bérkocsiba szálltunk.

Ezenközben a fogházőrség tisztje és a kórházi katonák kirohantak az utcára és nem tudták, hogy mihez fogjanak. Köröskörül nem volt egy kocsit sem, mert húsz percnyi körzetben mindegyiket kibérelték a barátaink. Egy öreg parasztasszony, aki az összegyűlt tömegbe került bele okosabb volt, mint valamennyi együttvéve.

– Szegények, mondotta mintegy saját magában beszélgetve, ezek bizonyára a Prospekt-re kerülnek ki és ha valaki az utcán, amely egyenesen a Prospektre visz, végigfut, elfogja őket. Teljes igaza volt és a tiszt odaszaladt a lóvonat kocsijához, amely onnan csekély távolságban megállt volt és kérte, hogy adják oda neki a lovakat, hogy valaki átlovagolhasson velük a Prospektre. Azonban makacsul vonakodtak neki a lovakat átengedni és a tiszt nem akart erőszakot alkalmazni.

A hegedű játékos és a hölgy, akik a szürke

házacskában voltak, kirohantak és belevegyültek a tömegbe. Együtt hallgatták a többivel, amint az öreg asszony a fent említett jó tanácsot adta és amint az emberek lassanként széjjelszóródtak, ők is nyugodtan út jókra mentek.

Szép délután volt. A szigetekre mentünk, ahol a pétervári arisztokrácia derült tavaszi napokon el szokta nézni a naplementéi. Útközben, egy félreeső utcában egy borbélynál levétettem a szakállam, ami külsőmet némileg, de nem nagyon megváltoztatta. Céltanul kocsiztunk ide-oda a szigetekén és mert csak későn volt szabad éjjeli szállásunkra térni, nem tudtuk, hogy hová forduljunk.

– Mihez fogjunk addig? kérdeztem barátomat, akit ugyancsak ez a kérdés foglalkoztatott.

– Dononhoz! kiáltotta oda egyszerre a kocsisnak, ami az első pétervári vendéglő neve volt. Senkinek nem jut az eszébe, Donnónál keresni, jegyezte meg nyugodtan. Mindenütt keresni fognak, csak itt nem; és egy jó ebédrel és egy korty jó itallal megünnepelhetjük szerencsés megmenekülésedet.

– Mit felelhettem ily okos indítványra? Elhajtattunk Dononhoz, átmentünk a diner alatt fényesen kivilágított, vendégekkel teli termeken, lefoglaltunk egy kis szobát és ott töltöttük az egész estét egészen addig az óráig, amikor vártak. A házat, amely előtt először le szálltunk, alig két órával azután, hogy elhagytuk, átkutatták, valamint szinte valamennyi barátom lakását is. De hogy Donnónál is keressenek, senkinek sem jutott az eszébe.

Néhány nap múlva egy szobát kellett volna elfoglalnom, amelyet számomra kibéreltek és amelybe hamis névvel és megfelelő útlevéllal a birtokomban beleköltözökdhettem volna. De a hölgy, akinek kocsin oda kellett volna engem vinnie, oly elővigyázatos volt, hogy a behurcolkodás előtt még egyszer felkereste a házat és úgy találta, hogy a környék hemzseg a kémektől. Olyan sokan jöttek oda a barátaim közül, hogy megtudakolják, vajjon biztonságban leszek-e, hogy a rendőrség gyanakodni kezdett. Ezenkívül a harmadik ügyosztály megsokszoroztatta arc-képeimet és száz példányszámra osztotta széjjel a rendőrség és csendőrség körében. Valamennyi titkos rendőrrel, akik látásból ismertek, keresettek engem, mások mellé, akik személyesen nem ismertek engem, katonákat és fogházőröket adtak, akik fogságom ideje alatt láttak. A cár dühös volt, hogy ily szökés úgyszólván a szemei előtt és fényes napvilágnál sikerülhetett és kiadta a parancsot:

– Okvetlenül meg kell keríteni!

Lehetetlenség volt Pétervárott maradnom, léhát a város környékén levő falusi házakban tartózkodtam. Egy fél tucat húséges barátommal laktam egy faluban, amely ebben az évszakban a péterváriak kedvelt kirándulóhelye volt. Aztán elhatároztuk, hogy a külföldre megyek. Mint-hogy azonban egy idegen újságban olvastuk, hogy a balti tartományokban és Finnországban valamennyi határ- és végállomást titkos rendőrök szállták meg, akik engem személyesen ismertek, oly útirányt választottam, amelyikre a

legkevésbbé gondoltam volna. Egy barátom útlevelével a zsebemben egy másik barátom kíséretében, átmentem Finnországon és északra, a Battni-öböl egy félreeső kikötőjébe mentem, ahonnan átkeltem Svédországba.

Amint már a hajó fedélzetén voltam és az már épp indulóban volt, barátom, aki a határig elkísért, elmondta nekem azokat a pétérvári újságokat, amiknek mindeddig való elhallgatását megígérte volt a barátainknak. Helén nővéremet, valamint sógornőm nővérét, aki amióta bátyám és a felesége Szibériában volt, hónaponként egyszer meglátogatott, a szökésemben való közreműködés gyanúja alatt letartóztatták.

A nővéreim mitsem tudott a szökés előkészítéséről. Csak miután az megtörtént, sietett hozzá egyik barátom az öröndetes hírrel. Hiába esküdözött, hogy semmit sem tudott a szökés tervéről, mégis elragadták gyermekei mellől és két hétig fogságban tartották. A sógornőm nővére tudta ugyan, hogy valami készül, de ennek végrehajtásában semmi része sem volt. Egyszerűen megfontolva a dolgot, a hatóságok maguk is rájöhettek volna, hogy valaki, aki nyíltan meglátogatott a fogházban, az ily vállalkozásba nem bonyolódik bele. Mégis két hónapnál tovább kellett fogságban maradnia és hiába való volt férjének, egy ismert ügyvédnek minden kísérlete, hogy szabadonbocsáttatását kieszközölje.

– Már tudjuk, mondták neki a csendőrtisztek, hogy mi része sem volt a szökésben, de lássa, az nap, amikor elfogtuk, azt mondtuk a császárnak, hogy megtaláltuk és elfogtuk azt a sze-

mélyt, aki az egész szöktetést rendezte. Most bizonyos időbe kerül, amíg előkészítjük őt arra, hogy nem ő az igazi bűnös.

Megállás nélkül utaztam Svédországon át és értem el Krisztiániát. Itt néhány napig vártam egy gőzösre, amelynek Hullba kellett mennie és ezt az időt arra használtam fel, hogy a norvég storting parasztpártját ismerjem meg. Amint a gőzhajóra mentem, félő aggodalommal tettem fel magamban a kérdést: „Mely lobogó alatt evez – a norvég, német, angol alatt?” Amint aztán a Union Jack csillagját láttam, azt a lobogót, amely alatt oly sok menekülő orosz, olasz, francia, magyar és más talált menedéket, szívem mélyéből üdvözöltem azt.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

Működésem célja Nyugat-Európában. – Tartózkodásom Edinburgban és Londonban. – Újságírói munkálkodásom a „Nature”-ban és a „Times”-ban. – Átköltözködésem Svájcba. – A nemzetközi munkásszövetség és a német szociáldemokrácia. – Az internationale munkássága Franciaországban, Spanyolországban és Olaszországban.

Amint Anglia partjai felé közeledtünk, az északi-tengeren vihar dühöngött. De az elemek e tombolása elbájolt. Élvezetem telt abban, ahogy a gőzösnek a dühösen elébe gördülő hullámok ellen való harcát néztem és órákhosszat ültem az elülső fedélzet legelején és türtem, hogy a hullámok habja arcomba freccsenjen. A komor kazamattában való két évi tartózkodásom után úgy éreztem, mintha énem minden porcikájába új élet költözött volna bele és a legteljesebb munkálkodás után epedtem.

Csak néhány hétig vagy hónapig, amíg elül

a lárma, amit üldözőim szökésem miatt csaptak, akartam a külföldön maradni és ezalatt egy kissé megerősödni. Levasov név alatt szálltam partra és mert az orosz követség kémei csakhamar a sarkamban lettek volna, először Edinburgba mentem.

De sohasem tértem többé vissza Oroszországba. Csakhamar megragadott az anarkista mozgalom hullámverése, amely épp akkor volt Nyugat-Európában emelkedőben, és az az érzésem volt, hogy többen használhatok, ha e mozgalmat való kifejezésére juttatni segíték, mint amennyit Oroszországban érdekében előreláthatólag megtehetek. Hazámban, különösen a munkások és parasztok között, sokkal jobban ismertek, mintsem, hogy nyílt propagandát üzhettem volna. Ezenkívül pedig később, amikor ott a mozgalom összeesküvésekre és az autokrata uralom képviselője ellen való fegyveres harcra tért át, a népmozgalom minden gondolatát szükségszerűleg elejtették, holott minden hajlamom inkább a dolgozó, kínlódbó tömegekkel való együttműködés felé vonzott. Hogy oly eszméket terjesszek közöttük, amelyek minden munkás boldogságát célozzák; hogy az eszményeket és alapelveket, amelyeken a jövőendő társadalmi forradalom felépül, mélységükben és terjedelmükben kiépíteni segítsem; ezeket az eszményeket és alapelveket kifejleszteni segítsek; de nem mint a vezetőkből kiindult parancsolatokat, hanem mint saját belátásuk eredményeit és hogy azáltal most, amikor arra hivatottak lettek, mint a társadalomnak új, csak-

ugyan az egyenlőségen alapuló szervezeteinek alkotói lépjenek a történelmi arénába, – ez az emberiség fejlődése érdekében szükségesebbnek tűnt fel előttem, mint minden, amit Oroszországban megtehetek. Ezért azokhoz a kevesekhez csatlakoztam, akik ez irányban tevékenykedtek Nyugat-Európában és azok helyébe léptem, akiket az évek hosszát tartó nehéz küzdelem kimerített.

Amint Hullban partra szálltam és Edinburgba mentem, csak egynéhány orosz ismerősömnek és jurabeli barátomnak adtam tudtul Angolországba való szerencsés megérkezésemet. Egy szocialistának mindig a saját munkájával kell a kenyerét megkeresnie és ezért mihelyst egy kis szobát béreltem ki a skót főváros egyik külvárosában, megkíséreltem, hogy munkát találjak.

Gőzösünk utasai között volt egy norvég tanár is, akivel többször elbeszélgettem, miközben azt a kevés svéd tudományt, amit valaha megtanultam, emlékezetembe visszaidézni igyekeztem. Ő németül beszélt.

– Minthogy azonban ön keveset beszél norvég nyelven, mondta nekem, és meg szeretné tanulni, használjuk inkább mind a ketten ezt a nyelvet.

– Ön azt akarja mondani, hogy a svédet? bátorkodtam megkérdezni. Én svédül beszélek? nemde?

– Nos hát, inkább azt mondanám, hogy

norvégül, de hogy nem svédül, az egészen bizonyos.

Ügy jártam, mint Jules Verne egyik hőse, aki tévedésből portugálul tanult meg spanyol helyett. Mindazonáltal sokat beszélgettem a tanárral – mondjuk: norvég nyelven – és ő egy Krisztiániából való újságot adott nekem, amelyben egy tudósítás állt az épp akkor hazatért norvég északtengeri mélykutatási expedícióról. Alig, hogy Edinburgban voltam, cikket irtam ezekről a kutatásokról és a „Nature” nevű természettudományi folyóiratnak vittem el, a melyet bátyám és én első megjelenése óta olvasni szoktunk. A szerkesztő köszönettel fogadta el ezt a cikket és válaszában azzal a felette enyhe ítélettel, amilyenben azóta Angolországban igen gyakran részesültem, megjegyezte, hogy angolosságom „egészen korrekt” és csak némi csiszolásra szorul. Mint már előbb említettem, Oroszországban tanultam meg e nyelvet és bátyámmal együtt lefordítottam Pages „Philosophy of Geology” és Herbert Spencer „Principles of Biology” című munkáját. De tudásomat csak könyvekből merítettem úgy, hogy skót lakásadó nőmmel csak a legnagyobb fáradtsággal tudtam magam megértetni. Leánya és én ezért papirosra szoktuk volt leírni mindazt, amit egymásnak mondani akartunk, és minthogy az angol kiejtés helyességéről fogalmam sem volt, a legmulatságosabb hibákat ejthettem.

Oroszországból megkaptam az orosz földrajzi társaság folyóiratát, ami arra készítetett, hogy alkalomadtán cikket küldjek be a

„Times”-ba az orosz földrajzi társaságról. Prsevalszki akkor Közép-Ázsiában volt és Angolországban nagy figyelemmel kísérték előnyomulását.

Minthogy azonban pénzkészletem rohamos gyorsasággal tűnőben volt és mert mindegyik Oroszországba küldött leveletem el fogták, nem értesíthettem rokonaimat hollétemről, öl vagy hat hét múlva Londonba mentem, ahol állandó munkát reméltem. Az öreg emigráns P. L. Larov még mindig kiadta „Forward” című lapját; minthogy csakhamar vissza akartam térni Oroszországba és a szerkesztőséget mindig kémekek figyelték, nem látogattam meg őt.

Természetes, hogy a „Nature” szerkesztőségébe mentem, ahol a kiadók egyike, J. Scott Keltie úr, nagy szívélyességgel fogadott. A szerkesztőség szándéka volt, hogy az újonnan megjelent könyvekről és érdekes közleményekről szóló referádáknak nagyobb teret fog adni és annak formája, ahogy tudósításaimat megírtam, tetszett a szerkesztőknek. Egy asztalnál adtak helyet, amelyen minden lehető nyelven irt tudományos folyóiratokat halmoztak fel.

– Jöjjön el minden hétfőn, Levasov úr, mondották nekem, nézze át ezeket a lapokat és ha valami figyelemreméltó értekezést talál, írjon róla referádát, vagy jelölje meg, hogy aztán egy szaktudósnaak küldjük meg.

Keltie úr persze nem tudta, hogy minden cikkemet háromszor, vagy négyszer írom át, amíg azt elég angolosnaak találom ahhoz, hogy elébe merjem tenni. Később ideadták a folyóba

tokát, hogy hazavigyem őket lakásomra és a „Nature” számára írt referádáimmal és a „Times” számára írt cikkeimmel tűrhetően megke-
reshettem a kenyérem. Az elfogadott közlemé-
nyekért való heti fizetés, amit a „Times” csütör-
tökönként szokott volt kiadni, a lehető legjob-
ban jött. Persze voltak olyan hetek is, amikor
nem érkezett semmi érdekes hír Prsevalszki-
ről, valamint semmi más érdekesség Oroszor-
szágból; ilyenkor kenyérrrel és teával keheit be-
érem.

Egy nap azonban néhány orosz könyvet
vett le Keltie úr a könyves polcraól és megkéri,
hogy a „Nature”-ben írjak róluk ismertetési.
Megnéztem a könyveket és nem minden zavar
nélkül láttam, hogy saját könyveim, amelyek
Ázsia jégkorszakáról és geográfiájáról szóltak és
amelyeket bátyám nem mulasztott el kedves
„Nature”-ünknek beküldeni. Zavarban voltam,
amikor hazavittem őket a lakásomra, hogy oil
megfontoljam a dolgot. „Mit tegyek most?” kér-
deztem magam. „Nem dicsérhetem meg őket,
mert hisz saját munkáim, másrészről pedig nem
gyakorolhatok szigorú bírálatot a szerző fölötí,
mert hiszen osztozom az általa hirdetett felfo-
gásban.” Elhatároztam tehát, hogy másnap
visszaviszem a könyveket és kijelenteni Keltie
úrnak, hogy én vagyok a könyvek szerzője, noha
most Levasov néven szerepelek és így nem írha-
tok róluk bírálatot.

Keltie úr olvasta a lapokban Kropotkin szö-
kését és igen örült, amikor saját szemével látta,
hogy a szökevény szerencsésen megérkezett An-

golországba. Ami aggodalmaimat illeti, igen helyesen megjegyezte, hogy nem kell a szerzőt sem megdicsérenem, sem megrónom, hanem csak a könyvek tartalmát az olvasókkal megismertetnem. Ettől a pillanattól fogva barátok lettünk és azok is maradtunk mindmostanáig.

Amikor 1876 novemberében vagy decemberében Lavrov lapjának szerkesztői üzenetei között egy K.-hoz intézett felhívást olvastam, hogy menjen el a szerkesztőségbe egy Oroszországból érkezett levelének átvétele végett, abban a hiszemben, hogy a felszólítás nekem szól, oda mentem és csakhamar úgy a kiadóval, mint a lap nyomását elvégző fiatal emberekkel összebarátkoztam.

Amint első ízben – szakálltalanul és cilinderrel a fejemen a szerkesztőségbe jöttem és a hölgyet, aki ajtót nyitott, legjobb angolosságominal kérdeztem, hogy „itthon van-e Lavrov úr?” – azt hittem, hogy senki sem tudná meg kiléte met, amíg meg nem nevezem magam. A hölgy azonban, aki engem soha sem látott, de a fivéremmel zürichi tartózkodása alkalmával találkozott, különösképen azonnal felismert és felszaladt a lépcsőn, hogy bejelentsen.

– Oh, rögtön megismertem önt, mondta nekem később, a szeme bátyja szemét juttatta eszembe, arról ismertem meg.

Akkor nem soká tartózkodtam Angolországban. A juraszövetségbeli Duillaume barátommal élénk levelezésben álltam volt és mihelyst rendes

geográfiai munkát kaptam, amelynek elvégzése nem láncolt Londonhoz, Svájcba mentem, a legutóbbi Londonból érkezeit levelekben az állt, hogy a külföldön is maradhatok, mert Oroszországban most semmi különös teendő nincs. Az évszázados török elnyomatás ellen feltámadt délszlávokért való lelkesedés egy hulláma futait át az országon és legjobb barátaim, Szergej (Stepnyák), Kelnitz és mások, lementek a Balkán-félszigetre, hogy a felkelőkhöz csatlakozzalak. A „Daily News” tudósítása a törökök kegyetlenségeiről Bulgáriában barátaimat, mint azt nekem megírták, arra bírta, hogy vagy mint önkéntesek álljanak be a balkán felkelők csapataiba vagy kórházaikban mint ápolók szolgálják ügyüket.

A Jura-szövetségnek a szocializmus újabb fejlődésében jelentékeny szerepe volt.

Rendes jelenség, hogy a politikai pártok, miután bizonyos célt tűztek maguk elé, amelynek csupán a programjuk szerint való teljes elérése elégíthet ki mindenkit, két frakcióra oszlanak. Az egyik hű marad az első programhoz, mialatt a másik ugyan azt állítja, hogy az eredeti céljához ragaszkodik, mégis a kompromisszum egy nemébe megy bele és aztán lassanként, egyik kompromisszumtól a másikhoz hajtva, mind messzebbre kerül el a tulajdonképpeni programtól és szerény opportunistá reformpárttá lesz.

Ilyen szakadás következetű be a nemzetközi munkásszövetségben is. A szövetség kezdettől

fogva mi egyebei sem írt a zászlajára, mint a mostani föld- és tőkebirtok kisajátítását és az értéktermelés minden eszközeinek a munkások kezébe való juttatását. Valamennyi nép munkásainak szólt a felhívás, hogy a kapitalizmus ellen való direkt küzdelemre szervezkedjenek, az értéktermelés és értékfogyasztás szocializálásához szükséges módokat találják meg és ha majd eljön az idő, a termelőeszközöket vegyék tulajdonukba, az egész termelést szabályozzák, tekintet nélkül a jelenlegi politikai szervezetre, amely teljes újjáalakítást igényel. Így a szövetségnek először a szellemiekben, aztán magában az életben nagy átalakulást kell előkészítenie és keresztül vinnie, átalakulást, amely az emberiség számára egy új, mindenki szolidaritásán nyugvó korszakot nyisson meg. Ez volt az eszmény, ami az európai munkások millióit kellette fel a szendergéséből és legjobb intellektuális erőit az internacionáléhoz vezette.

Azonban csakhamar a vázolt két frakció kifejlődésére került a sor. Amint az 1870-iki háború Franciaország teljes vereségével végződött, a párisi kommün felkelését leverték és drákói törvényeket hoztak a szövetség ellen, a melyekkel a francia munkásokat eltiltották az internacionáléban való részvételtől és amikor másrésről az „egyesült Németországban egy parlamenti kormányt hoztak be és ezzel elérték azt, ami után a radikálisok 1848. óta törekedtek, a németek megkísérelték, hogy az egész szocialista mozgalom elé más célokat és más módszereket tűzzenek ki. „A hatalom meghódítása a

fennálló államrenden belül” lelt e frakció jel-szava és hívei „szociáldemokraták”-nak nevezték el magukat. Az első politikai eredmények, amelyeket a párt a német birodalmi gyűlési választásokon elért, nagy reményeket keltettek. Mint-hogy a szociáldemokrata képviselők száma kel-tőről hétre, aztán kilencre emelkedett, az egyéb-ként értelmes emberek arra számítottak, hogy a század letelte előtt a szociáldemokraták többségre jutnak a német parlamentben és alkalmas törvény ékkel megalkotják a szocialista népállamot. Így aztán mindinkább megszűnt a párt eszménye az lenni, hogy oly gazdasági rendre törekedjék, amely a munkásszervezetek együttes tevékenységén alapuljon, hanem sokkal inkább az állami iparüzemre törekedett, ami az állami szocializmust, azaz az állami kapitalizmust jelentette. Svájcban ez időben a szociáldemokraták politikai tekintetben a centralizáció mellett foglalnak állást a föderalizmussal szemben és gazdasági szempontból a bankügy, valamint az alkohol árusításának állami monopóliumáéit küzdöttek. A földbirtoknak és a főbb iparágaknak az állam által való átvétele és a javak fogyasztásának állami irányítása lenne a további többé-kevésbé távoli jövő számára tartogatott lépés.

A német szociáldemokrata-párt lassanként egész magatartását a választási eredményektől tette függővé. A szervezeteket lekicsinyelték és a munkabeszüntetések a vezetők rosszalásával találkoztak, mert ezek a munkások figyelmét elterelték a választásoktól. Minden népmozgalom,

minden forradalmi kitörés, ami Európa valamelyik országában jelentkezett, a szociáldemokrata vezetőknel még elkeseredettebb ellenkezésre talált, mint a kapitalista sajtóban.

Ellenben a latin országokban csak kevés követőre talált ez az új irányzat. Az internacionálé ottani osztályai és szövetségei hívek maradtak az internacionálé alapításának idején érvényes volt alapelvekhez. Történelmi fejlődésük szerint föderalisztikusak, a centralizált állam ellenségei voltak és forradalmi hagyományok birtokában, a latin népek munkássága nem követhette a németek belső fejlődésének útját.

A szocialista mozgalom két irányzata között való szakadás mindjárt a német-francia háború után nyilvánvaló lett. Mint már fentebb említettem, az internacionálé vezértanácsa, amelynek székhelye London volt, egyszersmind vezérlő-bizottság is volt és mert a tanács vezető szelleme két német: Marx és Engels volt, csakhamar sarokköve lett az új szociáldemokrata pártirányzatnak, miközben a latin szövetségek szellemi vezetése Bakunintól és barátaitól indult ki.

A Marxisták és Bakunisták között való el-
lentét nem volt személyes természetű, hanem a föderalista és centralista elvek a szabad kö-
mün és állami vezetés, a néptömegek szabad ak-
ciója és a kapitalista viszonyoknak a törvényho-
zás által való fokozatos javítása – a latin és a
germán szellem között való kikerülhetetlen el-
lentéten alapult, amely germán szellem aztán,
amint Franciaország a csatatéren vesztés ma-
radt, a tudomány, a politika, a filozófia, vala-

mint a szocializmus terén uralkodó lelt és eközben a szocializmusnak a maga értelmezése szerint való felfogását „tudományosának, a többit valamennyit pedig „utópisztikusának jelölte meg.

Az internacionálénak 1872-ben Hágában tartott kongresszusán a londoni vezérlőtanács mesterségesen nyert többségével Bakunint, ennek barátját, Guillaume-ot, sőt a Jura-szövetséget is kizárta az internacionáléból. Minthogy azonban biztosra vehető volt, hogy az internacionálénak még megmaradt része, azaz a spanyol, olasz és belga szövetség nagyjából a Jura-szövetségnek fogja majd a pártját, a kongresszus megkísérelte a szövetség feloszlását. Új vezérlőbizottságot neveztek ki, amely csak néhány szociáldemokratából állt, amelynek székhelyül New-Yorkot jelölték meg, ahol nem is volt a szövetséghez tartozó munkásszervezet, amelynek ellenőrzésétől tartaniok kellett volna; ott aztán többet nem is hallottak róla. Eközben továbbra megmaradt a spanyol, olasz, belga és a Jura-szövetség és a következő öt vagy hat éven át megtartották a maguk rendes évi kongresszusukat.

Abban az időben, amikor Svájcba jöttem, a Jura-szövetség az internacionális szövetségek központja és hangadó testülete volt. Épp akkoriban, 1876. július elsején halt meg Bakunin, azonban a szövetség megtartotta az ő hatása alatt elért állását.

Franciaországban, Spanyolországban és

Olaszországban olyan volt a helyzet, hogy csak a német-francia háború előtt kifejlődött forradalmi szellem tartotta attól vissza a kormányokat, hogy elhatározó lépéseket tegyenek az egész munkásmozgalom megsemmisítésére és a reménytelen megteremtésére. Ismeretes, hogy Franciaországban szinte tényré vált egy Bourbon-monarchia helyreállítása. Csúpan a királyság restaurációja végett foglalta el Mac Mahon a köztársasági elnöki széket; már ki is tüzték a napot, amelyen V. Henriknek Parisba kellett volna vonulnia, a korona és a trónkövetelő nevével díszített nyeregtakarók is készen voltak. És ismeretes továbbá az a körülmény, hogy Gambetta és Clemenceau, az opportunisták és a radikálisok, Franciaország számos részében fegyveres bizottságokat szerveztek, amelyek készek voltak egy államcsíny első hírére felkelni és a monarchia tervezett visszaállítását megghiúsítani. Ezeknek a bizottságoknak tulajdonképeni ereje azonban a munkásokban volt, akik közül sok az internacionáléhoz tartozott volt és ennek régi szellemét megőrizte. Személyes tapasztalataimból következtetve mondhatom, hogy a középosztályok radikális vezetői az utolsó pillanatban haboztak volna, míg a munkások az első alkalmat felhasználták volna a felkelésre, amelynek legközelebb eső célja a köztársaság megvédése volt, ami azonban könnyen szocialista irányban tovaragadhatott volna.

Hasonló volt a helyzet Olaszországban. Észak-Olaszországnak szakszervezetei még nem voltak oly erősek, mint ma, azonban az ország

egyreszeiben sűrűn voltak az internacionálénak osztályai és köztársasági párti csoportok. A monarchiát minduntalan a bukás veszedelme fenyegette arra az esetre, ha a középosztályok republikánusai a munkások között volt forradalmi elemeket segítségül hívják.

Szóval, ha most e negyedszázaddal ezelőtt volt időkre tekintek vissza, erős a meggyőződésem, hogy az, hogy 1871 után a legsötétebb reakció nem lett úrrá Európa felett, tisztán annak a szellemnek köszönhető, amelyet Nyugat-Európában a német-francia háború keltett fel és amelyet azóta az internacionále anarkista hívei, a Planquisták, Mazzinisták és a spanyol kantoni republikánusok tartottak fenn.

Természetes, hogy a marxisták, akiket helyi választási harcaik vettek igénybe, keveset törődtek az országok állapotaival. Buzgó igyekezetükben, hogy Bismarck mennyköveit távol - tartsák fejük felől és mindenek előtt attól való félelmükben, hogy Németországban is valami forradalmi szellem kezd majd mutatkozni és elnyomó rendszabályokra fog vezetni, amelyekkel szemben ők nem állhatják meg majd a helyüket, nemcsak hogy gyakorlati célok kedvéért visszautasítottak a nyugateurópai forradalmárokkal való minden rokonszenvet, hanem lassanként gyűlölet töltötte el őket a forradalmi szellem iránt és valósággal pellengérré állították azt, így tettek még akkor is, amikor annak első jeleit Oroszországban vették észre.

Akkoriban, Mac Mahon marsall alatt nem jelenhetett meg forradalmi lap Franciaország-

ban. Még a Marseillaise éneklése is hunted számba ment és egyszer nagyon elcsodálkoztam azon az ijedelmén, amely vonaton való utazásom alkalmával útitársaimat elfogta, amikor 1878. májusában néhány rekruta rágyújtott a forradalom dalára.

– Hát szabad már énekelni a Marseillaise-t? kérdezte egyik a másiktól. Ezért aztán a francia sajtóból hiányoztak a szocialista lapok. A spanyol lapokat igen jól szerkesztették és a kongresszusaik alkalmával kibocsátott manifesztumok néha csodálatra méltó kommentárjai voltak az anavkista szocializmusnak; de ki törődik Spanyolországon kívül spanyol eszmékkel? Az összes olasz lapoknak rövid létük volt, megjelennek, megszűntek, valahol más név alatt ismét felmerültek és noha részben kitűnőek voltak, nem terjedtek túl Olaszország határain. Ezért a Jura-szövetség lelt a francia nyelven megjelenő lapjaival e szellem fentartásának és kifejezésének központja, amely – ismétlem – Európát megóvta egy felette sötét reakciós korszak bekövetkezésétől. Ugyanekkor megteremtette az alapot, amelyről Bakunin és tanítványai oly nyelven, amelyet az egész kontinentális Európa megértett, kidolgozták az anarkizmus elméleti fogalmait.

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

A Jura-szövetség és legkiválóbb tagjai. – Tartózkodásom La Chaux de Fonos-ban. – A vörös zászló elűitása Svájcban. – Új társadalmi rend. – Változás a munkások életfelfogásába.

Ebben az időben a különféle nemzetiségek kiváló férfainak nagy száma tartozott a Jura-szövetséghez, akik úgyszólván valamennyien Bakunin személyes barátai voltak. A szövetség legfőbb lapjának, a „Bulletin”-nek szerkesztője James Guillaume volt, aki hivatására nézve tanító volt és Neuchatel egyik arisztokrata családjából származott. Kicsiny és vézna természetével, némileg merev egyéniségével, valamint hajlíthatatlan elszántságával Robespierre-re emlé-

rátja előtt nyílt meg; ritka munkaereje és fáradhatatlan tevékenysége révén született vezetőnek bizonyult. Nyolc évig küzdött minden lehető nehézség ellen, ami lapjának útjába szegődött és mindennél, ami a szövetséget illette, a legbuzgóbban közreműködött. Később azonban minden munkaalkalom hiányában kénytelen volt Svájcot elhagyni és Franciaországba

menni, ahol egykor a pedagógia történetében a legnagyobb tisztelettel fogják nevel említeni.

Adhemar Schwilzgebel, szintén svájci ember, a berni Jura életkedvtől duzzadó, élénk és éleseszű francia óriásainak mintaképe volt. Tanult óravéső volt és soha sem gondolt arra, hogy mesterségével felhagy és mindig jókedvűen és dolgozva, nagyszámú családjával szerencsésen verte keresztül magát a rossz üzletmenet leggonoszabb periódusain és legszűkebb kereseti viszonyain is. Csodálatos volt az a tehetsége, ahogy a nehéz gazdasági és politikai kérdéseket helyesen felfogni és érett megfontolás után munkás szempontból megvilágítani tudta, anélkül, hogy ezek emellett a legcsekélyebb mértékben is vesztek volna mélységükből. A hegyek széltében-hosszában ismerték őt és valamennyi ország munkásai között nagy szeretetnek örvendett.

Valóságos ellenképe volt neki egy Spichiger nevezetű másik svájci órás. Ez filozófus volt, mozdulataiban és gondolkozásában lassú és külső megjelenésében angolnak tartották volna. Mindig azon fáradozott, hogy minden dolognak a mélyére jusson és mindannyiunkat meglepett következtetései helyességével, amikor minden lehető tárgyról elgondolkozott, anélkül, hogy pauzát tartott volna órasmunkájában.

E három körül a megbízható, képzelet közép és magasabb korú munkások egész tömege csoportosult, akik a szabadság szenvedélyes szeretetével eltelve vettek részt e sokat ígérő mozgalomban. Ezekhez hozzájárult még mini-

egy száz felvilágosodott fiatal ember, akik hasonlóképpen órásoz, valamennyien határozottan független és hűséges meggyőződésűek, és emellett rendkívül tevékenyek és minden áldozatra készek voltak.

A párisi kommün több menekült tagja csatlakozott a szövetséghez. Közéjük tartozott a nagy geográfus, Elisée Reclus, aki életmódjában igazi puritánhoz, szellemi vonatkozásaiban a tizennyolcadik századbéli francia enciklopedistákhoz hasonlított; oly ember, aki másokat szellemével eltöltött, de sohasem uralta őket és nem is fogja őket uralni, anarkista, akinek anarkizmus csak következetes folyománya az ő nagy terjedelmű és mély tudásának, amellyel az emberi lét formáit valamennyi égtáj alatt és valamennyi erkölcsi fejlődési fokon ismerte, akinek könyvei a század legjobbjai közé tartoznak, akinek szép stílusa megragadja az olvasó szívét és lelkiismeretét. Amikor egy anarkista lap szerkesztőségébe szokott belépni, azonnal azt kérdezi a szerkesztőtől még akkor is, ha ez a szerkesztő hozzá képest gyerek:

– Mondja, mit csináljak? – és azzal mint valami kis újságíró leül, hogy a folyó számban lévő ennyi és ennyi soros űrt betöltsön. A párisi kommün felkelésénél egyszerűen a kezébe vett egy fegyvert és rendbe-sorba állt, és amikor világhírű geográfájának egyik kötetének elkészítésénél valamelyik munkatársa közreműködését kérte és a munkatárs félénken kérdezte:

– Mi a lennivalóm? — úgy azt felelte:

– Itt vannak a könyvek, üt egy asztal. Tegyen úgy, ahogy a kedve tartja.

Mellette meg kell említenem Lefrancais-t, aki idősebb ember, ezelőtt tanító volt, életében háromszor száműzték: 1848. júniusa, Napoleon államcsínyje és 1871. után. Róla is azt terjesztették, hogy milliókkal a zsebében hagyta el Páriszt és eközben a lausanne-i állomáson mint podgy ászhordó dolgozott és e munkánál, amely fiatalabb vállalkat követelt meg, szinte életét vesztette. Csak az ő műve, amit írt a párisi kommunáról, tünteti fel való világításában e mozgalomnak igazi történelmi jelentőségét.

– Kérem, kommunista és nem anarkista, szokta volt mondani. Ily bolondokkal, mint amilyenek ti vagytok, nem tudok dolgozni, és eközben senki mással nem dolgozott, mint velünk, – mert, mint mondotta, titeket bolondokat szeretlek a leginkább. Veletek még lehel-együtt dolgozni és megmaradhat az ember annak, ami.

A kommun egy másik volt tagja, Pindy is sorainkba tartozott. Észak-Franciaországból származó ács, aki később tartósan megtelepedett Párisban. Egy az internacionálé által támogatott párisi munkabeszüntetés alkalmával tetterős fellépésével széles körben ismeretes lett és a kommun tagjává választották meg, aztán a Tuillériák parancsnokává nevezték ki. Amint a versailles-i csapatok bevonultak Párisba és százszámra lőtték agyon foglyaikat, a város különböző részeiben legalább is három férfi i lőtték agyon, mert mindegyik esetben Pindy-

nek gondollak őket. A csata után egy bátor varrónő rejlette el, aki egy házkutatás alkalmával nagy nyugalmával mentette meg őt az üldöző katonák kezei közül és aki később a felesége lett neki. Csak tizenkét hónap multával sikerült a párnak Parist észrevétlenül elhagynia és Svájcba menekülnie. Pindy itt megtanulta a fémöntést és nagy ügyességre tett szert benne, így aztán egész nap vörösén izzó kályhája mellett dolgozott és este szenvedélyes erővel szentelte magát a propaganda művének, amelynél csodálatosan egyesítette a forradalmi tüzet, a józan emberi észet és a párisi munkások sajátos szervező tehetségét.

Paul Brousse felette tevékeny szellemű fiatal orvos volt, némileg lármás, heves és élénk, minden eszmét matematikai logikával a legszélsőbb konzekvenciájáig fejlesztett ki és jelentékeny hatást ért el az állam és az állami szervezet fölött gyakorolt hatalmas kritikájával. Két lapot, egy franciát és egy németet adott ki, ugyanekkor felette terjedelmes levelezést folytatott és azonkívül lelke volt egy rendesen megtartott munkás társalgó estének. Eközben az igazi „délvidéki” finom érzékével mindig új párterőket szervezett.

A Svájcban velünk együtt dolgozott olaszok közül két, mindig együttesen dolgozó férfiút kell megemlítenem, akiknek emlékét több, mint egy generáció a legnagyobb tiszteletben fogja tartani: ezek Cafiero és Malatesta, mindketten szoros barátságban voltak Bakuninnal. Cafiero az idealisták legmagasabb és legtisztább

fajtájából való volt, aki a közös ügyért tekintélyes vagyont áldozott és azóta mitsem bántotta a mindennapi kenyérért való gond. Filozófiai spekulációba elmerülő gondolkodó és oly férfi volt, aki soha senkit sem bántott meg és mégis puskát ragadott és a beneventi hegyekbe vonult, amikor ő és barátai azt hitték, hogy meg kell kísérelniök egy szocialista felkelést, már csak azért is, hogy megmutassák az embereknek, hogy mozgalmuk sokkal jelentősebb, mint az adóhivatalnokok ellen való közönséges zendülés. Malatesta orvostanhallgató volt, aki a forradalom kedvéért úgy a tanulmányairól, mint a vagyonáról lemondott. Csupa tűz és intelligencia, ő is tiszta idealista, aki életében – az ötvenes évekhez közel jár – soha sem törődött azzal, hogy lesz-e egy darab kenyere vacsorára és egy ágya éjszakai nyugovóra. Még egy szobát sem mondhatott a magáénak, abból élt, hogy napközben limonádét árult London utcáin és este fényes cikket írt olasz újságok számára. Franciaországban bebörtönözték, szabadonbocsátották, kiutasították, Olaszországban újból elítélték, egy szigetre száműzték, innen megszökött és álöltözetben ismét Olaszországba jött, eközben úgy itt, mint másutt, mindig a leghevesebb küzdelmet folytatta: ez volt harminc éven át élete tartalma. És ahol felbukkant, lett légyen az akár a fogságból való kiszabadulása után, akár a szigetről való megszökése után, mindig ugyanaz a szellem élte, mint azelőtt, mindig újból kezdi a küzdelmet, ugyanaz az emberszeretet tölti el, menten minden ellenségei és

börtönőrei ellen való gyűlölettől, ugyanazon szívélyes mosolylyal a baráttal szemben és ugyanazon becéző dédelgetéssel a gyermek számára.

Kevés orosz volt közöttünk, mert az oroszok naggyobbára a német szociáldemokrácia felé fordultak. Azonban közénk tartozott Herzen egyik barátja, Joukovszki, aki 1863-ban hagyta el Oroszországot, megvesztegető, elegáns, igen intelligens, nemes és a munkások kedvence volt. Jobban, mint akármelyikünk tudta őket megragadni, mert értett ahhoz, hogy azt a nagy szerepet ismertette, amely a társadalom újjáalakításában jut majd nekik, fellelkesítse, majd magas történelmi példákkal felemelje őket, majd a legbonyolultabb gazdasági problémákat vilámszerűen megvilágítsa nekik, majd pedig komolyságával és őszinteségével felvillanyozza őket. Időközönként Szokolovot, a volt orosz vezérkari tisztet is magunk között láttuk, akit Paul Louis Courier a bátorságával és Proudhon tiszta bölcseleti eszméivel vonzott magához és aki Oroszországban heti lapokba írt cikkeivel sok embert nyert meg a szocializmus számára.

Csak azokat említem itt fel, akik mint írók vagy mint kongresszusi tagok vagy egyébként lettek tágabb körben ismereteseek. Mégis azt kérdem magamtól, hogy vájjon nem inkább azokról kellene beszélnem, akik mindig névtelenek maradtak és akik épp oly fontosak voltak a szövetség számára, mint a tollforgatók bármelyike, azokról, akik mindig harcra és minden vállalkozásra készek voltak, anélkül, hogy kérdeznék, hogy ez nagyszerű, kiváló vagy jelentéktelen,

szerény munka-e, hogy nagy eredményei lesznek-e vagy mi egyebet sem jelentenek, mint végtelen gyötrelmet az ő és a családjuk számára.

A német Wernert és Rinkét, a spanyol Albarracint és sok mászt kellene megemlítenem, de attól félek, hogy színtelen vázlataim nem fogják az olvasóban a tiszteletnek és a szeretetnek azon érzelmeit felkelteni, amellyel e kicsiny család mindegyik tagja mindenkit eltöltött, aki azt megismerte.

Valamennyi általam ismert svájci város között La Chaux de Fonds bizonyára a legkevesbé jelentékeny. Magas, teljesen kopár fensikon fekszik és télen, amikor a hó olyan magasan fedi a földet, mint Moszkvában és oly változatosan olvad és esik megint, mint Pétervárott, dermesztő hideg szelek járják. Azonban fontos volt, hogy eszméinket e központban terjesszük és a helyi propagandába több életet öntsünk, így Chaux de Fonds-ban telepedtem meg. Pindy, Spichiger, Albaraccin, Ferré és Jeallott, a két Blanquis ott tartózkodott és alkalomadtán Guillaume-ot Neuchatelban és Schwitzgebelt a St. Imier völgyében is felkereshettem.

Ezzel munkás élet kezdődött számomra, ahogy ez ízlésemnek meg is felelt. Számos gyűlést tartottunk, amelyeknek programját mi magunk osztogattuk a kávéházakban és műhelyekben. Minden héten megtartottuk osztályülésünket, amelyen a legélénkebb tárgyalások folytak, felkerestük a politikai pártok által összehívott gyűléseket is és ott hirdettük az anarkizmust.

Azonkívül gyakran elutaztam más osztályok székhelyére és azoknak voltam a segítségére.

A tél folyamán sokak rokonszenve fordult ügyünk felé, azonban az órásmesterségben bekövetkezett krízis jelentékenyen meggátolta rendes munkásságunkat. A munkások fele teljesen munka nélkül volt vagy csak részben foglalkoztatták őket, olyannyira, hogy a községi képviselőtestület éttermeket nyitott meg, amelyekben kevés pénzért, önköltségi áron kaptak ebédet. A La Chaux de Fonds-ban anarkisták által alapított kooperatív műhelyek, amelyeknek jövedelmét egyenlő részben osztották el a tagok között, jó hírnevük ellenére is alig tudtak munkát kapni és Spichiger többször volt kénytelen, hogy életét tengersze, egy párnakereskedés számára gyapjút fésülni.

Ez évben valamennyien résztvettünk egy szocialista tüntetésben, Bernben, ahol ki akartuk bontani a vörös lobogót. A reakció hullámvérése egész Svájcig jutott el és a berni rendőség az alkotmány ellenére megtiltotta a munkáslobogó körülhordozását. Szükséges volt tehát, hogy a munkások hébe-korba megmutassák, hogy nem engedik jogaikat lábbal tiporni és ellentálltak. A párisi kommün évfordulója alkalmával valamennyien Bernbe mentünk, hogy ott a tilalommal nem törődve, az utcán végighordjuk a vörös lobogót. Természetes, hogy ez alkalommal a rendőrséggel való összeütközésre került a sor, ami közben két társunk kardvágást és két rendőr meglehetősen súlyos sebet

kapott. Azonban a vörös zászlót szerencsésen elvittük a munkáscsarnokba, ahol felette izgalmas gyűlés folyt le. Aligha kell megemlítenem, hogy az úgynevezett vezetők nem húzódtak meg a háttérben és épp úgy harcoltak, mint a többi. A vizsgálat folyamán majd harminc svájci polgár keveredett bele az ügybe, akik valamennyien maguk követelték, hogy vád alá helyezték őket; aztán az a kettő, aki a rendőröket megsebesítette, önként jelentkezett. A bűnpör lefolyása alatt ügyünk sokak rokonszenvét nyerte meg; mindenki elismerte, hogy minden közszabadságot féltékenyen meg kell védeni, ha nem akarjuk, hogy az teljesen elvesszen. Ezért a büntetések is könnyűek voltak és nem terjedtek túl a három hónapi fogságon.

A berni kormány mégis az egész kanton területére megtiltotta a vörös zászló hordozását, mire a Juraszövetség elhatározta, hogy a tilalom ellenére is St. Imierben, ahol azon évi kongresszusunkat megtartottuk, ki fogjuk azt bontani. Ez alkalommal valamennyien fegyvert hordtunk magunknál, hogy zászlónkat a végéig is megvédelmezzük. A rendőrség egy téren foglalt állást és egy közeli mezőn egy szakasz katonát tartottak készenlétben, állítólag lövés gyakorlat céljából. A városon keresztül masírozva jól hallottuk a lövöldözésüket. Amint azonban menetünk a vásártéren megjelent és viselkedésünkből látható volt, hogy megtámadásunk komoly vérontásra vezethet, a polgármester hagyta, hogy bántatlanul folytassuk utunkat az ülésterem felé. Senki közülünk nem kí-

vánta a harcot, de a hadi rendben és a katonazene taktusára való felvonulásunk oly feszültté tette idegeinket, hogy kételkedem abban, hogy vajjon legtöbbször mely érzés kerekedett felül a terembe való megérkezésünk első pillanatában: az öröm-e, hogy a nem keresett harcot megtakarítottuk, vagy a sajnálkozás-e, hogy nem került harcra a dolog. Mily változatos és talányos gyakran az emberi lélek hajlandósága!

Munkálkodásunk azonban leginkább az anarkista-szocializmusnak gyakorlati és elméleti irányban való kiképzése volt és e téren kétségtelenül tartós munkát végzett a szövetség.

A civilizált népekben észrevettük egy új társadalmi rend magvát, amely új társadalmi rend a régit ki fogja szorítani. Ez az új társadalom egymással egyenlő jogú tagokból áll majd, akiket már nem fognak arra kényszeríteni, hogy karukat és fejüket másoknak eladják és nem használtatják ki magukat ezek tettségére szerint, minden rendszer nélkül; sőt inkább céltudatosan érvényesíthetik tudásukat és képességüket a termelés érdekében egy szervezet keretén belül, amely megépítésénél fogva egyesíti mindazt a törekvést, amely az általános jólét legnagyobb hasznát célozza és emellett az individuális kezdeményezés számára teljes teret ad. A szervezet a társulások sokaságára oszlik, amelyek, minden közös munkát igényelő célok érdekében összefognak: termelőszövetkezetekké lesznek a mindenféle, mezőgazdasági, ipari, tisztán szellemi és művészi termelés céljából; fogyasztó közösségeké, amelyek a lakásról, vilá-

gításról és fűtésről, élelmi szerekről, egészségügyi berendezésekről stb.-ről gondoskodnak; szövetkezéssé, amely e közösségeket, valamint a termelőszervezeteket egyesíti egymással. Végül még tágabb, az egész országra vagy több országra kiterjedő csoportok alakulnak, amelyek tagjai közös munkájukban az oly gazdasági, szellemi, művészi és erkölcsi szükségleteket elégítik ki, amelyek egy bizonyos területen túlterjednek. Mindezek a csoportok szabad és közös megegyezés szerint dolgoznak együtt épp úgy, mint mostanában a különböző országok vasúti társaságai és postakezelősegei szoktak megegyezni anélkül, hogy a vasutak vagy posták központi hatóságára volna szükség, noha országaik egészen egoista célokat követnek és gyakran egymással ellenségeskedő államokhoz tartoznak, vagy ahogy a meteorológusok, alpesi egyesületek, angol életmentő intézmények, kerékpárosok, tanítók stb. közös haszon elérése végett, tisztán szellemi célokra vagy csak kedvtelés kedvéért nyújtanak kezét egymásnak. Teljes a szabadság a termelés, a feltalálás és szervezet új formái számára, az individuális kezdeményezés itt tápot és támaszt nyer, mialatt az egyformaságra és egyöntetűségekre való törekvést ellensúlyozzák.

Ezenkívül ez a társadalom nem kristályosodik ki meghatározott és megváltozhatatlan formákban, hanem mint életteljes, fejlődő organizmus mindig folyamatban van. Nincs szükség kormányra, mert szabad egyesülés és összeköttetés által minden oly feladatot teljesítenek, a

mely számára most a kormányok nélkülözhetetleneknek látszanak és mert egyrészt a konfliktusra való okok természetesen ritkábbak lesznek, másrészt pedig, ha ezek netán mégis megesnének, választott bíróságok által elháríthatók.

Senki sem igyekezett annak a törekvésnek jelentőségét és mélységét kisebbnek feltüntetni, mint amilyen az volt. Tudatában voltunk annak, hogy a földbirtok, bányászat, gyárüzem, lakóház és a többi magántulajdonban lévő megtartása, mint az ipari előrehaladásnak és a bérrendszer szisztémájának biztosítására szolgáló és a munkára való serkentő módszer nem egyhamar engedi át a teret a szocializált tulajdonnak és a szocializált termelésnek. Tudtuk, hogy szünet nélkül való propagandára és folytonos küzdelemre egyenként és együttes ostromra van szükség a tulajdon ma uralkodó formái ellen, hogy individuális áldozatra van szükség és hogy itt vagy ott forradalomra és ellenforradalomra kerül a sor, amíg a magántulajdonról való mostani életnézet meg fog változni. Tisztán állt előttünk, hogy a tekintély szükségességéről való mostani fogalmainkat, amelyekben mindannyian felnőttünk, nem vetik és nem vethetik el azonnal és teljesen. Nyilvánvaló volt, hogy évekig tartó propagandára és a tekintély ellen való folytonos küzdelmek hosszú sorára, valamint a történelmi tapasztalatokból következő tanok teljes revíziójára van szükség, hogy az emberek felismerjék, hogy helytelenül tulajdonítják azt uralkodóknak és törve-

nyeiknek, ami tulajdonképen az ő saját szociális érzésüknek és szokásaiknak eredménye volt. Mindezt tudtuk. Azonban azt is tudtuk, hogy az emberiség haladásának mindig előretörő sora visz minket előre, amikor e két irányban való változtatásra törekszünk.

Csakhamar megláttam, hogy a munkások és a művelt osztályok velük érző tagjai személyes szabadságukat még többre becsülik, mint személyes jólétüket, ötven évvel ezelőtt habozás nélkül minden parancsolónak, még egy Cézárnak is eladták volna személyes szabadságukat az anyagi jólét egy ígéretéért, most azonban ez máskép volt. Láttam, hogy a választott vezérekben való vak hit, még akkor is, ha a legjobb munkásvezetők soraiból is kerültek ki, mindinkább eltűnt a latin munkásoknál. „Először tudnunk kell, hogy mire van szükségünk, aztán majd mi magunk végezzük el azt a legjobban” – ez a gondolat volt tapasztalatom szerint az uralkodó, még pedig sokkal inkább uralkodó, mint ahogy azt általánosan hiszik. A nemzetközi szövetség alapelvei közé sorolt jelmondat, hogy: a munkásság felszabadítása csakis maga a munkásság által következhetik be – általános visszhangra talált és gyökeret fogott a lelkekben és a párisi kommün szomorú tapasztalatai csak megerősítették ezt a felfogást.

A felkelés kitörésekor a középosztály számos képviselője hajlandó volt új kísérletet tenni szociális irányban, vagy legalább is eltérni egy ily kísérletet.

– Amint egyszer a fivérem és én kicsiny szobánkat elhagytuk és az utcára léptünk, beszélt nekem Elisée Reclus, a vagyonos osztályokból való emberek minden oldalról azt a kérdést intézték hozzánk: „Mondjátok meg hát, hogy mitévők legyünk. Mi hajlandók vagyunk új irányban dolgozni”, mi azonban semmiféle tanácsot sem adhattunk nekik.

Még soha sem voltak oly egyforma mértékben képviselve a haladó osztályok egy kormányban, mint a kommün 1871. március 25-én megválasztott bizottságában. A forradalmárok minden árnyalata, blanquisták, jakobinusok, nemzetköziesek jó viszonyban fértek meg benne. De maguknak a munkásoknak sem volt világos szociális reformeszméjük, amelyet képviselőikbe becsepegtethettek volna és így a kommün kormánya mitsem tehetett ebben az irányban. Már maga a tény, hogy a választottak a nagy tömeggel való minden közös érzés nélkül becsukódtak a városházára, ítélte meddőségre. A kommün mindennél világosabban bizonyítja, hogy a szocializmus eredménye épp attól függ, hogy az uralatlanságnak, önállóságnak, az egyesek iniciatívájának, egyszóval az anarkizmusnak gondolatát a közös tulajdonnal és szociális termeléssel egyidejűleg kell hirdetni.

Nem tévesztettük szem elől, hogy az egyes gondolat kifejezésének és cselekvésének teljes szabadsága alapelveinket bizonyos fokig túl fogja hajtani. Már Oroszországban, a nihilista mozgalomnál láttam ezt. Azonban bízunk abban, hogy a szociális élet a vélemények és csele-

kedetek szabad, kendőzetlen kritikájával le fogja köszörülni ezeket a kikerülhetetlen túlzásokat. Tehát aszerint a régi mondás szerint cselekedtünk, amely azt mondja, hogy a szabadság az egyetlen orvosság a szabadság esetleges kinövéséi ellen. Az ember magában hordja azt az eddig eléggé meg nem becsült és a múltból visszamaradt örökséget, a szociális szokások és fölfogások magvát, amely nem külső kényszereszközökön alapszik, hanem ezeken felül áll. Ezen épül fel az emberiség minden haladása és amíg az emberek szellemileg és testileg el nem fajulnak, úgy a túlhajtott kritika, az alkalmadtán való tényleges túlkapások ellenére sem fog tönkremenni. Minél inkább megismertem az embereket és dolgokat, annál inkább megerősödtem e felfogásomban.

Tisztában voltunk azzal is, hogy egy ily változást nem egy zseniális ember terve hozza létre, hogy nem egy ember fedezi fel kész állapotában, hanem, hogy annak a tömegek konstruktív munkájának eredménye kell, hogy legyen, épp úgy, ahogy a korai középkorban a törvénykezést, faluközösséget, céhet és városi szervezetet vagy a nemzetközi jogot a nép dolgozta ki fokozatosan.

Sok elődünk dolgozott ki tervet a mintaközösségről, amely legnagyobbbrészt a tekintélyen és csak ritka esetben a szabadságon épült fel. Robert Owen és Fourier a szervileg kifejlődő társadalom eszméjét tárták a világ elé, elmentében a római birodalom vagy a római egyház után konstruált piramisalakú mintaképek-

kel. Proudhon folytatta a művüket és Bakunin „rombolva épített”, amikor a történelem filozófiájának széleskörű és világos felfogását a jelenlegi állapotok kritikájánál alkalmazta.

A nemzetközi munkásszövetség a praktikus szociológia problémáinak megoldásánál új módszert hozott be azzal, hogy magukat a munkásokat hívta fel az együttműködésre. Azok a művelt emberek, akik a szövetséghez csatlakoztak, csak arra valók voltak, hogy a munkásokat a világ különböző országaiban történekről felvilágosítsák, hogy az elért eredményeket analizálják és később a munkásoknak követeléseik megformulázásánál a segítségére legyenek. Nem tartottunk igényt arra, hogy elméleti mérlegeléseinkből egy eszményi közösséget állítsunk össze és megmutassuk, hogy véleményünk szerint milyennek kellene lennie a társadalomnak, hanem a munkásokkal együtt kutattunk a meglévő bajok okai után és beszélgetés közben, és a kongresszusokon velük együtt hasonlítottuk össze az általunk megjavított szociális szervezet gyakorlati oldalait. Az egyes kérdéseket, amelyek valamelyik nemzetközi kongresszuson felmerültek, valamennyi munkásszövetség tárgyalásának tárgyául ajánlottuk. Az év folyamán aztán a kis osztálygyülekezetekben Európaszerte a helyi ipari szükségletekre való tekintettel tárgyaltuk a kérdést. Az osztálygyűlések eredménye aztán mindegyik szövetség (föderáció) legközelebbi kongresszusa és végül tökéletesített formájában a legközelebbi nemzetközi kongresszus elé került. így következett be, hogy

az általunk óhajtott társadalmi rendet úgy teoretikusan, mint praktikusán alulról építették és a Juraszövetség nagy mértékben vett részt az anarkista ideálnak e kialakításában.

Ami engem illet, a nekem jutott kedvező körülmények közepette, lassanként rájöttem arra, hogy az anarkizmus többet jelent, mint egy pusztá mozgalom-rendszer vagy egy szabad társadalmi rendről való különös felfogást. Csakhamar egy természetes és szociális filozófia egyik részeként tűnt fel, amelyet egészen más módszer szerint kell kifejteni, mint amilyen metafizikai és dialektikai módszereket eddig az antropológiai és szociológiai tudományoknál alkalmaztak. Rájöttem arra, hogy ugyanazon módussal kell élni, mint amellyel a természet-tudományoknál élnek, de nem Herbert Spencer nyomán a pusztá analógiák ingoványos területén, hanem az emberi intézményekből való következtetés szilárd talaján. És én minden erőmmel igyekeztem az ez irányban való haladást elősegíteni.

TIZENHARMADIK FEJEZET.

Harc az anarkizmus és szociáldemokrácia között. – Kiutasításom Belgiumból. – Párisi tartózkodásom. – A szocializmus újjáéledése Franciaországban. – Ismeretségem Turgenyevvel. – Turgenyev jelentősége az ifjú Oroszországra. – A nihilizmussal való viszonya. – Bazarov az „Apák és fiúk”-ban.

Két kongresszust tartottak 1877. őszén Belgiumban, az egyiket a nemzetközi munkásszövetség tartotta Verviers-ben, a másik pedig a „nemzetközi szocialista kongresszus” volt Gentben. Az utóbbi különösen fontos volt, mert mindenki tudta, hogy a német szociáldemokraták ezen akarják megkísérelni, hogy az egész európai munkásmozgalmat egy szervezetbe foglalják össze, amelynek élén egy központi választmány, az internacionálé régi vezérlőtanácsa állna, más név alatt. Szükséges volt tehát, hogy a latin országok munkásszervezeteinek autonómiáját megóvjuk és minden lehető megtettünk, hogy ezen a kongresszuson jól képviseljenek minket. Levasov név alatt Gentbe mentem. Két német: a betűszedő Werner és a gépész Rücke

Baselből Belgiumba, szinte az egész utat gyalog tette meg. Noha csak kilencen voltunk anarkisták, mégis sikerült a centralisztikus terv keresztülvitelét megakadályoznunk.

Azóta huszonnégy év múlt el; közben számos nemzetközi szocialista kongresszus zajlott le és mindegyiken ugyanaz a küzdelem újult meg, azaz a szociáldemokraták megkísérelték, hogy Európának összes munkásságát, amely a szocialista mozgalomban résztvesz, az ő zászlójuk és ellenőrzésük alá vonják és az anarkisták mindig ellenszegültek ennek és megakadályozták azt. Mennyi kölcsönös keserűség, mennyi erőpazarlás, mennyi széjjelforgácsolás! És mindez azért, mert „a hatalom meghódítása a fennálló társadalmi renden belül” formulának hívei nem látják be, hogy az ilyképpen korlátolt program nem merítheti ki az egész mozgalmat.

A szocializmus elejétől fogva három egymástól teljesen független irányban fejlődött, amely három iránynak Saint-Simon, Fourier és Róbert Owen adta meg a maga jellegét. Saint-Simontól indult ki a szociáldemokrácia és a Fourierizmusból az anarkizmus, mialatt az Angolországban és Amerikában a Trade-Unionizmussá, kooperációkká és az úgynevezett municipiális szocializmussá fejlődött owenizmus el-
lenségesen áll a szociáldemokrata állami szocializmussal szemben és sok tekintetben találkozik az anarkizmussal. Ahelyett azonban, hogy elismernék, hogy ez a három irányzat egy és ugyanazon célhoz vezető három út és hogy a két utóbbi a maga lényegében értékesen járul

hozzá az emberi nem haladásához, egy negyed évszadon át egy egyetlen, szociáldemokrata mintára kiszabott mozgalomnak utópiáját igyekeztek megvalósítani.

Rám nézve egészen váratlan módon ért véget a genti kongresszus. Három vagy négy nappal a megnyitás után a belga rendőrség megtudta, hogy kicsoda Levasov és kiadta a parancsot, hogy a szabályzat megszegése miatt, amit azzal követtem volna el, hogy a szállóban hamis nevet jelentettem be, tartóztassanak le. Belga barátaim óvtak; tudtomra adták, hogy az akkori klerikális minisztérium képes arra, hogy kiszolgáltat Oroszországnak, és ragaszkodtak ahhoz, hogy azonnal hagyjam el a kongresszust. Nem engedték meg, hogy a szállóba visszatérjek; Guillaume elállta utamat és kijelentette, hogy erőszakot fog alkalmazni, ha vissza akarok oda menni. Néhány genti elvtársamat kellett követnem és mihelyt közöttük voltam és egy sötét, munkáscsoportok által megszállt térre jutottam, minden oldalról halk kiáltások és füttyjelzések hallatszottak. Mindennek rémesen titokzatos színezete volt. Hosszas sugdolódzás és halk füttyváltás után végre az elvtársak biztos fedezete mellett egy szociáldemokrata munkáshoz vezettek, ennél kellett az éjszakát eltöltenem. Ez a szociáldemokrata munkás anarkista mivoltom ellenére is a legmeghatóbb módon mint testvért fogadott. Másnap reggel egy gőzhajón, ezúttal másodsor, utaztam el Angolországba, miközben

néhány angol vámhivatalnok arcára, akiknek útipodgyászomat meg kellett mutatnom, kedélyes mosolyt csalt elő, hogy miegyéb sem volt előmutatni valóm, mint kicsiny kézitáskám.

Nem sokáig maradtam Londonban. A brit múzeum csodálatraméltó gyűjteményének segítségével a francia forradalom első stádiumát tanulmányoztam arra a kérdésre való tekintettel, hogy mint törnek ki a forradalmak; azonban nagyobb tevékenység után kíváncsoztam és csakhamar Parisba mentem. Ott a kommün könyörtelen elnyomatása után, ismét éledni kezdett a munkásmozgalom. Az olasz Costa és néhány, a párisi munkások között volt anarkista barátunk, mint Jules Guesde és kollegái közreműködésével, akik akkor még nem voltak merev szociáldemokraták, újra megszerveztük a szocialista csoportokat.

Kezdetben nevetségesen jelentéktelenek voltunk. Tizenkettőnyi számban jöttünk össze egy kávéházban és örültünk, ha száz hallgatónk akadt. Akkor senki sem sejtette volna hogy a mozgalom két év elmúltával teljes lendületben lesz. De Franciaországban egészen különös módon fejlődnek a dolgok. Ha a reakció kerekedik felül, úgy a mozgalom minden látható jele eltűnik és csak néhányan úsznak az ár ellen. Azonban az ideák valami titkos módon, úgyszólván láthatatlanul szivárognak át és ássák alá a reakciót; mihelyst új áramlat kezdődik, mindjárt kiderül, hogy a holtnak hitt eszme az egész idő alatt élt és még gyarapodott kiterjedésében és méretében. Mihelyst lehetségessé válik a nyil-

vános agitáció, a hívek ezrei jelennek meg a felszínen, akiknek létét senki sem sejtette.

– Parisban, szokta volt az öreg Blanqui mondani, ötvenezer ember van, aki soha sem jelenik meg gyűlésen vagy tüntetésen, de abban a pillanatban, amikor megérzi, hogy véleményének nyílt kifejezést adhat, megjelenik és rohammal veszi be a pozíciót.

Így történt akkor is. A mozgalom kezdetén húszan sem voltunk; kétszázan sem voltak, akik nyíltan állást foglaltak mellette; egészen bizonyos, hogy a kommün első emlékűnnepén, 1878 márciusában, nem voltunk kétszázan. De két év múlva keresztülment a kommünárdok amnesztíájáról szóló törvény és a párisi munkásság megtöltötte az utcákat, hogy a megkegyelmezteteket ünnepelje. Ezek tódultak az üdvözlő gyűlésekre és ezzel a szocialista mozgalom egy lökéssel oly lendületet vett, hogy a radikálisokat magával ragadta.

Azonban az erőteljes újraéledés szavára még nem volt alkalmas ez az idő. 1878 egyik áprilisi estéjén Costát és egy francia elvtársunkat elfogták és a rendőrbírótság mint internacionalistákat tizennyolc hónapi fogságra ítélte őket. Én csak tévedés folytán kerültem ki a letartóztatást. A rendőrség Levasovot akarta elfogni, de helyette egy orosz diákot fogott el, a kinek neve a Levasov névhez hasonlóan hangzott. Én igazi nevemet mondtam be és ez alatt még egy hónapig maradtam Parisban. Aztán Svájcba hívtak.

Párisi tartózkodásom alatt ismerkedtem meg Turgenyevvel. Közös barátunk, P. L. Lavrov előtt kifejezést adott annak az óhajának, hogy szeretne engem megismerni és mint igazi orosz megmenekülésemet egy kis barátságos lakomával megünnepelni. Amint szobája küszöbét átléptem, szinte vallásos tisztelet érzése fogott el. Ha már az „Egy vadász naplója” című könyvével is nagy szolgálatot tett Oroszországnak, amikor bemutatta, hogy mily gyűlöletes a jobbagyság intézménye (akkor még nem tudtam, hogy Herzennek nagy befolyású „Harang”-jában jelentékeny része volt), úgy későbbi regényeivel nem csekélyebb érdemre tett szert. Megmutatta nekünk, hogy mi az orosz nő, hogy a kedélynek és szívnek mily gazdagsága az övé, hogy mire képes a férfi lelkesítésével; arra is megtanított, hogy a jelentékeny férfiak igazában mint tekintenek a nőre és mikép tisztelik azt. Reám és kortársaim ezreire ebben a tekintetben kitörülhetetlen benyomást gyakorolt, amely hatás sokkal hatalmasabb volt, mint a női jogokról szóló legjobb értekezések.

Külső megjelenése ismeretes. Magas, erőteljes természetével és dús, selymes szürke hajának díszében bizonyára szép ember volt; szeméből a nem minden pajkosság nélkül való intelligencia sugárzott ki és egész fellépését egyszerűség és fesztelenség jellemezte, ami a legjobb orosz írók sajátossága. Szép fején meglátszott gondolkozó erejének hatalmas fejlettsége és amikor halála után Paul Bert Paul Reclus-nek (a sebésznek) segítségével agyvelejét megmérte,

ennek kétezer grammnyi súlya oly nagyon meghaladta az akkor ismert legnehezebb agyvelőt, Cuvier-ét, hogy azt hitték, hogy a mérleg nem jó és egy másikkal ellenőrizték ezt az eredményt.

Különösen feltűnő volt a beszédmodora, amelynek színgazdagsága nem állt a stílusa mögött. Ha egy gondolatot akart kifejezni, ezt nem általános megokolással tette, noha a filozófiai diskusszió mestere volt, hanem oly szép formában adott képpel magyarázta meg a gondolatait, hogy regényei valamelyikéből kiragadott részletnek látszott.

– Ön a franciák, németek és más népek között időzve sok tapasztalatot gyűjthetett, mondta nekem egyszer. Nem vette észre, hogy az ő nézeteik és a mi ugyané tárgyról való orosz felfogásunk között gyakran áthidalhatatlan szakadék tátong, úgy hogy a velük való találkozás lehetetlennek látszik?

Azt feleltem neki, hogy én nem vettem észre ilyesmit.

– Pedig vannak ilyen tárgyak. Elmondok önnek egy példát. Egy este egy darab első előadásánál voltam jelen. Flaubert-rel, Daudet-val, Zolával . . . voltam egy páholyban. (Nem vagyok benne biztos, hogy mindkettőt, Daudet-t és Zolát mondta-e, de egyikőjüket egészen biztosan.) Mindmegannyi csupa haladó gondolkodású férfi. A darab témája a következő volt: Egy asszony elvált a férjétől. Másodszor is szerelemre gyulladt és együtt élt a másik férfival. Ezt a férfit a darab kiváló embernek jellemezte.

Évek hosszat boldogan éltek együtt. Az asszony mindkét gyermeke, egy leány és fiú, amikor anyjuk első férjétől elvált, egész kicsiny volt és mostanra megnőtt és ez egész idő alatt valódi atyjának tekintette a férfit. A fiatal leány mintegy tizennyolc, a fiatal ember mintegy tizenhétéves volt. A férfi egészen úgy bánt velük, mint egy apa, kölcsönösen nagyon szerették egymást. A színpadon reggelinél ült a család. A leány bejön, vélt apjához közeledik, aki meg akarja csókolni, – ekkor odarohan az öccs, aki valamiképp megtudta, hogy ők nem az ő gyermekei és rákiált: N'osez pas! (Ne merje!)

– Ez a kiáltás az egész házat lázba hozta és valóságos tetszésvihar tört ki, amelyben Flaubert és a többi is részt vett. Engem ez felháborított. „Hogyan, mondtam én, ez a család boldog volt; ez a férfi jobb volt a gyermekekhez, mint a nemzőjük . . . anyjuk szerette őt és boldog volt mellette ... Ez a haszontalan, kiforgatott eszű fickó egyszerűen verést érdemelt eljárásáért . . .” Hiábavaló volt. Órákhosszat beszélgettem ezután velük erről, de egyikük sem tudott megérteni.

Természetes, hogy teljesen osztoztam Turgenyev nézetében. De megjegyeztem, hogy az ő ismerősei leginkább a középosztályhoz tartozók. Az egyes országok középosztályaihoz tartozó emberek között csakugyan megmérhetetlen a különbség. Az én ismerőseim azonban kizárólag munkások és ezek, különösen a parasztok, mindegyik népnél nagyon egyformák.

Az azonban, amit én mondtam, teljesen

helytelen volt. Amint a francia munkásokat jobban megismertem, sokszor gondoltam arra, hogy mily találó volt Turgenyev megjegyzése. Csakugyan nagy szakadék van a házasságról való. Oroszországban érvényes felfogás és a között a felfogás között, amellyel leginkább Franciaországban úgy a munkásoknál, mint a középosztálynál találkozik az ember, és hasonló szakadék tátong az Oroszországban sok más tekintetben keletkezett felfogás és a más népeknél érvényes felfogás között.

Turgenyev halála után olvastam valahol, hogy az volt a szándéka, hogy e témát regényben megírja. Ha e művet megkezdte, úgy a fent említett jelenetnek valahol kéziratban meg kell lennie. Mily kár, hogy e regényt nem írta meg! Ő, aki gondolkozásában felette keleti volt, rendkívül mélyjáratú gondolatokat termelt volna erről a témáról, amely egész életén át személyében oly közelről érintette.

A tizenkilencedik század valamennyi regényírója között Turgenyev bizonyára a művészig legtokéletesebb és prózája úgy cseng az orosz fülnek mint zene, mint oly zene, amely nem kevésbé mély, mint Beethovené. Főművei „Dmitri Rudin”, „Egy nemesi fészek”, „Az előestén”, „Apák és fiúk”, „Füst” és „östalaj” Oroszország művelt osztályainak típusait mutatják be, amilyenekre ezek 1848 után gyorsan kifejlődtek; valamennyi oly gazdag filozófiai felfogásból és oly teljesen emberi megértésből eredt és emellett művészig oly szép, hogy

semmi más irodalomban nem találni a párjukat. Az „Apák és fiúk” című regényt azonban, amelyet joggal legmélyebb művének tartok, az orosz ifjúság hangos tiltakozással fogadta. A mi „fiataljaink” szemében a nihilista Bazarov nem volt igazi képviselője a nihilistáknak, sőt sokan karikatúrának jelentették ki. Ez a félreértés mélyen hatott Turgenyevre és ha később, az „Őstalaj” megjelenése után közte és a fiatal generáció között a kibékülés be is következett, soha sem gyógyultak meg azok a sebek, amelyeket ama támadások ütöttek rajta.

Lavrov révén megtudta, hogy írásainak lelkes tisztelője vagyok. Egyszer, amint Antokolszki műtermében tett látogatásunkról haza kocsiztunk, megkérdezte tőlem, hogy mint gondolkodom Bazarovról. Nyíltan feleltem neki:

– Bazarov egy nihilista csodálatraméltó arcképe, de kiérzik belőle, hogy ezt nem szerette annyira, mint a többi hőst.

– Ellenkezőleg, szerettem, nagyon is szerettem, vetette ellene Turgenyev meglepő élénkséggel. Majd ha hazajövünk, megmutatom önnek a naplómát, amelyből meglátja, hogy mennyi könnyűt ontottam, amikor Bazarov halálával fejeztem be a regényt.

Turgenyev szerette is Bazarovot intellektuális vonatkozásban. Olyannyira elmerült hősének nihilista filozófiájába, hogy neve alatt naplót is vezetett, amelyben a folyó eseményeket Bazarov szempontjából ítélte meg. De nekem úgy látszik, hogy inkább csodálta, mint szerette. Hamletről és Don Quijote-ról szóló fényes

előadásában egyszer e két alak által jellemzett csoportba osztotta az emberiségre nézve jelentős férfiakat. „Mindenekelőtt boncolgatás, aztán önszeretet és ezért nincs hit – az önző ember még önmagában sem tud hinni –” így jellemezte Hamletet. „Ezért szkeptikus és soha sem hoz valamit létre. Ezzel szemben Don Quijote, aki szélmalom ellen harcol és aki egy borbélyréztányért Mambrin varázssisakjának néz, (ki az közöttünk, aki hasonló tévedésbe még nem esett?) a néptömegek vezetője, mert a tömegek mindig csak azt követik, aki az emberiség gúnyjával, sőt üldöztetésével sem törődve, megy előre, szemét arra a célra szegezve, amelyet talán egyedül ő lát. Efelé a cél felé törekszik, elesik, de megint felemelkedik és teljes joggal el is éri. De ha Hamlet szkeptikus is és nem hisz a jóban, nem kételkedik a rosszban sem. Gyűlöli azt. A gonoszság és hazugság az ellenségei; és az ő szkepticizmusa nem közöny, hanem csak tagadás és kételkedés, amely végül is felemészti az akaraterejét.”

Azt hiszem, hogy Turgenyev e gondolatai kulcsot szolgáltatnak e hőséhez való viszonyának megértéséhez, ő maga és legjobb barátai közül többen többé-kevésbé ehhez a Hamlet-csoporthoz tartoztak. Szerette Hamletet és csodálta Don Quijote-ot. így csodálta Bazarovot is. Magas szellemi álláspontját igen jól jellemezte, teljesen felfogta izolált helyzetének tragikumát, de nem tudta őt azzal a gyengéd, poétikus szeretettel felruházni, amellyel mint egy beteg jóbarátot, úgy ölelte át ama hőst, aki a Hamlet-

típushoz közeledett. Ez ehhez az alakhoz nem is illett volna.

– Ismerte ön Miskint? kérdezte tőlem egyszer 1878-ban. A körünk tagjai ellen lefolytatott bűnpörben Miskin bizonyult a leghatalmasabb egyéniségnek. – Mindent szeretnék róla tudni, folytatta. Ez aztán a férfi; semmi hamleti nincs benne. – És eközben elgondolkozott az orosz mozgalom ez új típusán, amely akkor, amikor az „östalaj”-t megírta, még nem volt ismeretes, hanem csak két évvel később jelent meg a felszínen.

Utoljára 1881. őszén láttam a költőt. Nehéz beteg volt; eközben pedig az a gondolat gyötörte, hogy az ő kötelessége, hogy III. Sándorhoz írjon, aki épp akkor lépett trónra és még habozott, hogy mily irányú politikát kövessen, hogy felhívja őt az alkotmány megadására és kétségbevonhatatlan érvekkel tárja elébe e lépés szükségességét. Látható bánattal mondotta nekem:

– Érzem, hogy meg kell tennem, de azt is érzem, hogy nem leszek rá képes.

És akkor már csakugyan rettenetes fájdalmat szenvedett hátgerinc-rákbajától és alig tudott néhány percig ülve maradni. Akkor nem jutott ahhoz, hogy megírja azt, amit akart, és néhány hét múlva már nem is lett volna semmi értelme. III. Sándor egy manifesztumban kijelentette, hogy Oroszország korlátlan uralkodója marad.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

Növekedő elégedetlenség Oroszországban az orosz-török háború után. – A 193-ak pöre. – Merénylet Trepov ellen. – Négy merénylet koronázott fők ellen. – A Juraszövetség üldözése. – A „Le Révolté” szerkesztése. – Milyen legyen egy szocialista lap. – Pénzügyi és technikai nehézségek.

Ezenközben Oroszországban teljes új fordulatot vettek az ügyek. Általános volt a csalódás az 1878-iki Törökország ellen indított háború kimenetele miatt. A háború kitörése előtt magasan lobogott az országban a szláv testvérekért való lelkesedés tüze; sokan azt is hitték, hogy a Balkán félszigetet felszabadító hadjárat lökést ad majd Oroszországnak az előrehaladás felé. De a török járom alatt sínylődő szlávok felszabadítását csak részben érték el. Az orosz részről hozott rettenetes áldozatok a hadvezetés több hibája miatt hiábavalóknak bizonyultak. Százeken lelték halálukat azokban az ütközetekben, amelyek csak fél győzelmet hoztak és a törököktől kikényszerített engedmények a berlini kongresszuson ismét elvesztek. Azonkívül széles

körben ismeretessé vált az, hogy a háború alatt a közpénzekből szinte oly nagy mértékben sikasztottak, mint a krími hadjárat alkalmával. Épp ebben az időben, 1877 végén egész Oroszországot betöltő elégedetlenség közepette állították bíróság elé azt a százkilencvenhárom embert, akit 1873. óta agitációkban való részvétel miatt fogságba vetettek. A tehetséges ügyvédek egész sora által védett vádlottak csakhamar megnyerték a közönség rokonszenvét. A benyomás, amit a pétervári társaságra gyakoroltak, rendkívül kedvező volt és amint ismeretessé vált, hogy a legtöbbjük három vagy négy évet töltött vizsgálati fogságban és hogy nem kevesebb, mint huszonnégyen haltak meg öngyilkosság következtében vagy megőrültek, még határozottabban fordult az ő javukra a hangulat, ami maguk között a bírák között is megnyilvánult. A bíróság néhányat igen szigorú büntetéssel sújtott, mialatt a többi mind aránylag enyhe ítélettel szabadult, amely Ítéletek meghozatalánál a bírák kifejezetten hangsúlyozták, hogy a vizsgálati fogság oly soká tartott és már magában is oly nehéz büntetés, hogy a vádlottakkal már méltányosságból sem lehet szigorúban elbánni. Biztosan remélték, hogy a császár még inkább enyhíteni fogja ezeket az ítéleteket. De minden várakozás ellenére csak azért revideálta az ítéleteket, hogy azokat szigorítsa. A bíróság által felmentetteket Oroszország vagy Szibéria messze fekvő részébe száműzték, a rövid szabadságvesztésre ítéltkre pedig még öt és tizenkét évi nehéz kényszermunkát is

kimondták. Ez Meszencsov tábornoknak, a harmadik ügyosztály főnökének műve volt.

Ugyanebben az időben történt, hogy a pétervári rendőrség főnöke, Trepov tábornok, amint a vizsgálati foglyok fogházát meglátogatta, észrevette, hogy az egyik politikai fogoly, Bogolubov nem veszi le a kalapját előtte, a mindenható satrapa előtt és a fogolyra rohant, ezt megütötte és amikor az védekezett, megkorbácsoltatta. Mihelyst a többi cellában lévő fogoly ezt megtudta, elégedetlenségüknek hangos kifejezést adtak, amiért az örök és a rendőrök borzasztó módon megkínózták őket. Az orosz politikai foglyok zúgolódás nélkül viseltek el minden méltatlanságot és kínt, ami Szibériában vagy a kényszermunkánál érte őket, de elhatározták, hogy testi fenytéket nem tűnnek el. Egy fiatal leány, Vera Szasszulics, aki Bogolubovot nem is ismerte személyesen, revolvert vásárolt, elment a rendőrfőnökhöz és rálőtt, de csak megsebesítette azt. II. Sándor elment Trepov házába, hogy megnézzze ezt a hősie leányt, aki feltűnően szelíd és vonzó arcával és szerény lényével bizonyára hatással volt reá. Trepovnak annyi volt az ellensége Pétervárott, hogy az ügyet sikerült az esküdtbíróság elé juttatni. Vera Szasszulics itt kijelentette, hogy csak akkor nyúlt fegyverhez, amikor minden kísérlettel, hogy a dolgot a nyilvánosságra hozza és valamelyes orvoslást találjon rá, kudarcot vallott. Még a Times pétervári levelezője is, amikor arra kérte, hogy az esetet tegye szóvá a lapjában, ki-

jelentette, hogy ezt nem teheti meg, mert az egészet hihetetlennek tartja. Erre, anélkül, hogy valakinek is egy szót szolt volna a tervéről, odament, hogy Trepovra rálőjjön. Most, hogy a dolog ismeretessé vált, boldog, hogy csak könnyebben sebesítette meg. Az esküdtek egyhangúlag felmentették; és amikor a rendőrség a törvényszékről való távozásánál ismét le akarta tartóztatni, a pétervári fiatal emberek úgy mentették meg üldözői karmaitól, hogy a bejáratnál nagy tömegben gyűltek egybe a szabadon bocsátott leány köré. Vera Szasszulics a külföldre ment és csakhamar Svájcban, körünkben volt. Ez az eset Európaszerte a legnagyobb fel-tűnést keltette. Amint Vera Szasszulics felmen-tésének híre Franciaországba eljutott Paris-ban voltam, ahol üzleti okokból különböző szer-kesztőségekben kellett megfordulnom. A szer-kesztők izzottak a lelkesedéstől és rajongással teli cikkeket írtak az orosz leány dicsőségéről. Még a „Revue des deux Mondes” is azt írta az 1878-i évről szóló visszatekintésében, hogy a két sze-mély, aki 1878-ban Európa közvéleményét leg-inkább foglalkoztatta, Gorcsakov herceg, a ber-lini kongresszuson tanúsított fellépésével és Vera Szasszulics volt. Mindkettő arcképe több naptárban egymás mellett jelent meg. Vera Szasszulics önfeláldozása nagy hatással volt a nyugateurópai munkásságra.

Ugyanez évben, 1878-ban, anélkül, hogy ez komplott eredménye lett volna, rövid egy-másutánban négy merényletet követtek el ko-

ronázott fők ellen. A munkás Hödel és aztán Nobling dr. rálöttek a német császárra; néhány hét múlva következett a spanyol munkás, Olíva Moncasi merénylete, aki Spanyolország királyára lőtt rá, végül a szakács Passanante rohant késsel a kezében Olaszország királyára. Az európai kormányok lehetetlennek tartották, hogy ez a három egyeduralkodó élete ellen elkövetett négy merénylet lehetséges volna, anélkül, hogy ennek alapja ne valami internacionális összeesküvés legyen, és arra a merész következtetésre jutottak, hogy az anarkista Jura-szövetség ez összeesküvés központja. Azóta több mint húsz év múlt el és határozottan kijelenthetem, hogy ennek a feltevésnek a legcsekélyebb alapja sem volt. Azonban az európai kormányok rátámadtak Svájcra és szemrehányással halmozták el hogy ő tenyésztí a forradalmárokat, akik ilyes merényleteket terveznek. Paul Brousset, juralapunknak, az „Avant garde”-nak szerkesztőjét letartóztatták és bíróság elé állították. A svájci bírák megállapították, hogy Brousset és a Jura-szövetséget teljesen alaptalanul hozzák összekötetésbe a merényletekkel és csak a cikkeiért mindössze két hónapi fogságra ítélték el. A lapot azonban elnyomták és a szövetségtanács valamennyi svájci nyomdászt eltiltotta attól, hogy ezt, vagy ehhez hasonló lapot kiadjon. Így tettek szájkosarat a Jura-szövetség szájára.

Ezenkívül a svájci politikai személyiségek, akiknek az országukban volt anarkista mozgalom nem volt az ínyére, értettek ahhoz, hogy magánrendszabályok segítségével miképen ál-

lítsák az elé a választás elé a Jura-szövetség svájci vezetőit, hogy vagy lemondanak a politikai életről vagy éhenhalnak. Brousse-t kiutasították Svájcból. James Guillaume, aki a szövetség „Bulletin”-jét nyolc éven át minden akadályon keresztül megóvta és főleg leckeadásból élt, nem tudott foglalkozást találni és kénytelen volt Svájcot elhagyni és Franciaországba menni. Adhemar Schwitzgebet, akire, mint órásrá kimondották a bojkottot és akinek nagyszámú családról kellett gondoskodnia, végül is kénytelen volt a mozgalomtól visszavonulni, Spichiger, aki ugyanily helyzetben volt, kivándorolt.

Így történt, hogy nekem, a külföldinek kellett a Jura-szövetség lapjának szerkesztését átvennem. Természetesen vonakodtam ezt megtenni, de nem maradt egyéb hátra és így kezdtem meg két barátommal, Dumartheray-vel és Herziggel 1879. februárjában „Le Révolté” cím alatt egy új, kéthetenként megjelenő lap kiadását. A legtöbbet nekem kellett írnom. Csak huszonhárom frank állott a lap megindításakor a rendelkezésünkre, de mindannyian hozzáfogtunk előfizetők gyűjtéséhez és az első számot szerencsésen megjelentethettük. Hangjában mértékletes, de lényegében forradalmi volt, aztán teljes erőmmel voltam azon, hogy úgy irjak, hogy a bonyolult történelmi és gazdasági kérdéseket minden intelligens olvasó megértse. Hatszáz példány volt a legtöbb, amit előbbi lapjaink kiadásánál el tudtunk érni. A „Le Révolté”-ből kétezer példányt nyomtunk és néhány nap múlva valamennyit elkapkodták. A

lap bevált és még ma is megjelenik Parisban „Temps Nouveaux” cím alatt.

A szocialista lapok sokszor hajlanak arra, hogy csupán a fennálló viszonyok miatt való panaszok krónikái legyenek. Leírják a munkások szűkös helyzetét a bányákban, gyárakban és mezőgazdasági üzemekben, élénk képekben mutatják be a munkásoknak munkabeszüntetés által bekövetkező szenvedéseinek és nyomorának képeit, panaszkodnak a munkáltatók ellen való harcok gyámoltalanságairól és ez a folytonos, reménytelen küzdelem, amelyet hétről-hétre újból leírnak, az olvasóra a legnagyobb hatást gyakorolja. A szerkesztő ezt a hatást csak szavainak hevületével ellensúlyozhatja, amelyekkel olvasóit tetterővel és bizalommal tölti el. Én ellenkezőleg úgy találtam, hogy egy forradalmi lapnak első sorban azokat a szimptomákat kell összegyűjtenie, amelyek mindenfelől egy új kornak, a szociális élet új formáinak erjedését és bimbózását, az elavult berendezések ellen növekedő lázadást bizonyítják. Ezeket a szimptomákat kell szemmel tartania, közelebbi vonatkozásba hoznia és úgy feltüntetnie, hogy a vonakodó nagyobb tömegek előtt feltárják a nekik egyébként láthatatlan és tudatukat sokszor kikerülő támogatást, amellyel a haladó eszmék mindannyiszor gyarapodnak, ahányszor a társadalomban szellemi újjászületés megy végbe. Véleményem szerint egy forradalmi lap legfőbb feladatának annak kell lennie, hogy a munkásokban feltámassza annak érzését, hogy ő is résztvesz az egész világon átvonagló emberi

szív lüktetésében, az egész korszakokon keresztül űzött igazságtalanságok ellen való felkelésben, az új életformákat létrehozó kísérletekben. A történetírók gyakran elmondják, hogy ez vagy amaz a filozófiai szisztéma az emberek felfogását és aztán berendezkedésüket bizonyos mértékben befolyásolta és megváltoztatta. Ez azonban nem történetírás. A legnagyobb társadalmi filozófusok csak felismerték a jövőben várható változások jeleit, ezeknek belső jelenségeit és a következtetés, valamint a belső szemlélet segítségével előre látják, ami jönni fog. Aztán voltak megint szociológusok, akik új szociális rendszerek terveit csinálták meg, miközben néhány elvből indultak ki és logikai következtetéseket vontak le belőlük, mint ahogy néhány alapelvől geometriai következtetéseket építenek fel. Ez azonban nem szociológia. Igazi szociális tervet csak úgy lehet kidolgozni, ha az új élet szimpptomáinak ezreit tartják szem előtt, miközben a csak véletlent az organikusan lényegestől elválasztják és ez alapon általánosítják.

Ezzel a fölfogással igyekeztem olvasóimat egyszerű, érthető szavakkal beavatni és a leghatékonyabb képességűt is odajuttatni, hogy saját maga alkosson véleményt a szocialista mozgalom céljainak mivoltáról és még a gondolkodókat is rendreutasítsa, ha hamis következtetésekre jutnak. Ami a meglévők kritikáját illeti, csak oly mértékben igyekeztem azt gyakorolni, hogy a baj okát feltárjam és megmutassam, hogy az emberiség elmúlt fejlődési fokáról visszamaradt, elavult maradványok iránt való mélyen ülő

és gondosan őrzött fetisszolgálata és a gondolkozásban és akarásban való nagy gyávasága minden baj főoka.

Ennél a munkánál Dumorthera y és Herzig voltak legerősebb támaszaim. Dumorthera y a savoy-i parasztcsaládok egyik legszegényebbikéből származott és a népiskolában a legszükösebb tanításban részesült. Mégis egyike volt a legintelligensebb embereknek, akikkel valaha találkoztam és a napi eseményekről meg a mértékadó személyekről való véleménye oly rendkívüli betekintésről tett tanúságot, hogy sokszor próféta szerűen hangzott. Ugyanígy egyike volt az újonnan megjelent szocialista irodalom legélesebb kritikusainak és soha sem hagyta magát a szép szavak puszta játékával és a tudományosság látszatával megtéveszteni. Herzig Genfből való fiatal kereskedősegéd, tartózkodó, szerény ember volt, aki mint leány pirult el, ha egy gondolatát kifejezésre juttatta és aki, mint-hogy letartóztatásom után az újság további megjelenésének gondja rá nehezedett, csupán akaraterejénél fogva megtanult jól írni. Valamennyi genfi kereskedő bojkottálta és családjával együtt a kész nyomor fenyegette, mégis dolgozott az újságnak, amíg csak át nem tették Parisba.

E két barátom jó véleményére mindig rábízhattam magam. Ha Herzig összeráncolta a homlokát és csendesen mondta: „Igen, hát – megjárja”, tudtam, hogy semmi sem lesz belőle. És ha Dumorthera y, akinek mindig baja volt a pápaszemével, ha nem egészen olvashatóan

írott kéziratot kellett olvasnia és aki ezért rendszeren csak a levonatokat olvasta el, az olvasást e szavakkal szakította meg: „Non, ça ne va pas!”, mindjárt megéreztem, hogy valami nincs rendjén és igyekeztem kikutatni, hogy melyik az a gondolat, vagy kifejezés, ami nem tetszik neki. Tudtam, hogy hiábavaló lett volna őt megkérdezni, hogy miért „nem megy”. Ilyenkor ugyanis ezt szokta felelni:

– Ez már nem az én dolgom, ez az ön dolga. Nem megy; többet nem mondhatok. De én éreztem, hogy igaza van és egyszerűen leültem, hogy a mondatot átírjam, vagy pedig egyszerűen fogtam a szedőléceket és ha kellett, néhány új sort szedtem ki helyébe.

Be kell vallanom, hogy nehéz idők is jártak lapunk fölött. Alig adtuk ki öt számot, bejelentette a nyomdásznak, hogy nézzünk más nyomda után. A munkások és az ő közleményeik számára az alkotmányban letéteményezett sajtószabadság paragrafusain kívül még más korlátok is álltak fenn. A nyomdásznak mi kifogása sem volt a lapunk ellen, sőt még tetszett is neki; de Svájcban valamennyi nyomda függ a kormánytól, amely a statisztikai munkák kiadásánál több-kevesebb munkát juttat nekik és nyomdászunknak kereken kijelentették, hogy ha továbbra is kiadja lapunkat, akkor ne számítson több megrendelésre a genfi kormánytól. Az egész francia Svájcot, egyik nyomdásztól a másikhoz menve, bejártam, de mindenütt, még ott is, ahol semmi kifogás nem volt lapunk iránya ellen ugyanazt a választ kaptam:

– A kormánytól való megrendelés nélkül nem tudunk fennállni és ha a „Le Révolté” nyomását át vesszük, nem kapunk megrendelést.

Igen nyomott hangulatban tértem vissza Genf-be, de Dumorthery annál buzgóbbnak és reménytelibbnek bizonyult.

– A dolog igen egyszerű, mondta, veszünk egy nyomdaberendezést három hónapi hitelre és három hónap múlva kifizetjük.

– De nincs több pénzünk, mint néhány száz frankunk, vettem ellene.

– Pénz? Nevetséges! Az *majd* lesz. Most csak rendeljük meg hamar a betűket és adjuk ki a lapot, aztán lesz pénzünk.

Megint neki volt igaza. Amint a legközelebbi szám nyomdánkban, az „Imprimerie Jurassienne”-ben megjelent és abban nehéz helyzetünket vázoltuk, azonkívül néhány kis röpiratot kiadtunk, és a nyomtatásnál mindannyian segítettünk, befolyt a pénz, rézpénzben és ezüstpénzben, de befolyt. Életemben minduntalan hallottam, amint radikális pártok pénzsűkéről panaszkodtak, de minél öregebb leszek, annál inkább meggyőződtem arról, hogy nem pénzben, hanem oly férfiakban van hiány, akik erősen és határozottan tudnak helyes irányban cél felé haladni és másokat ugyané szellemmel eltölteni. Több, mint húsz évig élt így állandóan kéztől a szájig a lapunk és majd mindegyik számon ott látható az első oldalon az adakozásra való felhívás. De amíg vannak férfiak, akik törhetetlenül és teljes eréllyel dolgoznak, ahogy ezt Herzig és Dumorthery tették Genf-

ben, és ahogy azt Grave tette tizenhat éven át Parisban, befolyik a pénz is és a nyomtatási költség is megtérül többé-kevésbé és mindez, ami a fő, a munkások filléreiből. Mennyivel értéke- sebb vagyona egy lapnak az ily férfiak, mint a pénz.

Nyomdahelyiségünk egy piciny szobából állt és szedőnek egy kisoroszt nyertünk meg, aki a nagyon szerény hónapi hatvan frankkal meg- elégedett. Több után nem is kívánczolt, mint az után, hogy mindennapra meglegyen egyszerű ebédje és hébe-korba elmehessen a színházba egy-egy operát meghallgatni.

– Hová, a török fürdőbe, János? kérdez- tem egyszer, amint az utcán találkoztam vele és egy barna papirosba göngyölt csomagot vitt a hóna alatt.

– Nem, hanem új lakásba hurcolkodom, felelte dallamos hangján és állandó mosolyával.

Szerencsétlenségre nem tudott franciául. Kéziratomat a tölem telhető legjobb kaligrafiá- val írtam meg, miközben megbánással gondol- tam jó Ebertünk szépírásórái alatt eltékozolt időre. De János a lehető legfantasztikusabb módon olvasta a francia írást és a saját talál- mányú legcsodálatosabb szavakat szedte ki, de mert a helyet betartotta, úgy hogy a sorokat nem kellett áttördelni, csak tucatnyi betűt kellett mindegyik sorban változtatni és így egészen jól haladtunk. Igen jól kijöttünk vele és az ő veze- tése mellett csakhamar megtanultam valamit a „fekete művészet”-ből is. A lap mindig idejében készen volt, úgy hogy a levonatok elmehettek

egy svájci társunknak, aki felelős szerkesztőként jegyezte a lapot, mire egyikünk a nyomdába talicskázta a formákat. „Imprimerie Jurasienne”-ünk publikációi által csakhamar nagy hírnévre tett szert, különösen a röpiratok által, amelyek Dumorthera y kívánságára soha sem kerültek négy-öt fillé rnél többbe. E röpiratok megírásánál egészen különös irályt kellett alkalmazni. Be kell vallanom, hogy gyakran megszállt az irigység azok iránt az írók iránt, akiknek gondolataik számára elegendő oldal áll a rendelkezésükre és akik mentségükre felhozhatják Talleyrand ismeretes szavait, hogy „nem volt elég időm ahhoz, hogy rövid legyek”. Ha arról volt szó, hogy hónapokig tartó munkának eredményét, például a törvények eredetéről való fejtegetést egy öt fillérért való röpiratba sűrítsem össze, külön időmbe került, hogy rövid legyek. De munkások számára dolgoztunk, akiknek gyakran nincs öt fillé rnél többjük. így történt, hogy nikk el-röpirataink húszezernyi példányban keltek el és fordításban valamennyi országban terjedtek el. Akkori vezércikkeimet Elisée Reclus, mialatt fogságban voltam „Paroles d'un Révolté” (Egy forradalmár szavai) cím alatt kiadta.

Főcélunk volt, hogy Franciaországban elterjesszük lapunkat, de a „Le Révolté” szigorúan tilos volt Franciaországban és a csempészeknek annyi sok minden jót kellett Svájcból Franciaországba csempészni, hogy tilos újságok bevitelével nem akarták mesterségüket megkoc-

káztatni. Egyszer velük mentem és az ő társaságukban léptem át a francia határt; ez alkalommal megismertem bátorságukat és megbízhatóságukat, de arra, hogy lapunkat becsempésszék, nem voltak rábírhatók. Nem maradt számunkra egyéb hátra, mint hogy az újságot mintegy száz ember címére zárt borítékban küldjük Franciaországba. Portóért semmit sem számítottunk és reméltük, hogy külön kiadásainkat előfizetőink önkéntes adakozása megtéríti és ez az adakozás soha nem is maradt el. Azonban sokszor jutott az eszünkbe, hogy a francia hatóság nagyszerű alkalmat szalasztott el arra, hogy a „Le Revolté”-t tönkretégye, amikor elmulasztotta, hogy száz példányra előfizessen, anélkül, hogy önkéntes adakozással hozzájáruljon.

Az első évben egészen magunkra voltunk hagyatva, de Elisée Reclus lassanként mindinkább érdeklődött vállalkozásunk iránt; végül egészen hozzánk csatlakozott és letartóztatásom után több életet hozott a lapba. Reclus meghívott, hogy monumentális geográfiájának ama köteténél, amely Oroszország Ázsiai birtokait tárgyalja, a segítségére legyek. Ő maga is tudott oroszul, de azt gondolta, hogy Szibériának saját tapasztalataimon nyugvó ismereténél fogva segítségére lehetek majd, és most a feleségem egészségi állapota sem volt jó és orvosi tanács szerint a szigorú télen nem volt szabad Genfben maradnia, 1880 tavaszán Clarensbe mentünk, ahol akkor Elisée Reclus lakott. Clarens fölött egy kis lakóházban vettünk lakást, ahol a tó kék

vizét láthattuk, a háttérben a Dent du Midi fehér hótakarójával. Egy vízér, amely esőtől dagadtan, hatalmas hegyipatak árával hatalmas szikladarabokat sodort le szűk ágyában, folyt el ablakunk alatt és a szembenlévő magaslaton volt Chatelard régi vára, amelynek tulajdonosa a „Burla papéi” (az iratégetők) 1799-ig bekövetkezett felkeléséig a jobbágyaitól minden születés, házasság és haláleset után feudális járulékot szedett. Itt írtam a legjobb cikkeimet a „Le Révolté” számára és „A fiatalokhoz” intézett röpiratomat, amely minden nyelven száz-ezernyi példányban jelent meg, még pedig a feleségem segítségével, akivel minden eseményt és letisztázás előtt minden fogalmazványt megbeszéltem és aki mindent, amit leírtam, szigorú irodalmi kritikával bíralt meg. Tulajdonkép itt szereztem meg mindennek alapját, amit később megírtam. A hasonló gondolkozású művelt emberekkel való érintkezés hiánya az, ami nekünk anarkista íróknak, akiket az üldöztetés világszerte széjjelszór, mindennél inkább hiányzik. Ez az érintkezésem megvolt Clarensben Elisée Reclus-vei és Le Français-vei és ezenközben mindig szakadatlan összeköttetésben álltam munkásokkal; és noha sok dolgom volt a geográfiai munkával, mégis többet tehettem az anarkista propaganda érdekében, mint bármikor.

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

- Az oroszországi forradalmi harc élesebb formái.
— Merényletek a császár ellen a végrehajtó-
bizottság vezetése mellett. — II. Sándor halála.
— Társaságok alapítása a forradalmárok ellen
és a császár megvédésére. — Háálraitéltetésem.
— Kiutasíttatásom Svájcból.

Oroszországban mind élesebb formát öltött a szabadságharc. Különböző politikai pörök folytak le, így „a százkilencvenhármak”, „az ötvenek”, „a dolgusi-kör” és mások pöre és valamennyi ugyanazt a képet mutatta. A „fiatalok” elmentek a parasztokhoz és munkásokhoz és szocialista tanokat hirdettek nekik; külföldön nyomtatott röpiratokat osztogattak széjjel közöttük és általános, határozatlan módon hívták fel őket, hogy a gazdasági elnyomatást vessék le magukról. Röviden, semmi más nem történt, mint amit mindegyik más ország szocialista agitátorai megtettek. A cár ellen való összeesküvésnek és a szocialista felkelést előkészítő lépéseknek még csak nyomát sem tudták felfedezni, egyszerűen azért, mert ilyen összeesküvés és felkelésre való előkészület nem is volt meg.

A „fiatalok” nagy többsége akkor ellene is volt a forradalmi eljárásnak. És az 1870-78. évi mozgalomra visszatekintve, biztosan állíthatom, hogy akkor a legtöbben azzal is megelégedtek volna, ha hagyták volna őket a parasztok és munkások között élni, hogy őket oktassák és velük együtt akár individuálisan dolgozhassanak érdekükben, akár mint a helyi önkormányzat tagjai, akármilyen állásban, amelyben egy komoly ember a nép tömegének hasznára válhatik. Ismerem ezeket a férfiakat és nőket és közeli ismeretségem alapján mondom ezt.

Mégis könyörtelen ítéleteket hoztak, ami nemcsak kegyetlenség, hanem ostobaság is volt, mert egy mozgalom, amely Oroszország előbbi állapotaiból nőtt ki és oly mélyen gyökeredzett, nem volt a nyers erőszak pusztá alkalmazásával megsemmisíthető. Akkor nem volt rendkívüli büntetés, hogy hat, tíz, tizenkét évi, a bányaművekben végzendő kényszermunka tetejébe még életfogytiglani szibériai száműzetést szabtak ki. Megtörtént, hogy egy leányt, akinek egyetlen „bűne” abban állt, hogy egy röpiratot nyújtott át egy munkásnak, kilenc évi kényszermunkára és életfogytiglani szibériai száműzetésre ítélték. Egy másik, Gukovszkaja nevű tizennégy éves leányt, életfogytiglanra küldtek egy félreeső szibériai faluba, mert mint Goethe Klärchenje, megkísérelte, hogy a közömbös tömeget fellelkesítse, hogy Kovalszkit és barátait a bitóhoz való útjukban kiszabadítsa. Ez Oroszországban még a hatóságok szempontjából is annyival természetesebb volt, mert országunkban

a törvény a közönséges büntetteknél nem ismer halálbüntetést és a politikai vétségeknél való alkalmazása szinte elfelejtett tradíciókba való visszaesést jelentett. A vadonba kutasítva, a fiatal leány csakhamar a Jenissei hullámaiban kereste a halálát. Még a bíróság által felmentetteket is Szibéria és északkeleti Oroszország kicsiny helyiségeibe száműzték, ahol a kormány által nekik kiutalt hónapi hat rubellel még pusztá életüket sem tengethették. Ipar nincs ezekben a helységekben és a tanítástól a legszigorúbban eltiltották a száműzötteket.

Mintha csak az ifjú Oroszország elkeseredését még inkább akarták volna fokozni, nem szálították közvetlenül Szibériába az elítélteket. Először évek hosszát bebörtönözték őket a központi fogházakba, ahol a szibériai bányák elítélteit is megirigyelték. Ezek a fogházak csakugyan borzalmasak voltak. Az egyikben, a „tífuszbarlangban”, ahogy azt a fogház lelkésze nevezte el egyik prédikációjában, tizenkét hónap alatt tizenkettő volt a halandóság százaléka. A központi fogházakban és a szibériai börtönökben, ahol a kényszermunkára ítélték senyvedtek, a foglyok a táplálkozás megtagadásával keresték a halált, hogy őrök durvaságaitól megmeneküljenek vagy elérjék helyzetük változtatását azzal, hogy megengedjék nekik, hogy cellájukban olvassanak vagy egyebet csináljanak, mert egyébként néhány hónap alatt meg kellett volna örülniök. De még az a rettenetes látvány sem tett hatást a zsandárookra, amit a férfiak és nők nyújtottak, ha hét vagy nyolc napon át visszautasítottak

minden eledelt és réveteg szellemmel mozdulatlanul feküdtek ott. Karkovban a földön fekvő foglyokat kötelekkel megkötötték és erőszakkal öntötték beléjük az ételt.

A hír, amely e borzalmakról szólt, átszivárgott a börtönfalakon, átrepült a végtelen pusztaságon és széltében-hosszában elterjedt az ifjúság között. Egy darabig nem múlt el hét, hogy az itt leírtakhoz hasonló, vagy még rosszabb elvetemültség ne vált volna köztudomásúvá. Nagy elkeseredés lett úrrá a fiatalok között.

– Más országokban – mondták – megvan az emberekben a bátorság, hogy ellenálljanak. Angolok, franciák nem tűrnének el ily gyalázatot. Mint is viselhetjük el mi? Álljunk ellen a csendőröknek fegyverrel a kézben az éjszakai házkutatásoknál! A letartóztatás úgysis a kezüktől való lassú és dicstelen halált jelenti, hát tudják meg legalább, hogy halálharc nélkül nem keríthetnek meg.

– Így történt, hogy Kovalszki és barátai revolver-lövésekkel fogadták a csendőröket, akik éjszaka idején le akarták őket tartóztatni.

II. Sándor az ostromállapot kihirdetésével válaszolt erre az új mozgalomra. Oroszországot bizonyos számú kerületre osztották és mindegyik kerület fölé egy főkormányzót rendeltek ki, azzal a megszábot parancssal, hogy az engedetleneket irgalmatlanul akasztassa fel. Kovalszkinak és barátainak, akiknek lövései mellékesen megjegyezve senkit sem találtak el, kötélt általi halált kellett elszenvedniök. Akasztani, ez volt a napiparancs. Két év alatt huszonhároman vesz-

tették el ily módon életüket, közöttük egy tizenkilenc éves ifjú, akit akkor fogtak el, amikor egy forradalmi felhívást a vasúti állomásra, ragasztott ki. Ez volt minden vád, amit ellene emelhettek. Ifjú volt, de úgy halt meg, mint egy férfi.

– „önvédelem”, volt most a forradalmárok jelszava; önvédelem a kémek ellen, akik a barátság álarca alatt osontak be a körökbe, amelyeknek tagjait kímélet nélkül denunciálták, pusztán azért, mert csak bizonyos számú feljelentett ember után kaptak fizetést; önvédelem a foglyok kínzóí ellen; önvédelem az államrendőrség mindenható fejei ellen.

Három magasrangú hivatalnok és két-három alárendelt kém esett a harc ez új fázisának áldozatául. Meszencsov tábornokot, aki a cárt a százkilencvenhármak pórében a büntetések megkétszerezésére bírta rá, Pétervárott, világos nappal ölték meg. Egy csendőrezredest, akit még súlyosabb bűnök terheltek, Kievből ugyanez a sors ért és nagybátyámat, a karkovi főkormányzót, Dmitri Kropotkint, amikor a színházból hazakocsizott, agyonlőtték. Ő alája tartozott az a központi fogház, amelyben először esett meg a táplálkozás megtagadása és a kényszeretetés. Tulajdonképpen nem volt rossz ember; tudom, hogy személyes érzületében inkább jóakarója volt a politikai foglyoknak, de gyenge ember és udvaronc volt és nem akart mindjárt közbelépni. Egyetlen szava megszüntette volna a foglyok kínzását. II. Sándor úgy szerette és az ud-

varban volt állása oly szilárd volt, hogy közbelépését bizonyára helyeselték volna.

– Köszönöm önnek; ön saját kívánságom szerint járt el, mondta neki a cár néhány évvel ezelőtt, amikor nagybátyám Pétervárra jött és jelentette neki, hogy Karkovban a szegényebb néposztály egy zendülése alkalmával békés magatartást tanúsított és kíméletesen bánt a vezetőkkel. Ez alkalommal azonban a börtönfelügyelőkre hallgatott és a fiatal embereket Karkovban olyannyira elkésérítette a barátaikkal való bánásmód, hogy egyikük agyonlőtte.

A császár személye azonban játékon kívül maradt és 1879-ig nem követte el merényletet ellene. A „szabadító cár” fejét glória fonta körül, amely sokkal nagyobb védelmet nyújtott neki, mint a rendőrök serege. Ha II. Sándor uralkodásának e korszakában csak a legkisebb hajlandóságot is mutatta volna, hogy az orosz politikai állapotokat meg fogja javítani, ha csak egyet-kettőt hívott volna meg azok közül a férfiak közül, akik a reformkorszakban munkatársai voltak és meghagyta volna nekik, hogy vizsgálják meg az ország vagy legalább a parasztság állapotát, ha csak a szándékát mutatta volna annak, hogy a titkos rendőrség rendelkezési jogát korlátozni akarja: üdvivalgás kísérte volna minden lépését. Egy szava ismét „szabadító”-vá telte volna meg és a fiatalok még egyszer megismételték volna Herzen szavait: „Győztél Galíleus!” De épp úgy, ahogy a lengyel felkelés alkalmából felébredt benne a despota és Katkov biztatására az akasztásban keresett menekülést,

úgy ugyanazon rossz szellem, Katkov tanácsára nem tudott egyebet tenni, mint külön katonai kormányzókat kinevezni – az akasztások céljaira.

Most és csak most üzente meg a háborút az abszolutizmusnak egy maroknyi forradalmár, a végrehajtó bizottság, amelynek minden bizonynyal a művelt osztályok és magának a cár közvetlen környezetének fokozódó elégtelensége készítette elő a talajt, amely harc aztán több merénylet után 1881-ben II. Sándor halálával ért véget.

Mint már megmondottam, II. Sándorban két természet lakozott és a kettő között való konfliktus, amely élete folyamán mind nagyobb lett, valósággal tragikus jelleget öltött. Amint Szolovjev elébe lépett és rálőtt, de az első lövésnél nem talált, a császárban megvolt a lélekjelenlét, hogy mialatt Szolovjev tovább lövöldözött, ne egyenes irányban, hanem össze-vissza fusson a legközelebbi ajtóhoz és így teljesen épen sikerült megmenekülnie és csupán a ruháját súrolta egy lövés. Épp ilyen kétségbevonhatatlan jelét adta bátorságának a halála napján. Az igazi veszedelemmel szemben megfélemlíthetetlennek bizonyult, miközben képzeletének alakjai előtt folyton reszketett. Egyszer egyik adjutánsára rálőtt, amikor ez megmozdult és a császár azt hitte, hogy merényletet akar ellene elkövetni. Csupán az erőszakos haláltól való félelmében tette le egész császári hatalmát oly emberek kezébe, akik nem vele, hanem csak jövedelmező állásaikkal törődtek.

Kétségtelen, hogy gyermekeinek anyja iránt mindig a vonzalom bizonyos nemével viseltetett, noha akkor már Dolgoruky hercegnővel tartott, akit közvetlenül a császárné halála után feleségül vett.

– Ne beszéljen nekem a császárnéről, nagyon is fájdalmasan esik ez nekem, mondta többször Loris Melikovnak. Mégis teljesen elhúzódott Mária cárnétól, aki abban az időben, amikor a „cári szabadító” volt, hűségesen állt az oldala mellett. Hagyta, hogy teljes egyedülletben, csupán két hűséges hölgyétől ápolva várja a halálát, mialatt ő egy másik palotában lakott és csak rövid, formai látogatásokat tett nála. Egy igen ismert, most elhalt orosz orvos beszélte egyik barátjának, hogy őt, az idegent is felháborította a császárnének betegsége utolsó szakában történt elhanyagolása és természetes, hogy az udvarhölgyek is a császár példáját követték és minden figyelmüket egyedül Dolgoruky hercegnőnek szentelték.

Amint a végrehajtó bizottság azt a vakmerő kísérletet követte el, hogy magát a téli palotát a levegőbe röpítse, Sándor oly lépést követett el, aminek nem volt párja. Amolyan diktatúra félet teremtett meg, amikor Loris Melikovot korlátlan hatalommal ruházta fel. Ennek a tábornoknak, aki származására nézve örmény volt, egyszer már a kezébe adott ehhez hasonló diktátori hatalmat, még pedig akkor, amikor az alsó Volga mentén kitört a bubópestis és Németország azzal fenyegetődött, hogy csapatait mozgósítani és Oroszországot vesztégzár alá fogja

helyezni, ha meg nem akadályozza a ragály terjedését. Amint Sándor most látta, hogy még a palotarendőrség éberségében sem bízhatik, diktátori hatalommal ruházta fel Loris Melikovot és minthogy Melikov szabadelvű ember hírében állt, ezt az új lépést arra magyarázták, hogy az, a nemzetgyűlés mielőbbi összehívását jelenti. Minthogy azonban amaz explózió után semmi merényletet sem követtek el ellene, Sándor ismét bátorságot kapott és néhány hónap múlva, mielőtt Melikov bármit is tehetett volna, a diktátorból egyszzerű belügy-miniszter lett.

A búskomorságnak már említett rohamai, amelyek alatt II. Sándor önmagának tett szemrehányást uralkodásának erősen reakciós mivoltáért, most heves sírógörcsökkel jártak. Órákhosszat ült ott sírva, úgy, hogy Melikov szinte kétségbeesett. Aztán megkérdezte a miniszterét:

– Mikor lesz készen az alkotmány tervezete?

Ha azonban Melikov két nap múlva bejelentette, hogy a tervezet készen van, a császár úgy tett, mintha mit sem tudna a dologról és megkérdezte:

– Szó volt róla? Minek az? Jobb lesz, ha az utódomra bízom azt. Az lesz majd a hozománya Oroszország számára.

Amint új merénylet híre jutott el hozzá, megvolt benne a hajlandóság, hogy a végrehajtóbizottság kielégítésére valamit tegyen; mikor azonban aztán úgy látszott, hogy a forradalmárok megnyugodtak, ismét reakciós tanácsadóira

hallgatott és hagyta a dolgokat a maguk módja szerint lefolyni. Melikov minden pillanatban várta elbocsáttatását.

1881. februárjában Melikov jelentette a császárnak, hogy a végrehajtó-bizottság új mérnyületet készített elő, de minden nyomozás és vizsgálat ellenére sem lehetett semmit sem megtudni a terv részleteiről. Erre II. Sándor elhatározta, hogy a tartományok képviselőit összehívja, hogy bizonyos tanácskozó gyülekezetet alakítson belőlük. Mindig arra gondolva, hogy XVI. Lajos sorsában fog osztozni, mint „Assemblée des Notables”-t írta elő a gyülekezetet, amilyent XVI. Lajos a nemzetgyűlést megelőzőleg hívott egybe. A tervet először az államtanács elé kellett volna terjeszteni, de aztán megint habozni kezdett a cár. Csak 1881. március 1-én (13-án), amint Loris Melikov megismételte figyelmeztetését, adta ki a parancsot, hogy a legközelebbi csütörtökön vigyék az államtanács elé a tervezetet. Ez vasárnap történt és Melikov arra kérte, hogy e napon ne menjen a díszszemlére, mert életét közvetlen veszedelem fenyegeti. Mégis elment. Fel akarta keresni Katharina nagyhercegnőt (nénjének, Heléna Pavlovnának leányát, aki 1861-ben a reformpárt vezető személyiségeinek egyike volt) és – tán mint Mária császárnő emlékeinek szánt bűnbánó áldozatot, meg akarta neki vinni az óhajtott újságot. Állítólag ezt mondta neki:

– Elhatároztam, hogy összehívom a notable-gyűlést.

De már késő volt, a félszívvvel tett enged-

meny nem jutott köztudomásra és a téli palotához visszatérve a halálát lelte.

Ismeretes, hogy mint történt ez az esemény. Vasveretű kocsija alá, hogy megállításra kényeszerítsék, egy bombát dobtak, amiáltal a testőség több cserkesze megsebesült. A bomba elhajtóját, Ryszakovot a helyszínén elfogták. Erre a cár, a kocsis sürgető tanácsa ellenére, hogy maradjon a kocsiban, mert a jelentéktelenül sérült kocsival tovább tud menni, kiszállt a kocsiból. Sándor úgy hitte, hogy katonai becsülete megkívánja, hogy odamenjen a sebesült cserkeszekhez és kifejezze nekik a részvétét; mert hiszen így tett a török hadjáratban megsebesült katonákkal is, amikor nevenapján megparancsolták azt az eszeveszett ostromot Plevna ellen, amelynek oly borzalmasan szerencsétlen kimenetele volt. Ryszakovhoz közeledett és valamit kérdezett tőle és amikor eközben szorosán elment egy fiatalember, Grinevecsky mellett, aki ott állt egy bombával, ez maga közé és a cár közé vetette a bombát, hogy mindkettőjüket megölje. Mindketten borzasztó módon sebesültek meg és még csak néhány óra hosszat éltek.

II. Sándor egész kíséretétől elhagyottan ott feküdt a havon. Mindannyian eltűntek. Csak néhány kadett, aki a díszszemléről hazament, emelte fel a haldokló cárt, tette fel egy szánra és egy kadettköponyeget borított rá. És a segítségükre odarohant a sebesülthöz a terrorista Emelianov is, papírba csavart bombával a hóna alatt, noha az a veszedelem fenyegette, hogy ott

helyben elfogják és felakasztják. Mily kontrasztokat rejteget magában az emberi természet!

Így végződött második Sándor életének tragédiája. Érthetetlennek találták, hogy egy cár, aki oly sokat tett Oroszországért, a forradalmárok keze által lelte a halálát. Az én szememben azonban, aki II. Sándor első reakciós lépéseinek és mind rosszabbá váló rémuralmának véletlen tanuja voltam, aki bepillantottam kétéletű lényébe, – úgy látszott, hogy a tragédia, mint valami drámában, kikerülhetetlen végzetszerűséggel következett be. A született egyeduralkodót láttam benne, akinek heves természetét csak némileg enyhítette a műveltsége, a férfit, akiben megvolt a katonai férfiaság, de aki minden politikai bátorság nélkül való volt, a férfit, akinek erős volt a szenvedélye és gyenge az akarata, így állt előttem ez az utolsó jelenet már 1862. június 13-án, azon a napon, amelyen hozzánk, újonnan kinevezett tisztekhez beszédet intézett. Ez akkor közvetlenül a felkelő lengyelek ellen kiadott véres parancsnak kibocsátása után volt.

Vad félelem ragadta meg a pétervári udvari köröket. III. Sándor, aki hatalmas alkata és testi ereje ellenére nem volt valami nagyon bátor ember, a merénylettől való félelmében vonakodott a téli patotába behurcolkodni és nagyatyjának, I. Pálnak palotájában, Gacsinában temetkezett el.

Ismerem ezt a régi, eredetileg Vauban szisztémájára várnak épített épületet, amely vizárkok

közepette fekszik és amelyet őrtornyok védenek, amelyeknek tetejéről titkos lépcsők vezetnek le a császár dolgozó szobájába. Láttam az e szobában elhelyezett csapóajtókat, amelyekkel az ellenséget hirtelen bele lehet taszítani az alul folyó víznek szikláira és a titkos lépcsőt, amelyen földalatti kijáratokhoz és egy tóhoz vezető földalatti folyosóba lehetett eljutni. I. Pál valamennyi kastélyát hasonló tervek szerint építették. Időközben itt és az Anicskov-palota alatt, amelyben III. Sándor mint trónörökös lakott, még egy földalatti folyosót építettek, amelyet a forradalmárok aláásatása ellen villamos készülékkel védtek meg.

Titkos szövetséget alakítottak azzal a céllal, hogy a cár életét megvédelmezzék; mindenféle rangú katonatisztet, fizetésük megháromszorozásával nyertek meg, hogy ide belépjenek és ezek mint kémek a társadalom minden rétegében fejtek ki tevékenységet. Hogy e közben vidám jelenetekre is került a sor, könnyen elképzelhető. Két katonatiszt, aki nem tudta, hogy mindkettő a szövetséghez tartozik, egy vasúti utazás alkalmával illoyális beszéddel igyekezett egymást törbe csalni és mindkettő el akarta egymást fogatni és csak az utolsó pillanatban tudták meg, hogy minden fáradozásuk hiábavaló volt. Ez a szövetség most még hivatalosabb formában áll fenn „okrajna” (védelem) név alatt és hogy létjogosultságát bebizonyítsa, időről-időre mindenféle kigondolt veszedelemmel ijeszti a mostani cárt.

Ugyanebben az időben a cár fivérének, Vla-

dimirnek vezetése alatt létesült egy még titkosabb szervezet, a Szent Liga, amelynek az volt a célja, hogy minden úton-módon harcoljon a forradalmárok ellen. És e módok közé tartozott az a terv is, hogy azoknak a menekülteknek, akiket a legutóbbi összeesküvések vezető embereinek tartottak, az élete ellen törjenek. Én is ezek közé az állítólagos vezetők közé tartoztam. A nagyherceg heves szavakkal tett szemrehányást a liga tisztjeinek, hogy nincs közöttük egy sem, aki ezeket a menekülteket a halálba tudná meneszteni. Egy katonatisztnek, aki velem együtt volt az apród-intézetben, jutott ez a különös feladat.

A külföldön élő menekülteknek a valóságban semmi része nem volt abban, amit a végrehajtó-bizottság Pétervárott elhatározott. Így tehát kész esztelenség lett volna, hogy Svájcban határozzanak el merényleteket, amelyeknél Pétervárott cselekvő emberek minden lépésüknél az életüket kockáztatják. Ahogy azt úgy Stepanyák, mint én többször írásbelileg kijelentettük, egyikünk sem vállalta volna magára azt a kétértelmű feladatot, hogy merényleteket tervezzen úgy, hogy ő maga ne legyen ott a helyszínén. Azonban a pétervári rendőrségnek az illett a számításai közé, hogy azt hirdesse, hogy nem képes a cárt megoltalmazni, mert mindegyik merénylet a külföldről indul ki és a hírnökeik, mint ahogy azt jól tudom, bőségesen látták el őket ennek megfelelő értesülésekkel.

Skobelevet, a török hadjárat hőjét is felszólították, hogy csatlakozzék a ligához, amit minden további nélkül visszautasított. Sőt, Loris

Melikov hátrahagyott írásaiból, amelyeknek egyik részét egy barátja Londonban kiadta, kitűnt, hogy Skobelev, amikor III. Sándor trónra lépte után vonakodott a nemesi gyülekezetet összehívni, Loris Melikov és Ignatiev előtt, (a „hazugságok pasája” előtt, ahogy őt a konstantinápolyi diplomaták tréfásan elnevezték) arra vállalkozott, hogy elfogja a császárt és alkotmánytadó manifesztum kibocsátásra kényszeríti. Ignatiev erre ezt a tervet elárulta volna a cárnak és ezzel érte el miniszterelnökké való kineveztetését. Ebben az állásában aztán Andrieux-nek, Paris volt rendőrfőnökének tanácsára, mindenféle hadicsellel igyekezett a forradalmi mozgalmat megbénítani.

Ha az orosz liberálisoknak akkor csak egy kevés bátorságuk és valamelyes erejű szervezeteük lett volna, úgy rákerült volna a sor a nemzetgyűlés összehívására. Ugyanazokból a Melikov-féle írásokból kitűnik, hogy III. Sándor egy darabig kész volt erre az alkotmányos cselekedetre. El is határozta azt és öccsével közölte is elhatározását. Az öreg I. Vilmos császár is megerősítette ebben az elhatározásában. Csak amikor a liberálisok teljes tétlenségét látta, mialatt a Katkov-párt szorgalmasan dolgozott az ellenkező irányban – Andrieux a nihilisták kiirtását tanácsolta és közölte vele e cél elérésének módját (a volt prefektusnak erre vonatkozó írásai is megjelentek az említett papírok között) csak akkor szánta el magát III. Sándor annak kijelentésére, hogy uralmát mint a birodalom korlátlan uralkodója fogja folytatni.

Néhány hónappal II. Sándor halála után a szövetségi tanács parancsára kiutasítottak Svájc-ból. Nem törődtem vele. Miután a monarchista hatalmak megtámadták Svájcot, mert valamennyi menekültnek menedéket adott és megijedve az orosz hivatalos sajtónak attól a fenyegetésétől, hogy valamennyi svájci nevelőnőt és komornát ki fogják utasítani, a svájci hatalmasok kiutasítással bizonyos elégtételt szolgáltattak az orosz rendőrségnek. Azonban magáért Svájcért sajnálom ezt a lépést. Mert ebben benne volt a „Svájcban szőtt összeesküvések” teóriájának hallgatag elismerése és a gyengeség beismerése, amit a hatalmak mindjárt ki is használtak. Amint Jules Ferry két évvel később Svájc felosztását indítványozta Olaszországnak és Németországnak, minden esetben azt az argumentumot is felhozta, hogy a svájci kormány maga is beismerte, hogy országa „a nemzetközi összeesküvések melegágya”. Az első szíveség mind követelőbb meggyanúsításokra vezetett és mindenesetre sokkal inkább veszélyeztette Svájc függetlenségét, mint ahogy az veszélyeztette volna, ha vonakodott volna Oroszország követelését teljesíteni.

A kiutasító parancsot közvetlenül Londonból történt visszatértem után kézbesítették nekem, ahol 1881 júliusában az anarkista kongresszuson részt vettem. A kongresszus után még néhány hétig Angolországban maradtam és akkor írtam meg a „Newcastle Chronicle” számára az orosz viszonyokról szóló cikkeket a mi szempontunkból. Az angol sajtó akkor, ami

az orosz viszonyokat illetve, Novikov asszony-
nak, azaz Katkovnak és az orosz államrendőr-
ségnek visszhangja volt és igen örültem, amikor
Cowen József úr vendégszeretőleg bocsátotta
rendelkezésemre a lapját, hogy álláspontunkat
ismertessem.

Épp akkor kerestem fel a feleségemet, aki a
Magashegységben Elisée Reclus lakása közelé-
ben tartózkodott, amikor felszólítottak, hogy
hagyjam el Svájcot. Csekély terjedelmű podgyá-
szunkat a legközelebbi vasúti állomásra küldtük
és gyalog mentünk Aiglebe, miközben utoljára
élveztük a hegyekre nyíló kilátást, amelyeket
oly nagyon szerettünk. A legrövidebb szorosok-
kon keltünk át a hegységen és neveltünk, ami-
kor megjegyztük, hogy épp a rövid szorosok
után következnek a leghosszabb völgykanyaru-
latok. Amint aztán elértük a völgy mélyét, ott
gyalogoltunk a poros út mentén. A komikumot,
amely ily alkalmakkor nem szokott elmaradni,
ez alkalommal egy angol nő hozta létre. Az an-
gol nő, aki gazdagon öltözve, bérkocsija vánkoc-
sára hátrahajolva, egy úr mellett ült, amikor el-
hajatott mellettünk egynéhány bibliai traktátusi
dobott oda nekünk, szegényesen öltözött vándor-
roknak. Felvettem a lapokat az utca porából.
Az adakozó nyilván ama hölgyek közé tartozott,
akik jó keresztényeknek tartják magukat és kö-
telességüknek tartják, hogy vallásos iratokat osz-
togassanak az „istentelen idegenek”-nek. A biz-
tos tudatban, hogy a vasúti állomáson utói fog-
juk őket érni, a röpiratok egyikére ráírtam az
ismert bibliai verset, amely a gazdagokról és is-

ten országáról szól, továbbá már a körülményeknek megfelelő mondást, amely a farizeusokról mint a kereszténység leggonoszabb ellenségeiről szól. Amint Aigle-be értünk, a hölgy épen frissítőt vett magához a kocsjában. Nyilvánvalóan inkább az eddigi alkalmatosságban, mint a dohos vasúti kocsiiban akarta a bájos völgyön át vezető utat megtenni. Meghajlással adtam neki vissza a röpiratokat és megjegyeztem, hogy valamit még hozzáírtam, ami talán az ő épülésére szolgálhat. A hölgy nem tudta, hogy nekem rontson-e, vagy keresztényi megadással fogadja-e a leckét. Szemeiben gyors változatossággal követte egymást a két érzés.

Minthogy a nőm épen akkor készült a genfi egyetemen a baccalaureatust elnyerni, egy kis francia helységben, Thononban telepedtünk le, amely a genfi tó savoy-i partja mellett feküdt és itt maradtunk néhány hónapig.

Ami a Szent Liga halálos ítéletét illeti, Oroszország egyik legmagasabb helyéről intettek vigyázatra. Még annak a hölgynek a nevét is megtudtam, akit Pétervárról Genfbe küldtek, hogy ott az összeesküvés legfőbb központja legyen. Ezért aztán a tényt közöltem a Times genfi levelezőjével azzal a kéréssel, hogyha valami történnék, gondoskodjék ennek nyilvánossá tételéről és néhány sort írtam róla a „Le Revolté”-ba. Egyébként pedig többet nem törődtem a dologgal. A nőm azonban nem vette oly könnyen és a jó paraszt Sansaux asszony, aki nekünk Thononban lakást és ételmezést adott és aki más úton tudta meg a készülő merény-

letet (a nővérétől, aki egy orosz ügynök családjánál gyermekleány volt) a legmeghatóbb módon gondoskodott rólam. Kicsiny háza a városon kívül feküdt és ahányszor esténként a faluba mentem – néha, hogy feleségemet a vasúti állomáson megvárjam – mindig talált ürügyet, hogy a férje egy lámpással elkísérjen.

– Várjon egy pillanatig Kropotkin úr, szokta mondani, az uram is arra megy, hogy valamit vegyen és amint azt ön is tudja, mindig lámpát hord magával. Vagy pedig a fivérét bízta meg azzal, hogy anélkül, hogy észrevenném, kövessen bizonyos távolságból.

TIZENHATODIK FEJEZET.

Egy év Londonban. – Az újjáébredő szocialista szellem első nyomai Angolországban. – Áthurcolkodásom Thononba. – A spiclirendszer. – Ignatiev megegyezése a terroristákkal. – Franciaország 1881- és 82-ben. – Nyomor a lyoni takácsok között. – Robbanás egy lyoni kávéházban. – Elfogatásain és elítéltetésem.

Mihelyst nőm 1881 októberében vagy novemberében letette baccalaureát-vizsgáját, Thononból Londonba hurcolkodtunk, ahol közel tizenkét hónapig maradtunk. Kevés év választ el attól az időtől és mégis mondhatom, hogy London és Angolország szellemi élete egyáltalán egészen másmilyen volt akkor, mint amilyenné csakhamar kifejlődött. Tudvalevő ugyanis, hogy Angolország akkor Európa szocialista mozgalmának élén állt, de a következő reakciós korszakban pangott a nagy mozgalom, amely a dolgozó osztályokra oly mélyen hatott és amelynek folyamán már minden megnyilvánult, ami most mint tudományos és anarkista szocializmus jelentkezik. Minderről nem tudtak már semmit sem Angolországban, sem a kontinensen, és a

proletariátusnak a francia írók által elnevezett harmadik ébredése még nem következett be Britanniában. Az 1871 évi mezőgazdasági bizottság munkája, a mezőgazdasági munkások között való propaganda és a még inkább visszanyúló keresztény szocialista törekvések mindenesetre hozzájárultak, de még semmi sem árulta el a szocialista értelemnek azt a hatalmas kitörését, amely Angolországban Henry Georges kinyilatkoztatását, a „Progress and Poverty”-t (Haladás és szegénység) követte.

Az az év, amit akkor töltöttem Londonban, valóban a száműzetés egy éve volt. Előrehaladott szocialista gondolkozású ember nem talált ott lélegzetvételre való atmoszférát. Egyetlen jele sem volt meg már akkor annak az élénk szocialista mozgalomnak, amely visszatérésem idejében, az 1886-iki évben, oly erősen fejlett volt. Még semmit sem lehetett hallani Burnsről, Championról, Kardiéről és a többi munkásvezetőről, Morris akkor még nem vallotta magát szocialistának és a Trade Unionok, amelyek csak néhány kiváltságos szakmára szorítkoztak, antiszociális irányzatúak voltak. A szocializmusnak egyedül tevékeny és kimondott képviselője Hyndmann úr és felesége volt, akik körül csak kevés számú munkás-csoportosult. 1881 őszén kongresszust tartottak, de – és szinte megközelítettük vele az igazságot, amikor tréfásan úgy mondtuk – hogy Hyndemann asszony az egész kongresszust vendégül látta magánál. Kétségtelen, hogy a fejekben radikális, többé-kevésbé szocialista mozgalom ment végbe, az azon-

ban nem jelentkezett szabadon és nyíltan. Még senkit sem lehetett észrevenni azokból a művelt férfiakból és nőkből, akik négy évvel később jelentékeny számban léptek a nyilvánosság elé és ugyan nem vallották magukat szocialistáknak, de a tömegek jólétét és művelődését célzó minden irányú mozgalmakban résztvettek és akik most Angol- és Skótország majd mindegyik városában teljesen új, reformátori szellemet teremtettek meg. Természetesen megvoltak, gondolkoztak, beszéltek, a kiterjedt mozgalom minden eleme megvolt, de mert nem tudtak egyetlen központot sem teremteni az összegyűjtésre, amelyet később a szocialista csoportok alkottak, elvesztek a tömegben; az egyik nem tudott a másikról, vagy saját magukról sem bírtak tudomással.

Csajkovszky akkor Londonban tartózkodott és mint évekkel ezelőtt, szocialista propagandát kezdtünk a munkások között. Néhány angol munkás közreműködésével, akikkel az 1881-iki kongresszuson ismerkedtünk meg, vagy akik John Most üldöztetése következtében vonzódtak a szocializmushoz, látogattuk a radikálisok gyülekező helyeit és szóvá tettük ott az orosz viszonyokat, fiatalságunk mozgalmát „a néphez” és egyáltalán a szocializmust. Hallgatóink száma nevetségesen csekély volt és ritkán állt többől, mint tizenkét emberből. Alkalmadtán felemelkedett a hallgatók sorából egy őszszakállú chartista és kijelentette nekünk, hogy minden, amit itt beszélünk, már negyven évvel ezelőtt is elhangzott itt és akkor a mun-

kasok tízezreinél lelkes fogadtatásra talált, de most már mindennek vége és nincs remény, hogy mindezt új életre keltsék.

Hyndemann úr épp akkor a marxista szocializmusnak kitűnő magyarázatát adta ki „England for all” cím alatt és emlékszem rá, hogy 1882 nyarán azt a komoly tanácsot adtam neki, hogy alapítson egy szocialista lapot, Elmondtam, hogy mily csekély eszközökkel fogtunk hozzá a „Le Révolté” kiadásához és biztos sikert jövendöltem neki arra az esetre, ha meg akarná kísérteni. De az általános helyzet oly kevéssé volt biztató, hogy még ő is azt hitte, hogy a kísérlet kétségtelenül kudarccal fog járni, ha előre nem gondoskodik minden költség fedezésének eszközeiről. Talán igaza volt; amikor azonban alig három évvel később megjelentette a „Justice”-t, a legbarátibb támogatásra talált a munkások részéről; 1886-ban már három szocialista lap volt és a szociáldemokrata szövetség a legbefolyásosabb testületek egyike volt.

1882 tavaszán tört angol nyelven beszéltem a bányamunkások durhami évi gyűlésén; Newcastle-ban, Glasgowban és Edinburgban előadást tartottam az oroszországi mozgalmakról és lelkes fogadtatásra találtam, olyannyira, hogy a munkások a gyűlés után lelkesen éljenezték a nihilistákat. De mindketten, a feleségem és én oly magánosan lévőeknek éreztük magunkat Londonban és kísérleteinket, hogy Angolországban megindítsuk a szocialista mozgalmat, oly reménytelennek találtuk, hogy 1882 őszén elhatároztuk, hogy visszaköltözünk Franciaországba.

Nem kételkedtünk abban, hogy Franciaországban csakhamar fogságba jutok, de gyakran mondogattuk:

– Jobb a francia fogság, mint ez a sírhely.

Azoknak, akik szívesen beszélnek a belülről való fejlődés lassúságáról, az angolországi szocializmust kellene tanulmányozniuk. A belülről való fejlődés természetesen lassú, de menete nem egyfoma, a nyugalom korszakát a hirtelen haladás ideje szokta felváltani.

Ismét Thononban telepedtünk meg, ahol előbbi gazdasszonyunknál, Sansaux asszonynál vettünk lakást. Feleségem egyik fivére, aki a sorvadás utolsó stádiumában volt és Svájcba jött, hozzánk hurcolkodott.

Soha sem láttam annyi orosz spiclit, mint két hónapi tartózkodásom alatt Thononban. Azonnal, ahogy a lakást kibéreltük, egy gyanús külsejű ember, aki angolnak adta ki magát, kibérelte a ház másik részét. Az orosz spiclik rajai, valóságos rajai szállták meg a lakásom és igyekeztek minden kigondolható ürüggyel bejutni, vagy pedig kettesével, hármasával vagy négyesével ólálkodtak a ház körül. Elképzelem, hogy mily csodálatos jelentéseket küldtek haza. Mert a kémnek okvetlenül jelentenie kell valamit. Ha csak azt mondaná, hogy az utcán állt anélkül, hogy valami titokteljeset vett volna észre, menten félzsoldra szállítanák le a fizetését, vagy elbocsátanak.

Akkor virradt fel az orosz titkos rendőrség aranyideje. Ignatiev politikája meghozta a

maga gyümölcsét. Két vagy három egymással versenyző rendőrtestület volt, amelyek mindegyike korlátlan pénzeszközök felett rendelkezett és a legvakmerőbb cselszövényeket űzte. így például Sudeikin ezredes, a rendőrtestületek egyik főnöke, egy bizonyos Degajevvel egyetértve, aki mindezek ellenére végül megölte, Ignatiev ügynökeit denunciálta a forradalmároknál és felajánlotta a terroristáknak, hogy alkalmat nyújt nekik arra, hogy a belügyminisztert, Tolsztoj grófot és Vladimir nagyherceget az útból eltegyék, minthogy saját bevallása szerint arra számított, hogy aztán őt nevezik ki majd diktatori hatalommal belügyminiszterré és teljesen kezei közé kapja a cárt. Az orosz rendőrségnek ez a tevékenysége később Sándor fejedelemnek Bulgáriából való megszöktetésében nyerte el a csúcspontját.

A francia rendőrség is a nyomdokomban volt; folyton gyötörte őket a kérdés, hogy „mit csinál ez most Thononban?” Továbbra is kiadtam a „Le Revolté”-t és cikkeket írtam az „Encyclopedia Britannica” és a „Newcastle Chronicle”-ba. De mi mindent lehetne erről összeírni! Egy nap az egyik helybeli csendőr jelent meg a háztulajdonosnőnél. Az utca felől egy gép zakatolását hallotta és jelentésében meg akarta írni, hogy egy titkos nyomdát tartogatok a házban. Ezért távollétemben beállított és követelte, hogy mutassák meg neki a sajtót. A háziasszony azt felelte, hogy ilyen nincs a házban és kifejezte abbeli gyanúját, hogy a csendőr tán a varrógépe zakatolását hallotta, ő azonban nem

akarta ezt a prózai magyarázatot elfogadni és Sansaux asszony kénytelen volt csakugyan megindítani a gépet, mialatt ő belül és kívül figyelte meg, hogy ugyanaz a zakatolás-e ez.

– Mit csinál ő egész nap? kérdezte az asszonyt.

– Ír.

– Nem írhat mindig.

– Délben fát fűrészsel a kertben és délután négy és öt óra között rendszeren elmegy. Ez novemberben volt.

– Ah, megvan! Amikor alkonyodik? És bejegyezte: „Amikor besötétedik, elmegy.”

Akkor nem tudtam magamnak megmagyarázni az orosz spiclik különös figyelmét; de kellet, hogy valamelyes összefüggésben lett legyen a következőkkel. Amint Ignatievet miniszterelnökké nevezték ki, Andrieux tanácsára új tervet kovácsolt. Elárasztotta Svájcot az ügynökeivel és egyikük egy új lapot indított, amely bizonyos mértékben az oroszországi tartományok önkormányzataért szállt síkra, de amelynek főcélja a forradalmárok ellen való harc volt és lobogója alá akarta csoportosítani azokat a menekülteket, akik ellenségei voltak a terrorizmusnak. Kétségtelen volt, hogy e mód alkalmas volt arra, hogy szakítást idézzon elő. Amikor aztán a végrehajtó-bizottságnak majdnem valamennyi tagját Oroszországban elfogták és egynéhányuk Parisba menekült, Ignatiev egy ügynököt küldött Parisba és fegyverszünetet ajánlott fel nekik. Megígérte, hogy több kivégzés nem lesz a II. Sándor uralma alatt szervezett összeesküvé-

sekért még akkor sem, ha az illetők ismét a kormány kezei közé jutnának; Csernisevszkinék szabad lesz Szibériát elhagynia és egy bizottság revízió alá veszi mindazon eseteket, amelyekben bírói ítélet nélkül rendelték el a Szibériába való száműzetést. Ezzel szemben azt az ígéretet kívánta a végrehajtó-bizottságtól, hogy amíg a koronázás véget nem ér, nem követnek el mérenyületet a cár élete ellen. Talán még azokról a parasztok érdekében való reformokról is szó esett, amelyeket III. Sándor tervbe vett volt. Parisban megkötötték az egyezséget. A terroristák eltekintettek a további ellenségeskedéstől. Több kivégzés nem történt az előbbi felkelésekben való részvétel miatt és az e vád miatt letartóztatottakat Oroszország Bastille-ában, Schlüsselburgban börtönözték be, ahonnan tizenöt éven át semmit sem lehetett róluk hallani és ahol nagyobbrészt még most is ott vannak; Csernisevszki visszatért Szibériából és Asztrakant jelölték ki tartózkodási helyül, ahol, miután Oroszország intellektuális életével való összeköttetést elvágták előle, csakhamar meghalt. Egy bizottság utazott Szibérián keresztül, amely egy-némely száműzöttet felmentett és a többi számára megállapította a száműzetés idejét. Bátyámat további öt évre ítélték el akkor.

Mialatt Londonban tartózkodtam, ez 1882-ben volt, egy nap közölték velem, hogy egy ember akar velem tárgyalni, aki saját állítása szerint az orosz kormány „becsületes” ügynöke és ezt igazolni is tudja.

– Mondja meg neki, feleltem én, hogyha

a házamba jön, a lépcsőkön dobom le. Ennek következtében valószínűleg azt hitte Ignatiev, hogy a cár ugyan biztos a végrehajtó-bizottság támadásaitól, de az anarkisták még mindig elkövethetnek ellene merényletet, amiért aztán el akart tenni az útból.

1881-ben és 1882-ben jelentékenyen növekedett az anarkizmus Franciaországban. Általában az volt a vélemény, hogy a francia szellem ellensége a kommunizmusnak és ezért ott a nemzetközi munkásszövetségen belül mindig a kollektivizmusról prédikáltak. Akkoriban kollektivizmus alatt minden termelési eszköz közös tulajdonát értették, aminél minden egyes csoportra bízták, hogy a javak fogyasztásának kérdését individuális vagy kommunista alapelvek szerint igazítják-e el. A valóságban csak a kolostorrendszerű kommunizmussal, a régi iskola „phalanstère”-ével szemben viseltetett ellenszenvvel a francia szellem. Mert amikor a Juraszövetség 1880-iki kongresszuson minden vonatkozás nélkül az anarkista-kommunizmus hívének vallotta magát, az anarkizmus Franciaország széles köreiben nyert talajt. Lapunk elterjedt ott, élénk levélváltás keletkezett francia iparosokkal és nagy gyorsasággal jelentékeny anarkista mozgalom fejlődött ki Parisban, valamint néhány vidéken is, különösen pedig Lyonban. Amint egyszer Thononból Londonba utaztam, útközben meglátogattam Lyont, St. Etienne-t és Vienne-t és előadásokat tartottam ezekben a városokban; ez

alkalommal úgy találtam, hogy a munkások jelentékeny száma hajlandó eszméinket átvenni.

1882 végén rettenetes krízis uralkodott Lyonban és környékén. A selyemipar szinte egészen megakadt és a takácsok nyomora oly nagy volt, hogy a munkásgyermek minden reggel nagy csoportokban álltak a kaszárnya kapui előtt, ahol a katonák odaadták nekik a felesleges kenyérüket és levesüket. Ez volt, mellékesen megjegyezve, Boulanger tábornok népszerűségének első kezdete, mert ő engedte meg az élelem kiosztását. Mint a takácsok, úgy a vidék bányászai is igen szorult helyzetben voltak.

Egyáltalán nem volt titok előttem, hogy ott nincs hiány gyúló anyagokban, tizenegy hónapi londoni tartózkodásom alatt mégis elvesztettem minden benső vonatkozást a francia mozgalommal. Néhány héttel Thononba való visszatértem után olvastam a lapokban, hogy a Monceau-les-Minesbeli szénmunkások az ultrakatolikus bányatulajdonosok által való elnyomatásuk miatt elkeseredve mozgalomba fogtak bele. Titkos gyűléseiken tárgyalták az általános munkabeszüntetés kérdését. A kőkereszteket, amelyek a bányákhoz vezető utak mentén állottak, felfordították, vagy dinamitpatronokkal, amelyekből sokat használtak el a föld alatt és amelyekből néhány igen gyakran vissza szokott maradni a munkásoknál, a levegőbe röpitették azokat. Lyonban ugyanily heves jelleget öltött a mozgalom. Az anarkisták, akik a városban meglehetősen erősek voltak, nem hagyták, hogy az oppor-

tunista politikusok gyűléseket tartsanak anélkül, hogy ott őket is meghallgassák, miközben, ha minden eszközük csütörtököt mondott, rohammal vették be a dobogót. Határozataikban a bányákat, valamint minden termelési eszközt a nép tulajdonának követelték, amely határozatokat a középosztályok elszörnyűködésére nagy lelkesedéssel elfogadták.

Napról napra növekedett a munkások izgatottsága az opportunista városi tanács és politikai vezetők, valamint a sajtó ellen, amely a maga teljes egészében felfedte a valóságot, de semmit sem tett a nagy nyomor enyhítésére. Amint az ily körülmények között meg szokott történni, a szegények dühe az élvezetek és dorbézolások helyiségei ellen fordult, amelyek az inség és nyomor idejében annyival inkább szoktak szembetűnni, mert ő bennük testesül meg a munkások szemében a gazdag osztályok önzése és féktelensége. Mindenek fölött gyűlöltek a munkások a Bellecour színház alatt lévő kávéházat, amelyet egész éjszaka nyitva tartottak és amelyben egészen reggelig láthatók voltak az újságírók és politikusok, amint örömeányok társaságában szórakoztak és dorbézoltak. Nem esett meg oly munkásgyűlés, amelyen nem hangzott el volna fenyegetés ez ellen a kávéház ellen és egy éjszaka egy ismeretlen kéz csakugyan egy dinamittöltényt gyújtott fel benne. Egy véletlenül jelen volt szocialista munkás odaugrott, hogy az égő gyújtózsínort eloltsa és a halálát lelte, miközben a kávéházban megfordult politikusok közül egynéhányan könnyeb-

ben megsebesültek. Másnap egy sorozóhelyiség ajtaja előtt robbant fel egy töltény és azt mondogatták, hogy az anarkisták fel akarják robbantani Szűz-Máriának hatalmas állószobrát, amely a város környékén lévő magaslatot koronázza. Csak aki Lyonban vagy annak környékén élt, tudja elképzelni, hogy mennyire a katolikus klérus kezében van még a lakosság és az iskola és érti meg a gyűlöletet, amellyel a lakosság férfi része viseltetik a klérus ellen.

Lyon vagyonos osztályait pánik fogta el most. Hatvan egynéhány anarkistát fogtak el – csupa munkást egynek, a középosztályból való Emile Gautier-nek a kivételével, aki a környéken előadást tartott. Ugyanekkor a lyoni lapok felhívták a kormányt, hogy tartóztassanak le engem is, miközben engem mondtak az agitáció vezetőjének, aki egyedül abból a célból jöttem át Angliából. Ismét nagyobb számban mutatkoztak orosz kémek a kis helységben. Szinte minden nap kaptam leveleket, amelyeket nyilván a nemzetközi rendőrség agent provocateur-jei küldtek nekem és amelyekben dinamit-merényletről vagy címekre küldött dinamit-szállítmányról volt szó. Az ily írások egész gyűjteményét kaptam és valamennyire ráírtam, hogy „nemzetközi rendőrség”. Később, amikor házkutatást tartottak nálam, a rendőrség kezébe kerültek. Azonban a bíróság előtt még sem merték hasznukat venni és nem is adták őket vissza nekem. Decemberben a házat, amelyben laktam, amolyan orosz módra rendezett rendőri házkutatásnak vetették alá, a feleségemet is, aki út-

ban volt Genf felé, szintén elfogták Thononban és hasonlóképen megmotozták. Azonban természetesen semmit sem találtak, ami engem vagy mást kompromittálhatott volna.

Tíz nap múlt el, mialatt semmi sem akadályozott volna abban, hogy elutazzam. Több levelet kaptam, amelyben önkéntes távozást ajánlottak nekem és ezek között az egyik levélben egy ismeretlen orosz barátom, tán a diplomáciai testület egyik tagja, aki úgy látszik, ismert engem, azt írta nekem, hogy azonnal el kell hagynom az országot, különben én lennék annak a kiadatási szerződésnek első áldozata, amelyet épp most akar Franciaország és Oroszország megkötni. Ott maradtam, ahol voltam; és amikor a „Times” egy távirata azt jelentette, hogy Thononból eltűntem, levelet irtani a lapnak, amelyben közöltem vele a címemet és kijelentettem, hogy oly sok barátom letartóztatása után nem áll szándékomban e helyet elhagyni.

December 21-ikének éjszakáján a karjaim között hunyt el a sógorom. Tudtuk ugyan, hogy a betegsége gyógyíthatatlan, de mégis borzasztó dolog, amikor egy ember tanúja annak, amint egy fiatal élet bátor halálküzdelem után kialszik. Mindkettőnket mélyen lesújtott az eset. Amint három vagy négy órával később a komor téli reggel pirkadni kezdett, csendőrök állítottak a házba, hogy letartóztassanak. Minthogy láttam, hogy mely állapotban van a feleségem, kértem, hogy a temetés befejeztéig hagyjanak nála és becsületszavammal ígértem, hogy a meghatározott órára ott leszek a fogház kapujában. De

visszautasították kívánságomat és még az éjszaka Lyonba vittek. Elisée Reclus, amint táviratilag értesítettük a történekről, azonnal oda-jött és nagylelkű szívjóságának minden barátságával segítségére volt a feleségemnek. Genf-ből is eljöttek a jó barátok és noha a temetés minden egyházi szertartás nélkül ment végbe, ami ebben a kis helységben első ilyen eset volt, a lakosság fele részt vett benne, hogy megmutassa a feleségemnek, hogy a szegény néposztály és az egyszerű savoyi parasztek szíve velünk és nem a kormányukkal érez. De pöröm iránt is nagy érdeklődést tanúsítottak a parasztek és naponta lejöttek hegyi falvaikból, hogy a napilapokban olvassanak róla.

Mélyen meghatott az is, amint egy angol barátom állított be Lyonba. Egy jól ismert, Anglia politikai életében igen nagyra becsült férfiú megbízásából jött, akinek családi körében 1882-ben sok boldog órát töltöttem és jelentékeny pénzszeget hozott, amelyet óvadéknak akart értem letenni. Ugyanakkor megüzente nekem londoni barátom, hogy az óvadék egyáltalán ne tartson vissza attól, hogy azonnal hátat fordítsak Franciaországnak. Valami titokzatos befolyás lehetővé tette jóbarátom követének, hogy nyíltan beszélhessen velem – nem pedig abban a kettősen elrácsozott ketrecben, ahol a feleségemmel való találkozást szokták volt nekem megengedni. Kijelentésem, hogy az ajánlatot nem fogadom el, nem kevésbé hatotta meg az ajánlat közvetítőjét, mint ahogy engem meghatott ama férfiú barátságának jele, akit ritka tu-

lajdonságokkal megáldott nejével együtt oly sokra becsülök.

A francia kormány nagyarányú tárgyalást szeretett volna, amellyel nagy hatást vélt gyakorolni a lakosságra, de az, hogy anarkisták ellen emeljenek vádat a dinamitmerényletért, teljesen kivihetetlennek bizonyult. Ezzel ugyanis az esküdtbíróság elé kellett volna minket állítani és ez a legnagyobb valószínűséggel felmentett volna minket. A kormány azt a macchiavelli tervet eszelte ki tehát, hogy a vádat a nemzetközi munkásszövetséghez való hozzátartozás címén emeli ellenünk. Ugyanis közvetlenül a kommün összeomlása után egy törvényt fogadtak el, amely szerint a szövetséghez való hozzátartozásért egyszerű rendőrbíróság is ítéelkezhetett. A büntetés maximuma öt évi fogház volt és egy rendőrbíróságtól biztosan elvárhatták, hogy az ítélet meg fog felelni a kormány kívánásainak.

A pör tárgyalása 1883 januárjának első napjaiban kezdődött a lyoni rendőrbíróság előtt és mintegy két hétig tartott. A vád tulajdonképen nevetséges volt, mert mindenki tudta, hogy a lyoni munkások soha sem tartoztak az internacionáléhoz és ez a következő epizódból teljesen ki is tűnt. A vád egyetlen tanúja a lyoni titkos rendőrség feje, egy idősebb férfiú volt, akivel a legnagyobb tisztelettel bántak a bíróság előtt. Jelentése, ami a tényeket illeti, meg kell adnom, teljesen igaz volt. Előadta, hogy az anarkisták befolyásra tettek szert a népnél és

különösen azzal tették lehetetlenné az opportunistá gyűléseket, hogy ezeknél szót emeltek, kommunista és anarkista tanokat hirdettek és a hallgatókat magukkal ragadták. Minthogy láttam, hogy ennyire megbízható a vallomásában, megkockáztattam a kérdést:

– Hallotta-e ön, hogy Lyonban a nemzetközi munkásszövetségről beszéltek volna?

– Nem hallottam, válaszolta boszúsan.

– Amint 1881-ben Londonból, a kongresszusról visszajöttem és minden örömmel azon voltam, hogy az internacionálé számára új talajt szerezzek Franciaországban, elértem-e valami eredményt?

– Nem, a munkások úgy találták, hogy az internacionálé nem elég forradalmi.

Köszönöm, mondtam és az államügyész felé fordulva, hozzátettem: íme, az ön egész építményét a saját tanújának vallomása döntötte halomra.

Mindazonáltal valamennyiünket elítéltek az internacionáléhoz való hozzátartozás címén. Négyünkre a legmagasabb büntetést, öt évi fogházat mérték ki és ezenkívül egyenként kétezer koronát kellett fizetnünk, a többit egytől öt évig terjedő fogházra ítélték. A valóságban nem is kísérelték meg, hogy az internacionáléhoz való hozzátartozásunkat bizonyítsák. Erről úgy látszott, egészen megfélekeztek. Csak fölshíltattak, hogy az anarkizmusról beszéljünk, amit szívesen meg is tettünk. A dinamitrobbanásról egészen hallgattak és amikor egy vagy két lyoni elvtársunk e pontra nézve felvilágo-

sítást akart adni, egyenesen kijelentették, hogy nem azzal vádolják őket, hanem azzal, hogy az internacionáléhoz tartoznak, amelynek pedig egyedül én voltam tagja.

Az ilyen pörökben nem szokott hiány lenni komikus mozzanatokban és ez alkalommal egyik levelem szolgáltatta a komikumot. Tulajdonképpen az egész vád a levegőben lógott, mert a tucatszámra rendezett házkutatásoknál összesen két levelemet találták meg, amelyekből a vád az emberileg lehető legnagyobbat igyekezett kihozni. Az egyik levél egy kétségbeesett és bátorságát vesztett francia munkásnak szólt, akinek arról a nagy időről írtam, amelyben élünk, a jövő hatalmas átalakulásokról, az új eszmék keletkezéséről és terjedéséről és hasonlókról. A levél nem volt hosszú és az államügyész nem is kovácsolt belőle nagy tőkét. Ellenben a másik levél tizenkét oldalnyi terjedelmű volt; ezt is egyik francia barátomnak, egy fiatal cipésznek írtam. Ez azzal kereste a kenyerét, hogy egy üzlet számára készített cipőt. Munkájánál, amelyet otthon végzett, baloldalt egy kis vaskályha állt, amelyen minden nap ő maga főzte ételét és jobb oldalt egy keskeny pad, amelyen, anélkül, hogy alacsony szterzsámolyát elhagyta volna, hosszú leveleket írt a társainak. Miután épp annyit dolgozott a cipőkön, hogy keresetéből felette szerény életfentartását győzze és néhány frankot küldhessen vidéken élő öreg anyjának, órákhosszat írt leveleket, amelyekben csodálatraméltó egészséges ítélő képességgel és éles ésszel tár-

gyalta az anarkizmus theoretikus alapelveit. Most jól ismert és megbízható jelleme által általánosan tisztelt író Franciaországban. Akkoriban nyolc meg tíz oldal levélpapírost is össze tudott írni anélkül, hogy egyetlen pontot vagy csak egy vesszőt is tett volna benne. Ezért aztán egyszer leültem és igyekeztem neki megmagyarázni, hogy mint fejezzük ki gondolatainkat a hosszabb és rövidebb mondatok sorával, amelyeket pontokkal kell egymástól elválasztani, hogy mint osszuk fel a mondatot pontosvesszővel, vagy kevésbé élesen vesszővel. Megmutattam neki, hogy fogalmazványai mily sokat nyernek ezzel az egyszerű módszerrel.

Ezt a levelet a közvádlo felolvasta a bíróság előtt és a legpatétikusabb kommentárral látta el azt.

– Uraim, hallották önök ezt a levelet, kezdte a törvényszékhez fordulva a beszédét, önök meghallgatták. Első pillantásra nincs benne semmi megfogható. Egy munkásnak oktatást nyújt a nyelvtanból . . . De ... és itt reszketett a hangja a mély felháborodástól . . . ez nem azért történt, hogy egy munkást megtanítsan arra, amit az iskolában valószínűleg lustaságból nem tanult meg. Nem azért, hogy őt képessé tegye arra, hogy becsületesen megkeresse a kenyerét . . . Nem, uraim . . . csak azért tanította, hogy gyűlölettel töltsse el magasztos és nagyszerű intézményeink ellen, hogy annyival inkább belecsepegtethesse az anarkizmus mérgeét, hogy csak a társadalom veszedelmes ellenségévé tegye . . . Átkozott legyen a

nap, amelyen Kropotkin lábát a francia földre tette! fejezte be csodálatos páthosszal.

Az egész beszéd alatt nevetnünk kellett, mint iskolásfiúknak és a bírák tekinteteket vetettek rá, mintha mondani akarnák, hogy túlságosan komolyan veszi a szerepét. Úgy látszik azonban, nem vette ezt észre és lelkesedésétől elragadtatva tovább beszélt színpadi mozdulatokkal és színpadi hangon. Csakugyan megtette a magáét, hogy megszolgálja az orosz kormány jutalmát.

Röviddel elítéltetésünk után országos törvényszéki tanácsbíróvá nevezték ki az elnököt. Az államügyésznek és egy másik részes hivatalnoknak – az ember nem is hinné – a Szent Anna-keresztet juttatta az orosz kormány és a köztársaság megengedte neki a rendjel elfogadását! így nyerte az Oroszországgal való híres szövetség első eredetét a lyoni pörben.

Ebben a pörben, két heti tartama alatt a legfényesebb anarkista beszédek hangzottak el, amelyeket aztán valamennyi újság leközölt és amelyeket elsőrangú szónokok, mint a munkás Bemard és Emile Gautier tartottak és a vádlottak folyton fennen hirdették tanaikat, amivel ez a pör hatalmasan hozzájárult az anarkista eszmék terjedéséhez Franciaországban és bizonyos mértékben tán neki köszönhető a szocializmus újjáébredése más országokban. Maga az ítélet a történetek után oly kevésbé igazolt volt, hogy a francia sajtó – a kormányhoz közel álló lapok kivételével – nyíltan rosszalta azt. Még a mérsekelt „Journal des Economistes” is elégedetlen

volt az ítélettel, amelyet a bírósági tárgyalás után senki sem láthatott volna előre. A közvélemény előtt a köztünk és vádlóink között volt harcban mienk volt a győzelem. A kamarában azonnal egy amnesztia indítványt adtak be, amelyet mintegy százan írtak alá. És ez indítványra minden évben visszatértek és mind több szavazatot gyűjtöttek össze, míg végül bekövetkezett a megkegyelmezésünk.

TIZENHETEDIK FEJEZET.

A fogházsisztéma társadalmi kárai. – A clair-vaux-i központi fogházban. – Ipari és egyéb tevékenység a fogházban. – Az öreg foglyok szomorú helyzete. – A foglyok sűrű érintkezése egymással. – A fogház erkölcsi hatása.

A pör véget ért, de még néhány hónapig a lyoni vizsgálati fogságban maradtam. Társaim közül a legtöbben ugyanis a rendőrbíróság ítélete ellen felebbezéssel éltek és meg kellett várunk az eredményt. Csak én és négy elvtársam utasítottuk vissza, hogy a felebbezéshez csatlakozzunk és nyugodtan dolgoztam tovább a magam „pistole”-ában.*) Egy barátom, Martin, aki bécsi takács volt, az enyémmel szomszédos „pistole”-t foglalta el és elítéltetésünk után szabad volt együtt sétálnunk az udvaron. De ha időközben akartunk valamit egymással közölni, kopogtatással értettük meg egymást, akárcsak Oroszországban.

*) „Pistole”-nak hívják a külön szobákat, amelyekben a vizsgálati foglyok fizetés ellenében laknak és ahol saját költségükre is élelmezhetik magukat.

Már lyoni tartózkodásom alatt is nyilvánvaló lett előttem, hogy mily erkölcsrontó hatást gyakorolnak a fogházak a foglyokra és a kártékony hatás teljes megismerése juttatott később oda, hogy az egész berendezést feltétlenül kárhoztassam.

A lyoni fogház „modern”, a zárkaszisz-téma szerint csillagformára épített fogház. A csillagalakú épület sugarai között kicsiny, aszfaltos udvarok vannak, amelyeken a fogház lakói jó időben szoktak dolgozni, még pedig leginkább a kibontott selyembubók tillózásával foglalkoznak, amelyekből a florett-selymet nyelik. Azonkívül bizonyos időkben számos fogházbüntetésre ítélt gyermeket vezetnek ki az udvarra. Ezeket a sovány, meggyötört, rosszul táplált gyermekalakokat, ezeket a valóságos árnyékképeket gyakran megfigyeltem az ablakomból. A vérszegénység nyíltan ki volt írva valamennyi kicsiny arcocskára és az beszélt ki hitvány, didergő testükből; és nemcsak a hálótermekben, de még az udvaron is, a teljes nap-sugárban is rosszabbá lett ez a beteges állapotuk. Mi legyen a gyermekekből, akik ily iskolából kerülnek ki tönkretett egészséggel, megsemmisített akaraterővel és meggyöngített izomerővel? Épp a vérszegénységet tápláljuk a börtönökben, az emberiségnek azt az ellenségét, amely az erélyt leszállítja, a munkakedvet meg-rabolja, az akaratot és intellektuálitást gyengíti és a képzeletnek megfordított irányt szab és ezért sokkal nagyobb mértékben vonható felelősségre, mint a vérbőség. És aztán, mit tanul-

nak a gyermekek ebben a környezetben! Az elkülönítés és ha – ami nem is lehetséges – oly kínos pontossággal hajtják is végre, keveset ér, mert mindegyik fogházban valahogy a levegővel együtt lélegzik be azoknak a fogásoknak a dicsőítését, amelyeket minden lopásnál, csalásnál és hasonló antiszociális cselekedetnél alkalmazni szoktak. A jövődöbéli foglyok egész generációját nevelik fel ezekben a tanintézetekben, amelyeket az állam fentart és a társadalom megtűr, mert nem akarja, hogy a saját fogyatkozásait megbeszélés tárgyává tegyék és boncolgassák.

– Aki fiatalon kerül a fogházba, egész életén át fogházalak lesz, mondták nekem azok, akik a büntetőjogi viszonyokat ismerték. És valahányszor ezeket a gyermekeket láttam, és magam elé képzeltem előrelátható jövőjüket, mindig kérdeztem magamban:

– Ki a gonoszabb bűnös – ez a gyermek vagy az a bíró, aki minden évben a gyermekek százait ily sorsra kárhoztatja? Szívesen elismerem, hogy a bírák e bűnüket öntudatlanul követik el. Dehát mindegyik bünt oly tudatosan követik-e el, mint ahogy azt rendesen hinni szokták?

Egy másik tény, amelynek mindjárt fogásom első hetében tudatára jutottam és amely úgy a bírák, mint a kriminálisták figyelmét kikerülte, az, hogy egy ember bebörtönzése számtalan esetben sokkal keményebben sújt teljes ártatlanokat, mint ahogy magát az elítéltet sújtja.

Majd mindegyik társamnak, akik a munkásnépesség jó átlagát képviselték, feleségeért és gyermekeért kellett gondoskodnia, vagy nővére, vagy öreg anyja volt, aki élete fentartásában ő rá volt utalva. Fenntartójuktól megrabolva, erejükhez mérten munkát kerestek ezek az asszonyok. Egynémelyiknek sikerült is, de egyikük sem vitte fel a másfél koronányi rendes napi keresetre. Heti hét-nyolc, sokszor csupán öt korona volt az egész, többet a legnagyobb megéröltetés mellett sem tudtak megkeresni a maguk és gyermekeik számára. Ez természetesen az asszony és gyermek hiányos táplálkozását, mindenféle nélkülözését és egészségének romlását, az intellektualitás, az izomerő és az energia gyengülését jelentette. Így világosan felismertem, hogy a bíróság ítéletei teljesen ártatlan embereket kárhoznak minden lehető szenvedésre, amely szenvedés legtöbbször még súlyosabb, mint az, amit a bűnösre kiszabtak. Azt hiszik, hogy a törvény az illetőt sújtja azzal, hogy testét és becsületérzését legkülönbözőbb módon kínzó rendszabályokat alkalmaz ellene. Azonban az ember természeténél fogva lassankint a legvisszataszítóbb dolgokat és helyzeteket is meg tudja szokni. Ha nem tudja magától elhárítani, elfogadja és bizonyos idő múlva beleéli magát épp úgy, ahogy egy krónikus betegséget szokott megszokni és többé-kevésbé érzéketlen lesz iránta. De mi lesz a férj és fentartó fogsága alatt a feleségéből és a gyermekeiből, azaz az ártatlanokból, akik életük fentartásánál rája vannak utalva? Még

borzasztóbb büntetés éri őket, mint őt magát. De senki sem gondol az ebben lévő óriási igazságtalanságra, mert a képzeletnek a szokás által megszabott korlátaitól nem tud szabadulni. Engem is a való tapasztalat vezetett erre a gondolatra.

1883 márciusában huszonkettőnket, akiket egy évnél tovább tartó fogságra Ítélték, a clairvaux-i központi fogházba vittek. Ez azelőtt a Szent Bernát-apátság kolostora volt, amelyből a forradalom szegényházat csinált. Később fogház és javító-intézet lett, amelynek aztán nemcsak a lakói, de a hivatalnokai is a jól megérdemelt „fogház és rontó-intézet” csúfnevet adták.

Amialatt Lyonban voltunk, ugyanabban a bánásmódban részesültünk, mint a vizsgálati foglyok Franciaországban egyáltalában, azaz saját ruhánkban járhattunk, a vendéglőből táplálkozhattunk és néhány franknyi hónapi díjért nagyobb cellát, egy „pistole”-t bérelhettünk. Ezt ki is használtam, amennyiben megfeszített erővel dolgoztam az „Encyclopaedia Britannica”-ba és a „Nineteenth Century”-ba. Most azonban az volt a kérdés, hogy mint fognak velünk bánni Clairvaux-ban. De Franciaországban általánosan annak a nézetnek hódolnak, hogy a szabadság elvesztése és a kénytelen tétlenség már magában is oly súlyos büntetés a politikai foglyok számára, hogy azt nem kell további gyötrelmekkel súlyosbítani. Ezért közölték velünk, hogy most is a vizsgálati foglyok számára

előírt szabályok lesznek reánk nézve érvényesek. A többiektől elkülönítettek, saját ruházatunkban maradhattunk, nem kellett kényszer-munkát végeznünk és dohányozhattunk.

– Azok számára, akik kézimunkával akarnak valamit keresni, mondotta a fogházigazgató, azt fűzők varrásával, vagy gyöngy ház véséssel fogjuk lehetővé tenni. Ezt a munkát nagyon rosszul fizetik, de nem foglalkoztathatom önöket a vaságyak, képkeretek és más ilyenek készítésével, mert akkor a közönséges büntettekkel kellene együtt lakniok.

Mint a többi foglyok, tovább táplálkozhattunk a fogházkantinból és naponta egy kanna bort hozhattunk ugyancsak a kantinból, amely úgy az ételt, mint az italt olcsón és jó minőségben szállította.

Az első benyomásom, amit Clairvaux-ból merítettem, igen kedvező volt. Hajnali két vagy három órától kezdve egész nap a beosztott vasúti kocsik ismeretes vasketreibe zárva utaztunk. Amint a központi fogházba értünk, először a cella- vagy büntető-osztályba vittek és a közönséges, egyébként igen tiszta cellákba vittek. A késő esti idő ellenére, egyszerű, de igen jó meleg ételt tartottak készen számunkra, aztán mindegyikünk egy fél kanna kitűnő bort is kaphatott, amelyet húsz filléryi rendkívül olcsó áron árultak a fogházkantinban a foglyok számára. Úgy a fogházigazgató, mint az örök a legnagyobb udvariassággal bántak velünk.

Másnap az igazgató megmutatta nekem a

számunkra kijelölt szobákat és amikor megjegyeztem, hogy egyébként jók lennének, de ily nagyszámú embernek, mint mondtam, huszonnégyen voltunk, némileg kicsinyek és ily túlszűfolt helyiségekben könnyen keletkezhetnek betegségek, az épület egy másik részében, ahol a régi időkben az apát szobái voltak és most kórház volt, új sor szobát jelölt ki nekünk. Ablakaink egy kis kertre nyíltak és ezen túl szép kilátásunk volt a környékre. A mi szobánktól nem messzi volt az öreg Blanqui szobája, amelyben az elbocsátása előtt való három vagy négy esztendőt töltötte. Ezt megelőzőleg a cella-osztályban volt.

A három tágas szobán kívül, amelyeket számunkra kijelöltek, Gautiernek és nekem még egy kisebb helyiséget is engedélyeztek, ahol továbbra is tevékenykedhettünk irodalmilag. Ezt a kedvezményt valószínűleg számos angol tudós közbenjárásának köszönhattük, akik mindjárt elítéltetésem után az elnökhöz intézett kérvényben szabadonbocsáttatásomért folyamodtak. Az „Encyclopaedia Britannica” számos munkatársa, így Herbert Spencer és Swinburne is aláírták a kérvényt, míg Victor Hugo még néhány meleg szót is fűzött a neve mellé. Franciaország közvéleménye a maga egészében igen rosszalólag nyilatkozott elítéltetésünkről és amikor a feleségem szót ejtett arról, hogy könyvekre lenne szükségem, a tudományos akadémia a maga könyvtárát ajánlotta fel, Ernest Renan pedig szeretetreméltó írásában a saját könyvgyűjteményét bocsátotta rendelkezésemre.

Egy kis kertünk volt, amelyben tekézéssel szórakoztunk. Azonkívül egy darabka keskeny földet is műveltünk, amely a fal mentén húzódott el és a nyolcvan egynéhány négyzetméternyi területen szinte hihetetlen tömeg salátafejet és retket, valamint néhány virágot is termesztettünk. Természetes, hogy azonnal osztályokat szerveztünk, amelyekben a Clairvauxban töltött három év alatt elvtársaimat földrajzban, mértanban és természetrajzban oktattam. Majd mindegyikük tanult valami idegen nyelvet: angolul, németül, olaszul vagy spanyolul, sőt egynéhányan két nyelvet is tanultak. Aztán némi könyvkötészetet is tanultunk, amelyben a Roret-féle gyűjtemény kitűnő füzetei adták meg nekünk az utasításokat.

Azonban az első év vége felé ismét megrendült az egészségem. Clairvaux ingoványos talajon épült, amelyen a malária otthonos és így engem is megragadott ez a betegség, amihez a skorbut is hozzájárult. Erre a feleségem, aki tanulmányai végett Parisban lakott, ahol a Würtz-laboratóriumban dolgozott és a doktori vizsgára készült, mindent ott hagyott és rögtön Clairvaux helységbe jött, amely alig egy tucattal több házból állt, amelyek az óriási fogházfalak alján feküdtek. Természetes, hogy a faluban való tartózkodás, szemben a fogházfalakkal, minden egyéb volt, csak nem kellemes, de ő ott maradt, amíg csak ki nem bocsátottak. Az első évben csak kéthónaponként egyszer láthattam, még pedig egy ór jelenlétében, aki közöttünk ült. De amikor tartósan telepedett le Clairvaux-

ban és kijelentette szilárd elhatározását, hogy nem mozdul el onnan, csakhamar megengedték neki, hogy a fogházon belül levő őrházak egyikében mindennap beszélhessen velem; azonkívül abból a vendéglőből élelmezhettem magam, amelyben ő lakott. Sőt később erős fedezet alatt az igazgató kertjében is sétálhattunk, aminek valamelyik elvtársunk volt a társaságunkban.

Kezdetben csodálattal észleltem, hogy a clairvaux-i központi fogház egészen olyan volt, mint valami kis ipartelep, amelyet gyümölcsöskertek és szántóföldek és nagy körben fal vesz körül. A francia központi fogház lakóival, ha tán inkább kiszolgáltattak az igazgató és az őrség önkényének és szélységeinek, mint ahogy az az angol fogházakban lehetséges, itt mégis sokkal emberségesebb módon bánnak a foglyokkal, mint amily elbánásban a csatornán túl részesülnek a foglyok. A „megtorlás” középkori felfogásától, amely az angol fogházakban az uralkodó, Franciaországban már rég megszabadultak. A fogolynak nem kell deszkán aludnia vagy nem csupán minden második nap kap derékaljat; attól a naptól kezdve, amikor a fogházba lép, tisztességes ágyat jelölnek ki neki, ami ezentúl az övé is marad. Nem kényszerítik megalázó munkára, mint például csepűtisztogatásra vagy kerékta-posásra; ellenkezőleg, hasznos tevékenységre fogják, amivel a clairvaux-i fogház is egy munkás helység benyomását kelti, ahol bútort, kép-

keretet, tükröt, méter mértéket, selymet, vásznat, fűzöt, gyöngyház tárgyakat, fa-cipőt és egyebet gyárt az ott elhelyezett 1600 fogoly.

Noha az engedetlenséget igen szigorúan büntették, megkorbácsolásról, ahogy az az angol fogházakban még gyakorlatban van, szó sem lehetne többé; mindent összevéve, a clairvaux-i központi fogházat az európai fogházak egyik legjobbjának lehet mondani. Ennek ellenére az ott elért eredmények nem jobbak, mint akármelyik ó-divatú fegyház eredményei.

– A jelszó mostanában, hogy a foglyokat megjavítják a fogházakban, mondta nekem egyszer a fogházkezelőség egyik tagja. Ez tökéletes ostobaság és engem soha sem lehetne arra elcsábítani, hogy jelentéseimben ezt a hazugságot védelmezzem.

A fogház-gyógytár a szobánk alatt volt úgy, hogy hébe-korba az ott foglalkoztatott foglyokkal is érintkezhattünk. Közöttük volt egy őszhajú, ötvenéves férfi, akinek büntetési ideje ott tartózkodásunk alatt ért, véget. A fogházból való távozása megható volt. Tudta, hogy néhány hét vagy hónap múlva vissza fog kerülni és arra kérte az orvost, hogy a gyógyszer-tárban volt helyét tartsa fenn a számára. Ez ugyanis nem az első látogatása volt Clairvauxban és előrelátta, hogy nem marad az utolsó. Senkije sem volt „odakint”, akinél öreg napjait eltölthette volna.

– Ki ad nekem munkát? – mondogatta. És miféle mesterséghez értek én? Semmihez.

Ha kint vagyok, valamelyik régi társamhoz kell mennem; ezek legalább egészen biztosan mint régi barátot fogadnak maguk közé.

Aztán egyszer egy pohárral többet ivott a kelleténél a társaságukban, társalgás közben belemelegedtek, egy a gazságok terén nagyszerű tréfa, egy „nagyszerű csíny” megbeszélésébe, amelyet kivihetőnek találtak és félig akarategyengesége, félig egyedüli barátai iránt való szívességből, velük tartott és megint elfogták. Már többször járt így életben. Ez alkalommal azonban két hónap múlt el elbocsátása után és még nem tért vissza Clairvaux-ba. Erre nemcsak a foglyok, de az örök is nyugtalankodni kezdtek miatta.

– Tán más törvényszéki kerületbe került, hogy még nem jött vissza? Csak nem keveredett bele valami súlyosabb dologba, mondták és a lopásnál súlyosabb büntettet értettek alatta. Kár volna érte, oly jó, nyugodt ember volt.

Csakhamar kiderült, hogy az első sejtelen volt az igaz, mert értesítés jött egy másik fogházból, hogy az öreg ott van és azt kéri, hogy szállítsák át Clairvauxba.

Az öreg foglyok igen szánalmas benyomást keltettek. Sokan gyermekkorukban vagy mint ifjak ismerkedtek meg a fogházzal, mások meg később, de a gyakorlat megtanít arra, hogy mily igaz az a közmondás, hogy „aki egyszer a fogházba jutott, mindig bent van a fogházban!” Aki ezért a hatvanadik életévét elérte vagy elhagyta, tudta, hogy a fogház falai között fejezi be életét. Hogy e fogházaggastyánok

elhunyttát meggyorsítják, a kezelőség azokban a műhelyekben szokta őket foglalkoztatni, ahol mindenféle hulladékból nemezpapucsot szoktak csinálni. E munkahelyiségek porában csakhamar megkapták a sorvadást, amely végül megváltotta őket vigasztalan létüktől. Aztán négy fogoly vitte régi társát a közös sírba, ahova a sírásó és ennek kutyája mint az egyedüli élő lény kísérté a menetet. Minthogy azonban az elől lépkedő fogházi lelkész, imáját gépiesen mormolva, szemét a körülálló gesztenye fákon vagy lucfenyőkön jártatta és a négy bajtárs pillanatnyi szabadságának örült, tán a fekete négy lábú volt az egyetlen lény, amelyet a szertartás meghatott.

Amint a reformált központi fogházakat behozták Franciaországba, azt hitték, hogy keresztülvihetik benne a teljes hallgatás rendszerét. Ez annyira ellentmond az emberi természetnek, hogy ez elv keresztülviteléről csakhamar le kellett mondaniuk. És az egyes fogság csakugyan nem akadályozza meg a foglyoknak egymással való érintkezését.

A kívül álló figyelőnek csakugyan teljesen némának látszik a fogház; a valóságban azonban oly élénk benne az élet, mint egy kis városban. Minden fontosnak tartott újságot azonnal fojtott hangon, halk suttogással, gyorsan odavetett szóval vagy befirkantott papíron köz tudomásúvá teszik. Minden, ami a foglyok között, vagy a „Tour d'honneur”-ben, ahol a kezelő hivatalnokok, vagy a faluban történik, ahol

a munkáltatóik laknak, vagy ami a párisi politika távoli mezőin végbement, azonnal megtalálja útját minden alvóhelyiségbe, műhelybe és cellába. A franciák már természetüknél fogva is túlságosan közlékenyek ahhoz, hogy lehetséges legyen náluk a teljes hallgatást elérni. Noha az úgynevezett közönséges büntetésekkal látzólag semmi érintkezésünk sem volt, mégis minden napi újdonságról értesültünk.

„János, a kertész, megint itt van két évre”. „Ennek meg ennek a felügyelőnek a felesége borzasztóan összekapott egy másikkal a feleségével”. „Jakabot rajtakapták, amint Jánosnak, a kertésznek egy baráti levelet akart oda-csempészni”. „A vén szamár . . . már nem igazságügyminiszter, a kormány megbukott”, így és hasonlóképp hangzottak a titkos értesítések és egy hír, mint az például, hogy „Jancsi két flanell-mellényért cserébe két negyven filléres pakli dohányt kapott”, villámgyorsasággal járta át az egész fogházat.

Állandóan értek hozzánk dohányért való kérések. Vagy ha egy bírósági szolga, aki a fogházban ült, egy levelet akart hozzám juttatni, amelyben arra kérti a feleségemet, hogy beszéljen a faluban időző feleségével, az emberek egész sokasága a legélénkebben érdeklődött az üzenet átadása iránt, amelynek ki tudja, hány kézen kellett keresztülmennie, amíg célhoz ért. Épp ily előreláthatatlan úton jutott kezünkbe oly újság, amely tartalmának ismerete különösebben fontos volt számunkra. Rendszerint egy kis kő segítségével történt ez úgy, hogy a követ

belecsavarták és ezzel átdobhatták a magas falon.

A zárkarendszer egyáltalán nem teszi lehetővé a kölcsönös közlekedést. Amint Clairvaux-ba értünk és először a cella-osztályban helyeztek el, a zárkában roppant hideg volt, oly hideg, hogy amikor a nőm egy ott írt levelemet megkapta, nem ismerte meg az írásomat, mert a hidegtől megmerevedtek voltak az ujjaim, amikor írtam. Kiadták a rendeletet, hogy lehetőleg megmelegítsék a cellákat, de akármit is tettek, a cellák épp oly hidegek maradtak. Végül kiderült, hogy valamennyi melegvezető csövet papírdarabokkal, levélfoszlánnyal, zsebkéssel és mindenféle más egyéb kicsiséggel tömték be azok a mindkét nembeli foglyok, akik ott tartózkodtak.

Martin barátom, akiről fentebb már említést tettem, engedélyt kapott arra, hogy ideje egy részét a zárka-osztályban ülje le. Ugyanis inkább egyedül akart lenni egy cellában, mint tizenkét társával megosztani egy helyiséget és egy zárkát jelöltetett ki magának. Azonban legnagyobb csodálkozására csakhamar rájött, hogy egyáltalán nincs egyedül a cellájában. A falak és a kulcslyukak környékszerűen igen érthető nyelven beszéltek. Nem telt bele két nap, már valamennyi zárkalakó tudta, hogy ki ő és csakhamar az egész épületben voltak ismerősei. A látzólag elkülönített cellák között oly élet keletkezett, mint a méhkasban, csak hogy ennek az életnek felette pszichopatológiai jellege volt; magának Kraft-Ebingnek sincs fogalma róla,

hogy mily élet alakul ki ott, ahol bizonyos foglyok egyes zárkában vannak.

Nem akarom azt megismételni, amit „In Russian and French Prisons” című könyvemben, amely 1886-ban, mindjárt Clairvaux-ból való kiszabadulásom után Angolországban megjelent, a fogháznak a foglyokra gyakorolt erkölcsi hatásáról mondtam. Egyet azonban hangsúlyozok itt. A foglyok a legkülönbélebb elemekből kerülnek össze; vegyük azonban csak azokat, akiket rendszerint mint tulajdonképeni „büntetesekeket”-et jelölnek meg és akikről ujabban Lombroso és követői oly sokat írtak. Különösen le-sújtó hatással volt reám, hogy a fogházak, a melyeket az antiszociális tevékenység megelő-jének tekintenek, berendezésükkel egyenesen elősegítik és a „fogházi tanítás” által még rosszabbá teszik azt. Senki sem tagadja, hogy a nevelés hiányai, a rendes munkától való irtózás, a fáradalmak elviselésének fizikai képtelensége, rosszul értelmezett kalandvágy, játékra való hajlam, erélyben való hiány és hiányos akaratere, valamint a mások jóléte iránt való közömbös-ség a főokok, amelyek az illetőt a bíróság elé jut-tatják. És fogságom ideje alatt a legmélyebb hatást gyakorolta reám, hogy az emberi ter-mészetnek e hiányait és mindegyiket külön fo-kozza a fogház a maga lakóiban. Igen, kell, hogy fokozza azt, mert a fogház mindig fokozni is fogja.

A fogság kétségtelenül lerontja az ember ellentálló képességét és fokozottabb mértékben Öli ki belőle az akaratot. A fogházi életben nincs

helye az akaraterő kifejllesztésének. Ha valakinek saját akarata van ott, kétségkívül nehéz helyzetet teremt vele magának. A fogoly akaratát *okvetlenül* meg kell törni és meg is törik azt. Még kevésbé fejlődik ki az ember veleszületett együttérzése, mert mindent megtesznek, hogy a fogházon belül és kívül szabadon ne közlekedjék embertársaival, akikkel együttérezhetne. Testileg és szellemileg mind képtelenebbé teszik arra, hogy fáradalmakat elviseljen és ha ezelőtt ellenszenvvel viseltetett a rendszeres munka iránt, úgy a fogság ideje alatt csak fokozódik ez az ellenszenv. Ha a fogházba való jutása előtt hamar megunta az egyhangú munkát, amelyet nem tudott jól elvégezni, vagy pedig a rosszul fizetett munka a kedvét szegte, úgy ellenszenvre gyűlöletté lesz. Ha eddig kétsége volt az uralkodó erkölcsi törvények szociális hasznát illetőleg, úgy most, miután kritikai szemmel látta e törvények hivatalos védelmezőit és társainak erre vonatkozó véleményét megismerte, nyíltan elveti ezeket a törvényeket. Es ha természetének szenvedélyes, szenzuális oldalának beteges fejlettsége tévútra vezette, úgy ezt a beteges vonást az évek hosszát való fogházi tartózkodása még nagyobb, gyakran ijesztő mértékben fokozza. Épp ebben az utóbbi, a legveszedelmesebb irányban hat a fogház a legveszedelmesebben.

Szibériában láttam, hogy mily szennyel teli ingoványok, a fizikai és morális elzüllésnek mily melegágyai voltak a tisztátlan, „nem reformált” orosz fogházak. Tizenkilenc éves ko-

romban azt hittem tehát, hogy az egész rendszert jelentékenyen meg lehetne javítani, ha több helyet és levegőt adnának, ha a foglyokat megfelelő csoportokba tennék össze és ha egészséges munkával foglalkoztatnák őket. Most feladtam a tévhitet. Magam győződhettem meg róla, hogy a „reformált fogházak” – tekintet nélkül arra, hogy zárkasiztéma szerint vagy másképp rendezik-e be őket – ami a foglyokra való hatást és a társadalomra való következményeket illeti, nem jobbak, sőt még rosszabbak, mint a régi idők piszkos zugai. A foglyokat nem „reformálja” a modern fogház. Ellenkezőleg, ez az esetek túlnyomó többségében a rosszabb felé tereli őket. A tolvaj, a csaló, az erőszakos büntetendő, aki több évet töltött a fogházban, büntetésének kitöltése után még több hajlandósággal bír arra, hogy az eddigi pályán tovább haladjon; jobban elkészül rá, megtanulta, hogy mint kövesse jobban a célját; a társadalom ellen még inkább elkeseredett és azt hiszi, hogy több oka van arra, hogy ennek törvényei és erkölcei ellen fellázadjon. Szükségszerűleg, kikerülhetetlenül tovább kell haladnia az antiszociális ösvényen, amely először vezette a büntető bíró elé. Ezentúl bűnei még súlyosabbak lesznek mint a milyen az a bűne volt, amely először juttatta a fogházba és nem kerülheti ki a sorsot, hogy a fogházban vagy a büntető gyarmaton végezze életét. A fentemlített könyvben mondtam, hogy a fogházak „az állam által fentartott gonosztevő-iskolák”. Ezt most, tizenöt

év multán, későbbi tapasztalataim világa mellett csak megerősíthetem.

Személyemet illetőleg a legkisebb okom sem volt arra, hogy azok miatt az évek miatt panaszkodjam, amelyeket a francia fogházban töltöttem. A szabad és tevékeny ember számára a szabadság és tevékenység korlátozása önmagában is oly nagy nélkülözés, hogy e mellett a fogházi élet valamennyi kicsiny szenvedése szót sem érdemel. Ha a politikai mozgalomról hallottunk valamit, kénytelen tétlenségünket természetesen igen kellemetlennek találtuk. Az első év vége, különösen borult téli időben mindig nehezebbre esik a fogolynak. Amikor aztán a tavasz jön, úgy nyomasztóbbnak érzi az ember a szabadsága elvesztet, mint valaha. Amint ablakunkból láttam, hogy mint öltik magukra a mezők zöld takarójukat és a dombokat tavaszi illat lengte körül, vagy ha a dombok között a völgyben egy vonatot láttam tovarobogni, akkor persze epedő vágyat éreztem, hogy kövessem azt, hogy magamba szívjam az erdő illatát és az emberi élet folyamán a tevékeny városba vitessem magam. Annak azonban, aki szívvel-lélekkel szegődik egy előrehaladó párthoz, számítani kell arra, hogy az évek egy sorát fogja fogságban tölteni és annak nem szabad emiatt zúgolódnia. Érzi, hogy fogságának ideje alatt is nem egészen hasznavehetetlen része az előrehaladó árnak, amely a neki drága eszméknek terjedelmet és erőt ad.

Lyonban társaimnak, feleségemnek és nekem mindenesetre sok panaszra volt okunk az örök durvasága miatt. De több összetűzés után megjavult a helyzet. Azonkívül a fogházfelügyelőség jól tudta, hogy a párisi sajtó a mi részünkön van és egyáltalán nem szándékozta magára vonni Rochefort menydörgéseit és Clemenceau villámain. Clairvauxban azonban nem volt szükség ily korrekurára. Az egész kezelőség megérkezésünk előtt más kezekbe ment volt át. Egy foglyot az örök megölték a cellájában és holttestét, hogy öngyilkosságnak tüntessék fel az esetet, felakasztották. De ez alkalommal egy orvos által kiderült a gatzett. Az igazgatót elbocsátották és azóta mindenben jobb hang uralkodott a fogházban. A legjobb szívvel gondolok vissza a clairvauxi fogház-igazgatóra és ott tartózkodásom alatt nem egyszer gondoltam arra, hogy az emberek mégis csak jobbak, mint azok az intézmények, a melyeket szolgálnak. De épp azért, mert személyesen semmi okom a panaszra, annál szabadabban és fokozottabban ítélnem el magát az intézményt, mint a komor múltból való visszamaradt maradványt, amely alapján elhibáztott és feneketlen bajok forrása a társadalom számára.

Még valamit meg kell említenem, ami tán még inkább hatott reám, mint a fogháznak a lakóira gyakorolt erkölcsrontó hatása. Micsoda ragályfészek minden fogház és minden törvényszék azok számára, akik a közelében élnek. Lombrozó nagy dolgot csinált a „bűnöző ti-

pusá"-ból, amelyet a fogházak lakói között fel-fedezni vélt. Ha ugyanennyi fáradságot szentelt volna azoknak az embereknek a megfigyelésére, a kik a törvényszék körül ólálkodnak – a titkos rendőröknek, kémeknek, zugügypedeknek, közvetítő ügynökeiknek, akik balekfogásra törekednek és másoknak – úgy bizonyára arra az eredményre jutott volna, hogy az ő „bűnöző típusa” sokkal nagyobb területen elterjedt, mint ameddig a fogházfalak érnek. Soha sem láttam többé ily arcok gyűjteményét, arcokét, amelyek a legalacsonyabb emberi típushoz tartoznak és az átlagnál jóval mélyebben állnak, mint amilyen arcokat tucatjával láttam Lyonban a bírósági épület környékén és belsejében; semmiesetre sem láttam hozzájuk hasonlót a clairvaux-i börtönfalakon belül. Dickens és Truiksbank megörökítettek néhány ilyen típust, ezek azonban egy egész világot képviselnek, amely a törvényszékeken csüng és a messzi távolságba fecskendezi széjjel ragályos anyagát. Ez áll azonban minden más központi fogházra is. Mint egy gyapjúruhára került olaj folt, úgy terjed minden fogház köré minden irányban, egy egész, lopástól, csalástól, kémkedéstől és mindenféle más romlottságtól terhes atmoszféra.

Mindezt láttam és ha ezért már elítéltetésem előtt is felismertem, hogy a társadalom mostani büntető szisztémájával hamis úton jár, amikor Clairvauxot elhagytam, tudtam azt is, hogy nemcsak, hogy a szisztéma alkalmazásánál cselekszik helytelenül és igazságtalanul, hanem hogy tiszta oktalanság, ha a valóságnak

részint öntudatlan, részint szántszándékos félreismerésével a saját költségén tartja fenn a bűnnek e főiskoláit és a romlottság e fertőit, abban a tévhitben, hogy a bűnös emberi hajlandóságok megfékezése céljából van szüksége rájuk.

TIZENNYOLCADIK FEJEZET.

Élményeim titkos rendőrökkel. – Egy titkos rendőr fényes jelentése. – Kémek leleplezése.

– Egy álbáró. – A kémrendszer kárai.

Mindegyik forradalmár akad útjában kémekre és agent provocateur-ökre vagy beugratókra és nekem is kijutott belőlük, amint az olvasó előtt is ismeretes. Mindegyik kormány jelentékeny összegeket áldoz e férgek fentartására. De csak fiatal emberek számára veszedelmesek. Akinek valamelyes élet- és emberismerete van csakhamar tudatára jut annak, hogy ezeken a teremtményeken van valami, ami óva inti arra, hogy vigyázzon. A társadalom hulladékaiból származnak, az erkölcsileg legalantasabb individuumok közül kerülnek ki és aki a velük találkozó emberek erkölcsi tartalmára figyel, csakhamar valami visszataszítót talál ezeknek a „társadalmi oszlopok”-nak a jellemében és maga teszi fel magának a kérdést: „Mi hozta hozzám ezt az embert? Mi közössége lehet ennek velünk?” A legtöbb esetben elegendő lesz ez a kérdés, hogy az illetőt óvatossá tegye.

Amint először jöttem Genfbe, mindnyájunk előtt ismeretes volt az orosz kormány ügynöke, akinek a menekülteket kellett kipuhatolnia. X. gróf nevet vette fel. Minthogy azonban nem volt szolgaszemélyzete és kocsija, amelyekre kitehette volna a grófi koronáját és címerét, hát egy takaróra hímeztette ki, amellyel aztán kis kutyáját szokta takarni. Hébe-korba találkoztunk vele a kávéházban anélkül, hogy egy szót is váltottunk volna vele; valóságban „ártalmatlan” volt, aki egyebet sem tett, mint hogy az újságelárusítóhelyeken összevásárolta a száműzöttek és menekültek minden írását, hogy aztán, minden valószínűség szerint kommentárral ellássa, ahogy az véleménye szerint a legjobban megfelelt megbízói kívánságának.

Számos más kém tűnt fel Genfben, amint a fiatalabb nemzedékhez tartozó menekült érkezett ide, de ezeket is felismertük egyik vagy másik után.

Ha egy idegen közeledett hozzánk, akkor a megszokott nihilista fesztelenséggel kérdeztük előbbi és mostani felfogását és csakhamar kitént, hogy kicsoda és micsoda. A kölcsönös érintkezésben való nyíltság egyáltalán a legjobb módja annak, hogy az embereknek egymáshoz való viszonyát megállapítsák. Ebben az esetben azonban megbecsülhetetlen volt ez a módszer. Számos személy, akit egyikünk sem ismert Oroszországból, vagy akiről semmit sem hallott ott, aki „körünk”-től mindig távol tartózkodott, Genfbe jött és megérkezése után néhány nappal, sőt gyakran néhány órával a legjobb lábon élt a

kolóniánkkal, de kémnek soha sem sikerült valamelyikünkkel is bizalmas viszonyba kerülnie. Egy kém hivatkozhatott ismeretségére, a legjobb felvilágosítást adhatta a múltjáról, teljesen megtanulhatta a nihilista kifejezésmodort és nihilista felfogást, de sohasem tudta magát beleélni a nihilisták erkölcsi világába, amely az orosz ifjúság között kifejlődött, és már ez is elég volt ahhoz, hogy bizonyos távolságban tartsa a kolóniánktól. Mindent utánozhatnak a kémek, csak épp ezt az erkölcsi felfogást nem.

Amikor Reclus-vel együtt dolgoztam, Clarenben élt egy individium, amellyel való közlekedést valamennyien kerültük. Semmi rosszat sem tudtunk róla, de az az érzésünk volt, hogy nem a „mienk” és hogy mégis igyekezett társágunkba behatolni, felkeltette gyanúnkát. Soha egy szót sem beszéltem vele, de úgy látszik, épp ezért különösen engem vett célba. Miután azonban látta, hogy rendes úton nem jön a közelembé, leveleket kezdett nekem írni, amelyekben titokzatos célból titokzatos találkozást ajánlott nekem az erdőben vagy másutt. Tréfa kedvéért egyszer elfogadtam a meghívást és elmentem a megjelölt helyre, miközben egyik barátom bizonyos távolságból követett. A kém azonban, akinek valószínűleg társa is volt, megtudhatta, hogy nem vagyok egyedül és nem mutatkozott. Így kerültem el a szerencsét, hogy valaha is egy szót válthattam volna vele. Azonkívül pedig annyi dolgom volt akkor, hogy minden percemet nagy geográfiai munkám vagy a „Le Révolté” vette igénybe és így semmi

időm nem maradt volna, összeesküvést szőni. Később mégis megtudtuk, hogy az illető rendszeresen küldött jelentéseket a harmadik ügyosztály számára velem való beszélgetéseiről, hozzá való bizalmamról és azokról a rettenetes merényletekről, amelyeket Pétervárott, a cár élete ellen igyekeztem megszervezni! És mindezt készpénznek vették Pétervárott és ugyanígy Olaszországban. Amint egy nap Cafierot Svájcban letartóztatták, az olasz spiclinek rettenetes jelentéseit mutatták fel neki, amelyek óva intették a kormányt, hogy Cafieronak és nekem az a szándékom, hogy bombákkal felfegyverzetten átkelünk az olasz határon. A valóságban pedig soha nem voltam Olaszországban, és szándékom sem volt ezt az országot meglátogatni.

Azonban nem lehet azt mondani, hogy a kémek jelentéseiket kizárólag saját fantáziájukból állítják össze. Gyakran igazak a jelentett tények, de minden azon múlik, hogy mint mondanak el valamit. Néhány vidám percet köszönhattünk egy francia kém kormányához intézett jelentéseinek, aki 1881-ben, amikor Parisból Londonba utaztunk, követett minket: a feleségemet és engem. A kém, aki valószínűleg, ahogy az gyakran megtörténik, kettős szerepet játszott, a jelentését Rochefort-nak is eladta, aki azt közzétette a lapjában. Minden, amit a kém ebben elmond, igaz volt, de mint mondotta el ezt az igazat!

Azt írta például: „Annak a kocsiszakasz-

nak a közvetlen közelében foglaltam helyet, ahol Kropotkin ült a feleségével”. Teljesen igaz, ott volt. Észrevettük, mert közönséges, kellemtelen arckifejezése azonnal magára vonta figyelmünket. „Állandóan oroszul beszéltek, hogy a velük utazók ne értsék meg őket”. Megint csak igaz: oroszul beszélünk, ahogy rendszeren beszélni szoktunk. „Amint Calaisba értünk, mindketten bouillon-t ittak”. Egyezik: bouillont ittunk. Most kezdődik azonban a jelentés titokzatos része. „Erre mindketten hirtelen eltűntek és hiába kerestem őket a pályaudvaron és egyebütt; és amikor ismét előkerültek, Kropotkin álöltözetben volt, és egy orosz lelkész követte, aki nem is hagyta el őket, amíg Londonba nem értek; aztán a lelkészt elvesztettem a szemem előtt”. Ez is igaz volt. A feleségemnek kissé fájt a foga és én megkértem a vendéglőtulajdonost, hogy engedjen be a magánszobájába, ahol a fogfájását lecsillapíthassa, így csakugyan eltűntünk és mert a csatornán akartunk átutazni, zsebettem puha nemezkalapomat és prémes sapkámat vettem föl; ez volt az álöltözetem.

A titokzatos lelkész is ott volt. Ugyan nem orosz lelkész volt, de az mellékes: mindenesetre a görög lelkészek ruhája volt rajta. Láttam, amint az asztal mellett áll, valamit kér, amit senki sem ért meg.

– Aqua, aqua, ismételte panaszos hangon.

– Adjon ennek az úrnak egy pohár vizet, mondtam a pincérnek. A lelkész igazi keleti áradozással köszönte meg közvetítesemet. A

feleségem megszánta és különböző nyelveken szólította meg, de ő csak egyedül újgörögül tudott. Végre kiderült azonban, hogy legalább néhány szót tud egy délszláv nyelvből, amire végre kitudtuk belőle, hogy azt mondja:

– Görög vagyok: török követség London. Nagyobbára jelekkel közöltük vele, hogy mi szintén Londonba megyünk és hogy velünk utazhat.

A legmulatságosabb a történetben, hogy a török követség címét, még mielőtt Charing Cross-ba értünk volna, megszerezhettem neki. A vonat megállt egy állomásnál és két finoman öltözött hölgy szállt be szinte egészen megtelt kocsinkba. Mindkettő újságot tartott a kezében. Az egyik angol volt, a másik, aki karcsú, csinos nő volt és jól beszélt franciául, franciának mondta magát. Miután néhány szót váltottunk, az utóbbi minden kerülgetés nélkül tette a torkomra a kést ezzel a kérdésével:

– Mi a véleménye Ignatievről? Aztán mindjárt hozzátette: Hamarosan akarják az új cárt is megölni? Ezek után a kérdések után tisztában voltam a hölgy mesterségével; mint-hogy azonban a mi lelkészünkre is gondoltam, így szóltam hozzá:

– Nem tudja véletlenül a török követség címét?

– Ez és ez az utca, szám . . . felelte minden gondolkozás nélkül, mint egy iskolás leány, aki jól megtanulta a leckéjét.

– Valószínűleg az orosz követség címét is tudja? kérdeztem és amikor ezt is hasonló fo-

lyamatossággal el tudta mondani, mindkettőt közöltem a lelkésszel. Amint Charing Crosst elértem, a hölgy oly alázatosan szorgoskodott a podgyászom körül, még egy nehéz ládát is ő akart cipelni, tekintet nélkül a keztyűjére, hogy végül is nagy meglepetésére, megmondtam neki:

– Elég volt. Hölgyek nem cipelik urak podgyászát. Hagyja csak.

De hogy visszatérjek megbízható francia kémünkre – azt írta további jelentésében: „Charing Crossban kiszállt, de a vonat megérkezése után csak egy jó fél óra múlva hagyta el az állomást, amiután bizonyos volt abban, hogy mindenki más eltávozott onnan. Én ezalatt oldalt, egy oszlop mögött elbújva várakoztam. Amint biztosak voltak abban, hogy valamennyi utas elhagyta a pályaudvart, mindketten hirtelen beleugrottak egy bérkocsiba. Mindazonáltal követtem őket; hallottam, amint a kocsissal a kapunál közölte a címet: Ez és ez az utca, tizenkettedik szám és a kocsi után szaladtam. A szomszédságban sehol sem volt kocsi kapható, tehát a Trafalgar Square-re siettem, ahol egyet találtam. Aztán utána hajtottam és láttam, amint a címben megadott ház előtt kiszállt”.

Itt is igaz valamennyi közölt tény, a cím épp úgy, mint a többi, de mily titokzatosan hangzik mindez! Egy orosz barátommal tudattam a megérkezésem, de aznap reggel nagy volt a köd és a barátom elaludta az időt. Egy félóra hosszat vártunk rá, aztán hazahajtatunk.

„Ott ültek két óráig leeresztett redőny mö-

gött, aztán kijött egy magas ember és egy óra múlva visszajött a podgyászukkal”. Még a redőnyt illetően is igaz a megjegyzése: a köd miatt kénytelenek voltunk a gázt meggyújtani és a redőnyt lebocsátottuk, hogy ne legyen előttünk a csúnya látvány, amit Islingtonban egy keskeny utca a sűrű ködben juttat az embernek.

Mialatt Reclus-vel együtt dolgoztam Clarendonban, minden két hétben el szoktam menni Genfbe, hogy a „Le Révolté” megjelenéséről gondoskodjam. Amint egyszer a nyomdába jöttem, közölték velem, hogy egy orosz úr akar velem beszélni. A barátomnak már elmondotta, hogy azért jött, hogy a „Le Revolté”-hoz hasonló orosz nyelvű lap kiadását akarja nekem felajánlani. Felkerestem a kávéházban, ahol német néven, mondjuk Thonlehmnak mutatkozott be és elmondta, hogy a balti tartományokból való. Azzal kérkedett, hogy nagy, birtokokba és ipari vállalkozásokba fektetett vagyona van és felette felháborodottnak mutatkozott az orosz kormány oroszosító tervei fölött. Egészen véve sem valami különösen jó, sem pedig valami különösen rossz benyomást nem keltett az emberre, úgy hogy a barátaim sürgettek, hogy fogadjam el az ajánlatát, de nekem már az első pillanattól nem tetszett ez az ember.

A kávéházból szállóbeli lakására vezetett és itt kevésbé volt tartózkodó és elárulta igazi kellemetlen mivoltát.

– Ne kételkedjék, mondotta, a vagyonomban. Nagyszerű találmányom van, amely renge-

teg pénzt fog nekem jövedelmezni. Szabadalmat veszek rá, amiért szép összeget kapok, amelyet teljesen az orosz forradalomra fordítok. És ezzel egy csodálatosan szánalmas gyertyatartót mutatott nekem, amelynek eredetisége abban állt, hogy feltűnően csúnya volt és hármass drótvége volt, amelybe a gyertyát bele kell dugni. A legszegényebb asszony sem túrná meg ezt a gyertyatartót a háztartásában és egy gyáros sem adna néhány tallérnál többet a feltalálónak a szabadalmáért, ha egyáltalán kapna rá szabadalmat.

– Gazdag ember, aki ily gyertyatartóra alapítja a reménységét! – gondoltam magamban. Soha életében nem láthatott különb gyertyatartót! Csakhamar rájöttem a következtetésre. Egyáltalán nem gazdag ember és a pénz, amit felajánlott, nem ő tőle való. Tehát minden kerülgetés nélkül kijelenttem neki:

– Jól van, ha oly nagy súlyt helyez egy orosz forradalmi lapra és ha oly hízelgő véleménye van rólam, úgy a pénzt az én nevemre kell egy bankban letennie és teljesen a rendelkezésemre bocsátania. De azt előre kijelentem önnek, hogy a lap dolgaiba semmi beleszólása sem lesz.

– Természetes, természetes, mondotta, csak épp utána nézek, hogy hébe-korba egy-egy jó tanácsot adjak és az Oroszországba való becsempészésnél a segítségükre legyek.

– Nem, nem kell öntől semmi. Egyáltalán ne is lássam többé!

Barátaim azon a véleményen voltak, hogy

túlrideg voltam vele szemben. De kevéssel rá levelet kaptunk Pétervárról, amelyben arról értesítettek, hogy a harmadik ügyosztály egy kéme, egy Thonlehm nevezetű fog felkeresni. Így tehát egészen jó szolgálatot tett nekünk a gyertyatartó.

Legyen az akár gyertyatartó, akár más valami, egyik vagy másik módon mindig elárulják magukat ezek az emberek. Így 1881-ben Londonban egy ködös reggelen két orosz látogatót kaptunk. Csak az egyiket ismertem a neve után, a másik egy fiatal ember volt, akit az előbbi mint barátját mutatta be, aki őt önként követi néhány napi útján. Minthogy az idegent egy ismerősünk vezette be, nem fogtam gyanút. Minthogy azonban az nap valami munka nagyon is igénybe vett, egy a közelben lakó barátomat kértem meg, hogy segítsen nekik egy szobát kibérelni és kalauzolja őket Londonban. A feleségem akkor szintén nem látta még Londont és velük tartott. Amint délután hazajött, így szólt hozzám:

– Tudod, az az ember nem tetszik nekem, őrizkedj tőle.

– De miért? Mi történt? kérdeztem.

– Semmi, egyáltalán semmi, de egészen bizonyos, hogy nem a „mieink” közül való, és ha nem az, akkor egyáltalán miért jön hozzánk? Oly bizonyos volt abban, hogy oka van a gyanúnak, hogy a fiatal embert, mialatt a vendégszeretetet minden kötelességét is teljesítette, egy percre sem hagyta egyedül a dolgozó szobám-

ban. Aztán beszélgetés indult meg, amelynél a látogató erkölcsi felfogása oly alacsonynak bizonyult, hogy maga a barátja is szégyenkezett és amikor szorgosabban kikérdeztem, az eredmény még kevésbé kielégítő volt. Mindketten óvatosak voltunk tehát. Hogy ne szaporítsam a szót, nem múlt el két hét a két embernek csakhamar bekövetkezett Londonból való elutazása után, levelet kaptam orosz barátomtól, amelyben elővigyázatlanságáért sokszorosan bocsánatot kérve közölte velem, hogy a fiatal ember, mint kiderült, mint kém áll a párisi orosz követség szolgálatában. Amint erre a Franciaországban és Svájcban tevékeny orosz titkos ügynökök jegyzékét láttam, amit nekünk, menekülteknek röviddel azelőtt megküldött a végrehajtó-bizottság, amelynek mindenütt meg voltak a maga emberei, egyetlen betű megváltoztatással ott találtam a fiatal ember nevét is a listán.

Egy lapnak a rendőrség költségén és egy rendőrügynökkel az élén való kiadása régi gondolat, amelyet a párisi rendőrség prefektusa, Andrieux 1881-ben ki is vitt. Abban az időben, amikor Reclus-vel a hegyekben voltam, levelet kaptunk egy franciától, vagy jobban mondva egy belgától, aki közölte velünk, hogy szándékában van, hogy egy anarkista lapot alapít Parisban és közreműködésünket kéri. A felette hízelgő hangon írt levél kellemetlen benyomást keltett bennünk, aztán Reclus úgy emlékezett homályosan, mintha a levélíró nevét valami

kétséges történettel kapcsolatban már hallotta volna. Elhatároztuk tehát, hogy közreműködésünket megtagadjuk és egy párisi barátomnak megírtam, hogy mindenekelőtt tudnunk kell, hogy honnan jön a pénz, amellyel a lapot ki akarják adni. „Talán az orleanisták adják, akik már régebben jártak el ily ármányos módon; meg kell tehát ismernünk a pénz eredetét”. Párisi barátom a kézművesek sajátos nyíltságával felolvasta a levelet egy gyülekezetben, amelyben a jövőendő lapkiadó is ott volt. Adta a megsértettet és több kérdésre kellett ez ügyet illetőleg válaszolnom, de megmondtam amellet, hogy:

– Ha ennek az embernek komolyak a szándékai, kell, hogy igazolja előttünk, hogy honnan származik a pénz.

Végül megtette ezt is. Kérdéseinkkel sarokba szorítva, elmondotta, hogy a pénzt a nénye adja ide, aki ó-divatú életfelfogású gazdag asszony, akit azonban sikerült neki a maga eszméinek megnyerni és rábírní arra, hogy áldozon értük. A nő Londonban lakott. Mi azonban ragaszkodtunk ahhoz, hogy a nevét és lakását megtudjuk és Malatesta barátunk késznek nyilatkozott a gazdag nénit felkeresni. Egy olasz ismerősével ment oda, aki régi bútorral kereskedett. Az asszony egy kis lakásban lakott és mialatt Malatesta a vele való beszélgetés során mindinkább meggyőződött arról, hogy csak a színpadi néni szerepét vette át, kísérője amint a szobában volt asztalra és székekre tévedt a tekintete, észrevette, hogy a bútorokat az előtt való nap szomszédja boltjából – valószínűleg köl-

csönben – vitték el, sőt még a kereskedő címével ellátott cédulák is ott lógtak rajtuk. Ez ugyan nem jelentett sokat, de megerősítette a gyanút olyannyira, hogy a lappal való összekötetést kerekén visszautasítottam.

Az újság megjelent és hallatlanul heves hangot használt. Tűz, orgyilok, dinamitbomba – ez volt egyedüli tárgya. A lap kiadójával Londonban találkoztam, amikor idejöttem a kongresszusra és mihelyst kellemetlen arcát láttam, beszédét hallottam és egy tekintetet vettem azokra a bizonyos fajtájú nőkre, akikkel közlekedni szokott, ítéletem megformálódott róla. A kongresszuson, amelyen a küldöttek távol tartották magukat tőle, a legvéresebb indítványokat tette és amikor minden áron meg akarta kapni valamennyi ország anarkistáinak névsorát, nem hízelgő módon utasították vissza a kívánságát.

Röviden szólva, néhány hónap múlva leleplezték és erre másnap beszünt a lap. A „memoárok”-ban, amelyet Andrieux rendőrfőnök néhány év múlva kiadott, megtudtunk mindent az általa alapított lapról és arról a bombamerényletről, amelyet ügynökei rendeztek Parisban „töltött” szardínia dobozokat elhelyezve Thier szobra alá.

Elképzelhető, hogy mennyi pénzébe kerül a franciáknak és minden más népnek az ilyes vállalkozás.

Több fejezetet írhatnék erről a tárgyról, azonban még csak két kalandornak Clairvauxban történt esetét mondom el.

Feleségem a falunak egyetlen, a fogház fala tövében épült vendéglőjében vett lakást. Egy nap bejött a szobájába a vendéglősné egy levéllel, amelyet két úr adott át neki, akik a vendéglőbe jöttek és látni kívánják. A vendéglősné nagy buzgósággal fogta az urak pártját.

– Oh, mondotta, én ismerem a világot és biztosíthatom asszonyom, hogy igazi gentlemanek, egészen comme il faut. Egyikük azt mondja, hogy német katonatiszt, bizonyára báró vagy „mylord” és a másik a tolmácsa. Igen jól ismerik önt. A báró most Afrikába megy, tán vissza sem tér onnan és elutazása előtt látni szeretné önt.

A feleségem rátekintett a címre, amely így szólt: „A Madame la Princesse Kropotkine”, és mindjárt tisztában volt az urak comme il faut mivoltával. A levél tartalma még rosszabb volt, mint a címzése. Amit a „báró” egy titokzatos közleni valójáról írt benne, a nyelvtannak és a józan emberi észnek valóságos kicsúfolása volt. Ezért tehát a leghatározottabban vonakodott a bárót és tolmácsát fogadni.

Erre a báró egyik levelet a másik után írta, amelyet mind felbontatlanul kapott vissza. Csakhamar az egész falu két pártra oszlott, amelyek egyike a vendéglősné vezetése mellett a báró részén, és a másik pedig, ahogy az könnyen elképzelhető, a vendéglősné férjének vezetése mellett a báró ellen foglalt állást. Egy egész regényt beszéltek egymásnak az emberek a faluban. „A báró ismerte a feleségemet, amielőtt férjhez ment; gyakran táncolt vele a bécsi orosz

követségén; még mindig szerette, de ő, a kegyetlen még azt sem akarta neki megengedni, hogy mielőtt a veszedelmes expedícióra elindulna, búcsúképen láthassa őt . . .”

Ehhez hozzájárult egy titokzatos mese egy fiúról, akit elrejtve tartogatunk.

– Hol a fia? akarta a báró tudni. Egy fiának kell lenni, aki most hat éves – hol van?

– Ha gyermeke volna, soha sem válna meg tőle, mondták egyesek.

– Igen van egy, de elrejtve tartják, állították mások.

Ez a vita pedig érdekes leleplezést hozott számunkra. Kiderült általa, hogy leveleinket nemcsak a fogházkezelőség olvasta el, hanem hogy ezek tartalmát az orosz követséggel is közölték. Amikor ugyanis Lyonban voltam és feleségem Svájcba utazott Elisée Reclus-höz, egyszer azt írta nekem, hogy „a fiunk” jól van, hogy egészsége kitűnő és hogy ötödik születésnapja alkalmából igen kellemes estét töltöttek. Tudtam, hogy a „Le Revolté”-t érti, amelyet beszélgetésünk közben gyakran úgy nevezünk, hogy „notre gamin”. Minthogy most az urak „a gyermekünk” után tudakozódtak, sőt az életkorát is oly pontosan tudták, nem volt benne kétség, hogy a levél nemcsak a fogházigazgató, hanem mások kezén is keresztül ment. Ezt jó volt tudni.

Egy falu kíváncsi lakóinak figyelmét semmi sem kerüli ki és így történt, hogy a báró csakhamar gyanús lett. Egy még terjedelmesebb levelet írt a feleségemnek, mint az első alkalom-

mal. Most bocsánatot kért, hogy mint régi ismerős akart hozzá bejutni, de mindazonáltal jóakarató barát. Felette fontos közleni valója volna. Az én életem veszedelemben forog, amiért is figyelmeztetni akarja őt. A báró és titkára a mezőre mentek, hogy a levelet együtt olvassák és ennek formáját együtt megbeszéljék, miközben az erdész bizonyos távolságban követte őket. Azonban nem tudtak megegyezni, elépték a levelet és darabjait a földre dobták. Az erdész hivatalnok megvárta, amíg elmennek, felvette a levél darabjait, összerakta őket és elolvasta a levelet. Egy óra múlva már az egész falu tudta, hogy a báró a valóságban nem is ismerte a feleségemet és a báró pártja által oly szentimentálisan kicifrázott románc úgy oszlott széjjel, mint egy szappanbuborék.

– Ahá, tehát nem azok, akiknek magukat kiadták, következtetett tovább a falu csendőrőrmestere a maga részéről, hát akkor német kémeknek kell lenniök – és letartóztatta őket.

Mentségére el kell mondanom, hogy röviddel ezelőtt egy igazi német kém fordult meg Clairvauxban. Háborúban a terjedelmes fogház-épület készletek raktárául vagy egy hadosztály beszállásolására használható fel és a német vezérkarnak bizonyára érdekében állt, hogy a belső épületet megismerje. Egy vidám utazó fotográfus jött tehát a községünkbe, valamennyi lakójával összebarátkozott olyképen, hogy ingyen lefényképezte őket és megkapta az engedélyt, hogy ne csak a belső udvarokat, hanem a hálótermeket is felvegye. Erre a keleti határra,

egy másik faluba utazott és mert kompromittáló katonai papírokat találtak nála, a francia hatóságok letartóztatták. Az őrmester tehát, akinek még mindig a kém motoszka a fejében, arra a merész következtetésre jutott, hogy a báró és a titkára szintén német kémek, amiért is a Bar-sur-Aube nevű kis városba, a fogházba szállította be őket. Itt azonban másnap reggel szabadonbocsátották őket. A helyi lap kiegészítésként közölte, hogy nem német kémek, hanem hogy „személyek, akik egy velünk barátságosabb viszonyban lévő hatalom megbízottai”.

A közvélemény most osztatlanul a báró és titkára ellen fordult, akikre még egyéb kaland is várt. Szabadonbocsátásuk után egy kis kávéházba mentek és ott egy üveg bor mellett fesz-telenül, német nyelven folytatott beszélgetésben tárgyalták kudarcukat.

– Ostoba voltál, gyáva voltál, mondta az állítólagos tolmács az állítólagos bárónak. Ha én lettem volna a te helyedben, azt a szimatoló hivatalnokot ezzel a revolverrel lőttem volna le. Csak próbálja meg egyszer velem azt tenni, golyót kap a fejébe . . .

Egy kereskedelmi utazó, aki nyugodtan ült a szoba egyik sarkában, sietve eltávozott és elmondta az őrmesternek, hogy mily beszélgetést hallgatott végig. Az őrmester azonnal hivatalos jelentést tett és haladéktalanul letartóztatta a titkárt, aki strassburgi gyógyszerész volt. A bar-sur-aube-i rendőrbíróság elé került, amely „egy közhivatalnoknak nyilvános megfenyegetése” címén egy egész hónapi fogházra ítélte.

Ez esetekben komikus vége lett a kémkedés-

nek. De ezek a nyomorultak sok tragédiának, az okozói. Egynémely drága élet megy veszendőbe, sőt, egész családok boldogsága semmisül meg csak azért, hogy ezek a csalók kényelmesen megélhessenek. Ha a spiclik ezreire gondol az ember, akik minden országban a kormány szolgálatában állnak, a kelepccére, amelyeket oly sokszorosan raknak le a gyanútlannak, az emberi életekre, amelyek ő miattuk érnek tragikus véget, a nagy gyászra, amit messzi földön széjjelszórnak, az óriási összegekre, amibe ez a társadalom aljából kikerült hadsereg kerül, arra a fokozatos romlásra, amelyet a társadalomba egyáltalán és direkt a családi életbe belevisznek: akkor tudja csak elképzelni az általa okozott bajokat. És emellett a gazemberek e hadserege nem szorítkozik a spiclikre, akiknek a forradalmárok kiszaghlálása a feladata, vagy a katonai kémekre. Az angol újságok, különösen azok, amelyek fürdőhelyen jelennek meg, hemzsegnek a magándetektívek hirdetéseitől, akik minden válópörhöz szükséges anyag beszerzésére ajánlkoznak, akik a férjet az asszony megbízásából, az asszonyt a férj megbízásából kikémlelik, akik a családokba hatolnak, az ostobákat csalogatják és egy megfelelő pénzösszegért mindent megtesznek, amit tőlük kérnek. És mi alatt az emberek felháborodnak a gyalázatos kémrendszeren, amelyet legutóbb Franciaország legmagasabb katonai köreiből felfedeztek, nem gondolnak arra, hogy ő közöttük, saját maguk között, tán saját fedelük alatt a hivatalos vagy privátdetektívek ugyanilyen, ha nem rosszabb módon üzik üzelmeket.

TIZENKILENCEDIK FEJEZET.

Louise Michel „lopása”. – Elie Reclus. – Le-
telepedésem Harrowban. – Sándor bátyáin tu-
dományos tevékenysége. – Halála.

Úgy a sajtóban, mint a képviselő kamará-
ban állandóan megismétlődött a felszólítás, hogy
bocsássanak szabadon minket és ezt annyival
inkább hangoztatták, mert körülbelül ugyanez
időben Louise Michelt is elítélték – lopásért!
Louise Michelt, aki a szó szoros értelmében oda-
adta a szűkölködőnek utolsó kendőjét vagy fel-
öltőjét, akit fogsága alatt soha sem lehetett arra
rábírní, hogy jobb ételt egyen, mert amit neki
küldtek, fogolytársai között osztotta széjjel, egy
másik elvtársunkkal, Pouget-vel utonállásért ki-
lenc évi fogházra ítélték! Ez még a középosztály
opportunistái fülének is rosszul hangzott. Amint
egy nap a munkátlank menete élén haladt, be-
lépett egy pékboltba, felkapott két kenyeret és
az éheseknek adta, akik őt követték: ez volt a
„lopása”. így lett az anarkisták szabadonbocsá-
tása a kormány ellen való jelszó, míg 1885
őszén Grévy elnök egy rendeletével valameny-
nyi társamat, háromnak a kivételével szabadon-

bocsáttatta. Most Lousie Michel és az én megkegyelmeztetésemet követelték még hangosabban. De III. Sándor ellene volt és egy nap Freycinet miniszterelnök egy interpellációra adott válaszában a kamarában nyíltan kijelentette: diplomáciai nehézségek állnak Kropotkin szabadonbocsáttatásának útjában. Különös szavak egy független állam miniszterelnökének szájából; de a Franciaország és a császári Oroszország között létrejött szerencsétlen szövetség megkötése óta még egyebet is lehetett ott hallani!

Végre 1886. januárjának közepette úgy Louise Michelnek és Pougetnek, valamint nekünk négyünknek, akik még ott voltunk Clairvauxban, visszaadták szabadságunkat.

Parisba mentünk és néhány hétig ott maradtunk Elie Reclus barátunknál, aki jelentékeny anthropologus kutató és akit a külföldön gyakran összetévesztenek a fiatalabb Reclus-vel, a geográfussal. Szoros barátság fűzte össze kora ifjúságától a két fivért. Amint ott tartottak, hogy az egyetemre menjenek, egy a Gironde völgyében levő kis faluból, mint igazi vándordiákok, kutyájuktól kísérve gyalog tették meg az utat Strassburgba. Ha útjukban egy faluban megálltak, a kutya mindig megkapta a maga csésze levesét, mialatt a két fivér vacsorára gyakran megelégedett kenyérrrel és néhány almával. A fiatalabb fivért a híres Ritter előadása Strassburgból Berlinbe vonzotta. Később, a negyvenes években mindketten Parisban voltak. Elie Reclus

meggyőződött Fourierista lett és az 1848. évi forradalomban mindketten a szociális fejlődés új korszakát látták. Napoleon államcsínyje után mindkettőnek el kellett hagynia Franciaországot és Angolországba mentek. Amint az amnesztia kibocsátása után visszatértek Parisba, Elie kiadta a fourierista kooperatív lapot, amely nagy elterjedésre tett szert a munkások között. Érdekes, és nem mindenki által ismert tény, hogy III. Napoleon, aki a Cézár szerepét adta és ezért, amint az egy Cézárhoz illő, a munkásosztály sorsa iránt érdeklődést mutatott, minden új szám megjelenésekor egyik adjutánsát küldte a lap nyomdájába, hogy az első példányt, ami a sajtót elhagyja, a Tuileriákba vigye. Sőt később még arra is hajlandó volt, hogy a nemzetközi munkásszövetséget is kegyében részesítse azzal a feltétellel, hogy az egyik jelentésében néhány szóval bizalmának adjon kifejezést a császár szocialista tervei irányában; de mikor az internacionálé hívei minden ilyen föltevést a leghatározottabban visszautasítottak, kiadta a parancsot az üldöztetésükre.

„Mihelyst a kommünt proklamálták, mindkét testvér teljes szívvel csatlakozott hozzá és Elie Vaillant alatt a nemzeti könyvtár és a Louvre-beli múzeum őrének állását foglalta el. Az ő gondoskodásának és buzgalmának köszönhetjük nagyrészből az emberi tudomány és művészet e gyűjteményekben együtt levő mindenél drágább kincseinek megmentését; különben Parisnak Thiers seregei által való bombázása alkalmával tönkrementek volna. Mint a görög

művészet szenvedélyes kedvelője és mély ismerője a Louvre felette értékes szobrait és vázáit becsomagolta és a pincébe helyezte és ugyanakkor intézkedést tett, hogy a nemzeti könyvtár épületét a köröskörül dühöngő tűzvész ellen megoltalmazza. Neje, a filozófus bátor és hozzáértő élettársa, akit az utcán követett két kis fia, ezalatt a városrészben, ahol lakott, szervezte a megisméltendő ostromállapot által végső szükségbe jutott lakosság élelmezését. Fennállásának utolsó két hetében végre is tudatára jutott a kommün annak, hogy első kötelessége lett volna, hogy élelmezze a lakosságot, amely képtelen volt arra, hogy maga tartsa fenn magát és ezt a feladatot most önkéntesekre bízták. Csak pusztán véletlennek köszönhető, hogy Elie Reclus-t, aki az utolsó percig kitartott a helyén, nem lőtték agyon a versaillesi csapatok. Miután azért, hogy elég bátorsága volt a kommün alatt egy oly szükséges szolgálatot vállalni, deportációra ítélték, a családjával együtt száműzetésbe ment. Most, Parisba való visszatérte után ismét élete célja, az etnográfia felé fordult. Munkásságának értékét abból a kevés, egészen kevés közleményből lehet megállapítani, amely könyvalakban „Öslakók” és „Az ausztrálieiak” cím alatt megjelent, valamint a vallások keletkezésének történetéből, amelyből most tart felolvasásokat a fivére által alapított Ecole des Hautes Etudesben, Brüsszelben. Az etnológiai irodalom egész területén nincs sok mű, amely a civilizálatlan ember igaz természetének minden oldalról oly alapos és megértő ismeretéről tenne tanúságot.

Ami „A vallások eredeté”-t illeti, amely a „Société Nouvelle” című revüben jelent meg és folytatása a „Humanité Nouvelle”-ben folytatólagosan jelenik meg, nem mondom, hogy ez a mű a legjobb mindazok között, amelyek erről a tárgyról megjelentek, kétségtelen azonban, hogy felette áll Herbert Spencer hasonnemű kísérletének, mert ez hatalmas esze ellenére sem tudta megérteni a primitív ember mesterkéletlen és egyszerű természetét, mint ahogy Elie Reclus oly ritka tökéletességgel érti meg azt. Ehhez hozzájárul a néppszichológia egy kissé lebecsült részének, ugyanis a vallásos képzelet fejlődésének és átalakulásának rendkívül messzire menő ismerete, amely fölött ez a francia tudós rendelkezik. Szükségtelen Elie Reclus határtalan jóságáról és szerénységéről vagy kimagasló intelligenciájáról és minden emberit átfogó tudásáról beszélni, mindez kibeszél az ő stílusából. Határtalan szerénységével, nyugodt modorával és mély filozófiai belátásával valami régi görög bölcshez hasonlatos. Egy társadalomban, amely kevésbé bolondult volna bele a céhrendszerű tanmódba és „paragrafustanításba” és nagyobb értéket tulajdonítana egy nagy, emberszeretettel felfogás fejlődésének, úgy mint a görög ókorban élt mintaképeit, őt is a tanítványok serege venné körül.

Párisi tartózkodásunk alatt felette élénk szocialista és anarkista mozgalom fejlődött ki ott. Louise Michel minden este előadást tartott és nagy lelkesedést keltett a hallgatóságában,

állt legyen ez akár munkásokból, akár középosztálybeli emberekből. Az ő egyébként is nagy népszerűsége megnövekedett és még a diákságra is áttért, amely tán mitsem akart tudni a haladó eszméről, de a nő eszményét látta benne. Sőt, a tiszteletnek ez az érzése oly mély gyökeret eresztett, hogy egyszer egy kávéházban zavargásra került a sor, mert valaki a diákok jelenlétében tiszteletlenül nyilatkozott Louise Michelről. A fiatalemberek hevesen keltek védelmére, miközben valamennyi asztalt és üveget összetörték a kávéházban. Egyszer én is tartottam több ezer emberből álló hallgatóság előtt előadást az anarkizmusról, de mindjárt utána elhagytam Páris, még mielőtt a kormány követhette volna a reakciós és ruszofil sajtó sürgetéseit, amellyel ez Franciaországból való kiutasításomat követelte.

Harrowban, egy kis házban telepedtünk meg. Helyiségeink berendezésével nem sokat tördtünk, a bútortat jó részét magam csináltam Csajkovszki segítségével, aki időközben az Egyesült Államokban volt és ott valamit megtanult az asztalos-mesterségből, – de nagy örömnk telt egy szallagnyi nehéz, délangol agyagos földben a kertünkben. Mi ketten, a feleségem és én nagy lelkesedéssel fogtunk bele a zöldségtermelésbe, amelynek nagyszerű eredményei nem maradtak el, miután Toubéau és néhány párisi kertész írását ismertem meg és minthogy áclairvaux-i fogházkertben szerzett saját tapasztalataimat is hasznosítottam. Feleségemre, aki mindjárt Harrowban való letelepedésünk után

hagymázos lázt kapott, lábbadozása alatt a kertben való munka gyógyítóbban és erősítőbben hatott rá, mint az elsőrangú szanatóriumban való tartózkodás.

A nyár végén súlyos csapást mért ránk a hír, hogy Sándor bátyám nincs már az élők között.

Amaz évek alatt, amelyeket Oroszországon kívül töltöttem egészen franciaországi fogságom idejéig, nem irtunk egymásnak. Az orosz kormány szemében már az is bűn, ha valaki politikai elveiért üldözött testvérét szereti, de az hogy fentartsa vele az összeköttetést még akkor is, ha megszökött, büntett számba ment. A cár alattvalójának mindenkit gyűlölnie kell, aki a legnagyobb uralkodó autoritása ellen fellázad – és Sándor az orosz rendőrség karmai között volt. Állandóan vonakodtam tehát, neki vagy valamelyik más rokonomnak írni. Miután a cár Helén nővéremnek a kérvényére ráírta, hogy „maradhat még”, bátyám nem remélhette hamaros szabadulását. Két évvel később, mint már említettem, egy bizottságot küldtek ki, amely az ítélet nélkül, határozatlan időre Szibériába száműzöttek számára bizonyos időt szabjon ki és amely öt évet állapított meg a bátyám számára. Ez a két évvel együtt, amelyet ott eddig eltöltött, hét évet tett ki. Aztán Loris Melikov alatt új bizottságot neveztek ki, amely még öt évet toldott hozzá. Eszerint 1886 októberében kellett volna bátyám számára a megváltás órájának ütni. Összesen tizenkét évet töltött a száműzetésben Kelet-Szibériának egy kis hely-

ségében, aztán Tomszkban, azaz a nyugatszibériai síkságon, ahol még a keleti fensík száraz és egészséges éghajlatában sem volt része.

Clairvauxban töltött fogságom ideje alatt írt nekem és akkor néhány levelet váltottunk. Azt írta, hogy levelezhetünk egymással, ha leveleinket kétszeresen – Szibériában az orosz rendőrség és a francia fogházhatóság – is elolvassák. Beszélt a családjáról, három gyermekéről, akiket nagyszerűen jellemzett és a munkájáról. Hangsúlyozva ajánlotta nekem, hogy nyitott szemmel figyeljek Olaszországra, ahol kiváló és eredeti kutatásokat végeznek, amelyek azonban a tudományos világban ismeretlenek maradnak, amíg Németországban nem ismétlik meg őket. Továbbá Oroszország politikai életének valószínű menetéről nyilvánította véleményét. Nem hitte, hogy rövidesen lehetséges volna egy a nyugati parlamentarizmus mintája után való parlamenti kormányzás, azonban előrelátta egy tanácsadó nemzetgyűlés (zemszki szobor vagy Etats généraux) összehívását és ez idő szerint teljesen elegendőnek találta ezt. Ennek a gyűlésnek nem kellene új törvények fölött határozni, hanem csak tervezeteket kidolgozni, amelyeket aztán császári hatalommal és az államtanács öntene végleges formába és fogadna el.

Mindenekelőtt tudományos munkásságáról írt nekem. Mindig határozott hajlama volt a csillagászathoz és már pétervári tartózkodásunk alatt jelent meg tőle a hulló csillagoknak egy rövidre fogott és az akkori tudományos felfo-

gásnak megfelelő ismertetése. Finom, kritikai szellemével csakhamar felismerte a különböző épületek erős és gyenge oldalait; és hiányos matematikai ismeretei ellenére hatalmas képzelőtehetsége segítségével sikerült neki a legbonyolultabb matematikai kutatások eredményeit megérteni. Mialatt képzeletével a vándorló égitestek közt élt, egymásba fogódzó mozgásukat gyakran sokkal jobban látta, mint egynémely matematikus, különösen olyan, aki pusztán algebraikus volt, aki a való élet iránt elvesztette az érzékét, mert csak a formulákat és saját logikájának következtetéseit látta. Hallottam, amint a pétervári csillagászok nagy elismeréssel nyilatkoztak bátyámnak erről a munkájáról. Szibériában a világegyetem építményének kutatásával, a naprendszernek, végtelen űrben lévő csillagcsoportok, ködfoltok és valószínű együvé tartozásuk, életük, keletkezésük és felosztásuk megfigyelésével, valamint hipotézisével foglalkozott. Az ismert pulkovai asztronómus, Gylden a legmélyebb tisztelettel nyilatkozott Sándornak ez új művéről és levélbelileg ismertette meg Holden úrral az Egyesült Államokban, aki röviddel azelőtt, Washingtonban nagy örömmel, előttem is igen nagy elismeréssel nyilatkozott bátyám kutatásairól. A tudománynak időről-időre nagy szüksége van egy magasabb fokon álló, lelkiismeretesen szorgalmas és egyszersmind képzelettel megáldott szellem ilyen tudományos spekulációjára.

De a kicsiny szibériai városban, messzi minden könyvtártól és képtelenül arra, hogy

a tudomány haladását követhesse, művébe csak annyit vehetett fel a kutatások eredményeiből, amennyi száműzetéséig ismeretes volt. Közben, mint azt ő maga is tudta, a tudomány nem állt egy helyben, de mint szerezhette meg volna magának a távol Szibériában a szükséges könyveket? Büntetése idejének közeli vége sem töltötte el reménnyel. Tudta, hogy nem engedik meg neki, hogy Oroszország vagy Nyugat-Európa valamelyik egyetemi városában tartózkodjék, hanem hogy szibériai száműzetését követni fogja egy másik, talán még rosszabb száműzetés Kelet-Oroszország valamelyik eldugott tanyájába, amit tartózkodási helyül fognak neki kijelölni. Kétségbeesés fogta el.

„Időnkint valóságos fausti kétségbeesés fog el”, írta nekem. Amint szabadon bocsáttatásának ideje elérkezett, feleségét és gyermekeit egy a hajózás beszüntetése előtt induló utolsó gőzössel elküldte Európába és azzal a fausti kétségbeesés egy komor estén véget vetett életének.

Sok hónapon át komor felhő lebegett házunk fölött – míg egy napsugár át nem törte azt. A legközelebbi tavasszal történt az, amikor egy apróság jött világra, aki bátyám nevét viseli és akinek gyámoltalan hangocskája egészen új húrokat pendített meg a szivemben.

HUSZADIK FEJEZET.

A szocialista mozgalom Angolországban az 1886-ik évben. – Részvétel a mozgalomban. – A „létért való küzdelem” formulájának kiegészítése a kölcsönös segítség természeti törvénye által. – A szocialista eszmék mai nagy elterjedése.

Az 1886-iki évben teljes fellendülésében volt a szocialista mozgalom Angolországban. Valamennyi városban zárt sorokban nyíltan csatlakoztak hozzá a munkások és a középosztály nem kevés, különösen fiatal tagja, akiknek egyik vagy másik úton hasznára volt a mozgalom. Abban az évben a legtöbb munkaágban nagy
j
den reggel és gyakran egész nap hallottam munkáscsapatokat, amint a „munkanélküliek dalát” énekelték és kenyeret követeltek. Éjszaka idején a Trafalgar Square-ra tódultak az emberek, hogy ott a szabadban, szélben és esőben, egy ujságlapot téve a fejük alá, egyet meg magukra terítve töltsék el az éjszakát. Egy februári nap meg az történt, hogy egy csoport, amiután Burns, Hyndman és Champion beszédeit hall-

gatta, Piccadellibe rontott és ott a nagy üzletek néhány ablakát beverte. De az elégtelenség e kitörésénél sokkal figyelemreméltóbb a szellem, amely a londoni külvárosok szegényebb munkáslakosságában uralkodó lett. A zavargásért bíróság elé állított vezetők szigorú megbüntetése a gyűlölet és a boszúnak oly érzését eredményezte, amilyennel az angol munkásmozgalom legújabb történetében még nem találkoztak, de amelynek tünetei 1886-ban féreismerhetetlenek voltak és hosszú időre rányomták a mozgalomra a maguk bélyegét. De úgy látszik, a középosztályok felismerték a veszedelmet. London gazdag nyugati részéből jelentékeny pénzüsszegek kerültek elő a keleti rész nyomorának enyhítése végett, amelyek természetesen nem voltak elegendők az elterjedt nyomoron való segítésre, de elegendők voltak ahhoz, hogy a jóakaratot megmutassák. A vád alá helyezett vezetők büntetése nem haladta meg a két vagy három hónapi fogházat.

A társadalom valamennyi rétegében élénk érdeklődés nyilvánult meg a társadalom reformjának és újjáformálásának szocialista terve iránt, ősztől kezdve egész télen át az ország minden részéből érkeztek hozzám felszólítások, hogy a fogházrendszerekről, legtöbbszörre azonban, hogy a szocializmusról tartsak előadást és ilyenén módon Angolország és Skótország majd mindegyik nagyobb városát meglátogattam. Minthogy előadás után elfogadtam a hozzám jutott első meghívást, rendesen úgy történt, hogy

ma egy gazdag ember palotájában, holnap pedig egy munkáscsalád szegényes házában laktam. De minden este minden osztály számos hozzátartozója csoportosult körülöttem, és hol fényes fogadószobában, hol pedig egy munkás „tisztaszobája”-ban élénk társalgás indult meg és tartott a késő éjszakáig a szocializmusról és anarkizmusról, amely a kunyhóban reménységet, a palotában félelmet keltett, de amelyet úgy itt, mint ott egyformán komolyan vettek.

A gazdagoknál ez volt a főkérdés: „Mit kívannak a szocialisták? Mit akarnak tenni?” aztán: „Melyek az adott esetben a halaszthatatlan engedmények, hogy a komoly harcok elkerülhetők legyenek.” Ritkán hallottam az ilyen beszélgetések alkalmával, hogy a szocialista törekvéseket egyszerűen igaztalanoknak és pusztasztelenségnek mondták volna. De mindenütt azzal a meggyőződéssel is találkoztam, hogy a felforgatás lehetetlen Angolországban, hogy a néptömeg nem megy oly messzire a követeléseivel és nem állítja fel azt oly határozottsággal, mint a szocialisták; az angol munkások, mondták, sokkal kevesebbet elégednek meg majd és elfogadják a fokozatosan növekedő jólétet vagy kevesbbedő munkaidőt, mint a még jobb jövő részletfizetését.

Anglia, parlamentárisán szólva, a „bal centrum” országa és a kompromisszumok útján halad előre, mondta nekem egyszer a parlament egy öreg tagja, aki sokat tapasztalt hazája életében.

Az a különbség is feltűnt nekem, ami az

angol és a szárazföldi munkások hozzám intézett kérdései között volt. A román népek munkássága nagy mértékben érdeklődik az általános alapelvek iránt, amelyeknek alkalmazását maguk az alapelvek határozzák meg; nem igen érdekli, hogy valamelyik városi hatóság hozzájárult a sztrájkpénztárhoz vagy enni ad a gyermekeknek.

– Természetes, az éhező gyermek nem tanulhat, mondja a francia munkás. Természetes, igazságtalanság volt a munkáltatótól, hogy embereit munkabeszüntetésre kényszerítette, mondják egyszerűen és többet nem csapnak oly nagy hűhót a mai individualista társadalom kommunista hangulataiból. A munkások túlterjednek az ily engedmények korszakán és azzal a kérdéssel foglalkoznak, hogy a kommün vagy a munkásegylesek vagy az állam vegyék-e kezükbe a javak termelését, hogy a szabad egyezés elegendő-e a rend fentartására a társadalomban és hogy mely erkölcsi korlátok maradnak meg, ha a társadalom a mostani elnyomatás eszközeit feladja, hogy a választások útján kikerült demokratikus kormány képes lesz-e arra, hogy szocialista értelemben komoly változtatást léptessen életbe és hogy a törvényhozás elé befejezett tényeket kell állítani és így tovább.

Angolországban ellenben mind nagyobb koncessziók folytonos sorára helyezték a fősúlyt. De úgy látszott, hogy a munkások tisztában voltak az ipari tevékenység állami vezetésének lehetetlenségével és érdeklődésük nem kevésbé irányult programuk érvényesítésének módja,

mint az oly körülmények megteremtése felé, a melyek között az érvényesítés lehetővé válik.

– Jól van Kropotkin, vegyük, hogy holnap átvehetjük a dokkjainkat. Hogyan gondolja ön azt, hogy üzemüket átvegyük? így hangzottak a kérdések, amelyeket hozzám intéztek, ha valamelyik munkáslakásban foglaltunk helyet. Vagy pedig így szólt egy másik:

– A vasutak államosítása nem tetszik nekünk és a magántársaságok által vezetett mostani üzem nem egyéb, mint lopás. De tegyük fel, hogy a vasutak a munkásoké lesznek, mint lehet akkor berendezni az üzemet?

Az általános ideákban való hiánnyal szemben így állt a hajlandóság, a praktikus alkalmazás részleteibe való behatolás.

Különös jellemvonást adott továbbá a mozgalomnak Angolországban, a középosztályhoz tartozók nagy száma, akik egyik vagy másik úton hol nyílt csatlakozással, hol pedig formai belépés nélkül való tényleges segítséggel álltak melléje. Franciaországban és Svájcban a két párt – a munkások és a középosztályok – felfegyverkezve álltak egymással szemben és teljesen elkülönülten éltek egymástól. Különösen így volt ez az 1876-tól 1885-ig terjedő időben. Amikor Svájcban voltam, ismerőseim köre három-négy évi ott tartózkodásom alatt kizárólag munkásokra szorítkozott. Alig ismertem egy-kettőnél többet a középosztályhoz tartozók közül. Ez lehetetlen lett volna Angolországban. A középosztálybeli férfiak és nők egész sokaságával

találkoztunk itt, akik nem haboztak, hogy úgy Londonban, mint a vidéken nyíltan segítsenek a szocialistagyűlések szervezésénél vagy hogy a sztrájk céljaira perselylyel a kezükben gyűjtsenek. Emellett ahhoz a mozgalomhoz hasonlót is észlelhettünk, mint amelyet Oroszországban láttunk a hetvenes évek elején, amikor ifjúságunk „a néphez” tódult, csak hogy ez nem volt oly heves, oly áldozattal járó és minden „jótékonyasága-tól mentes, mint az orosz mozgalom. Itt, Angolországban is meglehetősen sok ember a zugkorcsmákban, a népcsarnokokban, a Toynbee-csarnokban és hasonló helyeken egyik vagy másik módon igyekezett a munkásokat megközelíteni. Bizonyos, hogy ezekben az időkben magasra csaptak a lelkesedés hullámai. Valószínű, hogy akkor is sokan azt gondolták, amint a költő William Moris vígjátékában mondta, hogy a társadalmi forradalom már nem jön, hanem már megkezdődött. De mint ahogy az az ilyen entuziasztáknak már a szokása, itt is úgy volt, hogy amikor rájöttek, hogy Angolországban épp úgy, mint mindenütt az előkészítés hosszú, fárasztó munkájára van szükség, hogy a magaslatot megmásszak, igen sokan lemondtak a tényleges részvételtől és most csak mint rokonszenvező nézők állnak a mozgalmon kívül.

Ebben a mozgalomban élénk részt vettem és néhány angol barátom közreműködésével a már meglévő három szocialista lapon kívül egy anarkista-kommunista havi lapot, a „Freedom”-ot

jelenttettem meg, amely mind a mai napig fennmaradt. Ugyanekkor az anarkizmusról szóló munkámba fogtam bele ott, ahol letartóztatásom okából félbe kellett hagynom. Ennek kritikai részét Elisée Reclus, mialatt Clairvauxban fogságban voltam, „Paroles d' un Révolté” cím alatt kiadta. Most fogtam hozzá, hogy amennyire azt előre meg lehet írni, az anarkista-kommunista társadalmi rend konstruktív részét egy cikksorozatban kidolgozzam, amely a párisi „La Revolté”-ban jelent meg nyomtatásban. „A fiunk”, akinek antimilitarisztikus propagandáját az ügyész kifogásolta, kénytelen volt címlapját megváltoztatni és most leányneven jelent meg. A cikkek később tovább kidolgozottan „La Conquête du Pain” (A kenyér meghódítása) cím alatt könyvalakban jelentek meg.

Ezek a munkák arra készítettek, hogy az úgynevezett művelt népek mostani gazdasági életét alaposan megvizsgáljam. Mostanáig a legtöbb szocialista azt hirdette, hogy a mai társadalmi rend mellett csakugyan sokkal többet termelünk, mint amennyire minden egyes jólétéhez szükség volna. Csak a javak elosztása hiányos, mondják, és ha a társadalmi átalakulás bekövetkeznék, nem kellene egyéb, hogy mindenki visszatérjen napi munkájához a gyárba vagy műhelybe, mialatt a társadalom a felesleget vagy értéktöbbletet, amely most a kapitalistának jut, a maga számára vegye igénybe. Én ellenkezőképen, még pedig úgy találtam ezt, hogy a javak termelése még a magántulajdonnak a mai korban fennálló viszonyai között is rossz

irányt vett és még a legszükségesebb életszükségletek tekintetében sem elegendő. E szükségletek kielégítésére szolgáló javak egyikét sem termelik nagyobb mértékben, mint amennyire azt az összesség jóléte megkívánja és az oly sokat panaszolt túltermelés csak azt jelenti, hogy a tömegek túlszegények ahhoz, hogy csak azt is megvegyék, ami a tisztességes élethez most szükséges. De valamennyi művelt országban kellene és minden nehézség nélkül lehetne úgy a mezőgazdasági, mint az ipari javak termelését hatalmasan fokozni és így egy időre minden szükségletet ellátni vele. Ez a gondolatmenet egyrészt a modern mezőgazdaság termelőképességének tanulmányozására vezetett, másrészt arra, hogy azzal a nevelési rendszerrel foglalkozzam, amely mindenkinek lehetővé teszi, hogy egyszerre végezzen élvezetes kézimunkát és szellemi tevékenységet. Erről való gondolataimat a „Nineteenth Century”-ban fejtettem ki egy cikksorozatban, amely most „Fields, Factories and Workshops” cím alatt könyvalakban jelent meg.

Egy másik fontos kérdés is magára vonta a figyelmemet. Ismeretes, hogy mely következtetést vontak le Darwin hívei, közöttük még az oly intelligensek is, mint Huxley az ő „léteztet való küzdelem” formulájából. Nem volt az az ocsmány tett a „művelt” társadalomban, vagy az európaiaknak az úgynevezett alacsonyabban álló fajokkal vagy az erőseknek a gyengékkal való viszonyában, amelyet ne ezzel a formulával akartak volna mentegezni.

Már Clairvauxban való tartózkodásom alatt

rájöttem, hogy e formula úgy magában, mint az emberi viszonyokra való alkalmazásában alapos revízióra szorul. A kísérletek, amelyeket néhány szocialista tett ebben az irányban, nem elégítettek ki, de egy orosz zoológusnak, Keszler tanárnak egy előadásában találó formulázását találtam a létért való küzdelem törvényének.

– A kölcsönös segítség, mondotta ebben az előadásában, épp oly természeti törvény, mint a kölcsönös harc; de a faj *előrehaladó* fejlődése számára az előbbi sokkal fontosabb, mint az utóbbi.

Ez a néhány szóval, amelynek sajnos, csak néhány példa szolgált támogatásul (az előbb említett Sjevercov zoológus tett még hozzá egyet kettőt) úgy látszott előttem, hogy megvan az egész probléma kulcsa. Amint Huxley 1888-ban az ő „könyörtelen” értekezését „A létért való küzdelem, egy program” címmel megjelentette, elhatároztam, hogy az ő, úgy az állatok, mint az emberek létért való küzdelméről vallott véleményének megdöntésére olvasható formában megírom két év óta gyűjtött anyagomat. Beszéltem erről a barátaimmal, de úgy találtam, hogy a létért való küzdelem értelmezése, mintegy a „jaj a gyengéknek” értelmében való csatakiáltás, tudományosan megállapított természeti törvény és mint egy vallási axióma, oly erősen gyökeredzett az angolok szívében. Csak két ember támogatott ebben a tényleges természeti jelenséget félremagyarázó felfogás ellen való küzdelmében. A „Nineteenth Century” kiadója az ő éleslátásával csakhamar felfogta

a dolog teljes jelentőségét és valósággal fiatalos erélylyel beszélt rá, hogy fogjak hozzá. A másik, a sokat szidott W. Bates volt, akit Darwin önéletrajzában a legintelligensebb emberek egyikeként mondott, akikkel valaha találkozott. A londoni földrajzi társaság titkára és nekem ismerősöm volt, amiért is említést tettem neki szándékomról. El volt ragadtatva és így szólt:

– Igen, okvetlenül írja meg; ez az igazi darwinizmus. Gyalázat, ha az ember arra gondol, hogy mit csináltak Darwin eszméiből. írja meg és ha kiadta, úgy ajánló levelet írok önnek, amelynek a nagy nyilvánosság előtt is hasznát veheti.

Jobb biztatásban nem is lehetett volna részem és én munkához fogtam, amely aztán a „Nineteenth Century”-ben „Mutual Aid among Animals”, „Among Savages”, „Among Barbarians”, „In the Mediaeval City” és „Among Ourselves” („Kölcsönös segítség az állatok között”, „A vadak között”, „A barbárok között”, „Egy középkorbeli város” és „Közöttünk”) cím alatt jelent meg. Sajnos, elmulasztottam megküldeni Batesnek e sorozatnak két első, az állatvilágra vonatkozó részét, amely még az ő életében jelent meg. Azt reméltem, hogy a munka második, „Mutual Aid among Man” (Kölcsönös segítség az emberek között) című részével hamarosan elkészülök, de ennek befejezése egy évet vett igénybe, és ezenközben Bates eltávozott tőlünk.

Ezek a tanulmányok arra készítettek, hogy a barbár korszak, valamint a középkori szabad városi közösségek intézményét kutatás tárgyává

tegyem és ezzel egy további fontos kutatásra vezettek át, ugyanis annak kutatására, hogy az utolsó három évszázadban legutóbbi tevékenységében mily szerepe volt az állameszmének Európában. Másrészről pedig a kölcsönös támogatás intézményeivel való foglalkozás, ahogy ez a művelődés különböző fokain kifejlődött, annak a kérdésnek a vizsgálására vitt, hogy mint fejlődött ki az emberiségben az igazság és erkölcs morálja.

A legutóbbi évtized alatt új módon jelentkezett a szocializmus növekedése Angolországban. Ha az országban tartott szocialista és anarkista gyűlések és az ezeken megjelent hallgatók után ítélne valaki, akkor arra az eredményre jutna, hogy a szocialista propaganda hanyatlóban van; vagy ha a szocializmusnak mostani parlamenti képviselőkre leadott szavazatok száma után ítélne, szintén azt hihetné, hogy Angolországban meglehetősen vége van a szocialista mozgalomnak. De sehol sem adhat képet a szocialista eszmék mélységéről és terjedelméről a többé vagy kevésbé szocialista választási programra leadott szavazatok száma. Ez áll különösen az angol viszonyokra nézve. Tényleg úgy áll a dolog, hogy a szocializmusnak három, Fourier, Saint Simon és Robert Owen által formulázott szisztémája közül a legutóbbi a leginkább uralkodó Angolországban és Skótországban. Következésképpen a mozgalom erejét nem lehet a szocialista gyűlések vagy a leadott szocialista szavazatok számával megmérni, mint in-

kább azzal, hogy mily fokban hatotta át a szocialista meggyőződés a trade unionizmust, a kooperatív vagy úgynevezett törvényhatósági-szocialista mozgalmat, valamint abból, hogy mint nyert általános elterjedést a szocialista eszme az egész országban. E szempontból ítélve, a szocialista felfogás az 1886-ik évi állapottal összehasonlítva, ismét hatalmas mértékben haladt előre, és visszatekintve az 1876–1882-ik évre, úgy találom, hogy a haladás óriási. És hozzátehetem azt is, hogy a kis anarkista csoportok ernyedetlen és szüntelen fáradozása az uralkodónélküliség, individuális jog, helyi önkormányzat és szabad megegyezés felfogása az állami gyámkodás, központosítás és fegyelem két évtizeddel ezelőtt uralkodott fogalmaival szemben erősen terjedt, ami azzal az öntudattal tölt el, hogy időnként nem pazaroltuk el.

Egész Európa a katonai szellem fejlődésének igen rossz fázisán megy keresztül. Ez kikerülhetetlen következménye volt annak a győzelemnek, amelyet a német katonai állam általános hadkötelezettségével 1871-ben Franciaországon aratott és már akkor sokan előre látták és megjövendölték, különösen nagy nyomatékkal tette ezt Bakunin. De a modern életben már mutatkoznak az ellenáramlat első jelei.

A szerzetesi formáiból kivetköztetett kommunista eszmék a majdnem harminc év alatt, amióta a szocialista mozgalomban tevékeny részt veszek és növekedését észlelhettem, hatalmas arányban növekedett Európában és Amerikában. Ha azokra a határozatlan, zavaros és

csak félénken előre bátorkodó eszmékre gondolkok, amelyeket a nemzetközi munkásszövetség kongresszusán a munkások kifejezésre juttattak, vagy amelyek a kommün alatt még a gondolatokban leggazdagabb vezetőknél voltak az uralkodók és összehasonlítom velük a mostani, a munkások nagy száma által vallott felfogást, meg kell vallanom, hogy a két szocialista felfogás két egészen különálló világhoz tartozónak tűnik fel előttem.

Nincs oly korszaka a történelemnek – tán a tizenkettedik és tizenharmadik század ama forradalmi korszakától eltekintve, amely a középkori városi közösség bölcsője volt – amelyben annyira megváltozott volna a fennálló társadalmi felfogás. És most ötvennegyedik életévemben még erősebb a meggyőződés, mint amilyen egy negyedszázaddal ezelőtt volt, hogy véletlen események szerencsés találkozása, egy terjedelemben nem az 1848-iki események mögött álló és következményekben sokkal gazdagabb forradalmat vonhat maga után: nem kizárólag a különböző szociális nézet hívei között kitörő véres harcot, hanem egy mélyre nyúló, elragadó gyorsan fejlődő újjáalakulás értelmében vett forradalmat. Arról is meg vagyok győződve, hogy mindenütt – tekintet nélkül az egyes országokban való mozgalmak különböző karaktereitől – sokkal mélyebb megértés fog megnyilvánulni a szükséges változtatások iránt, mint amennyire erre a legutóbbi hat század alatt eset volt. A másik oldalon az előjogokkal bíró osztályok aligha fognak e mozgalomnak olyan

esztelen nyakassággal ellenszegülni, mint amilyen nyakasság az elmúlt idők forradalmainak oly nagy hevességet kölcsönzött.

E nagy eredmény elérése szép jutalom azért a megfeszített munkáért, amelyet minden nép és minden osztály oly sok ezer férfia és asszonya a legutóbbi harminc év alatt elvégzett.